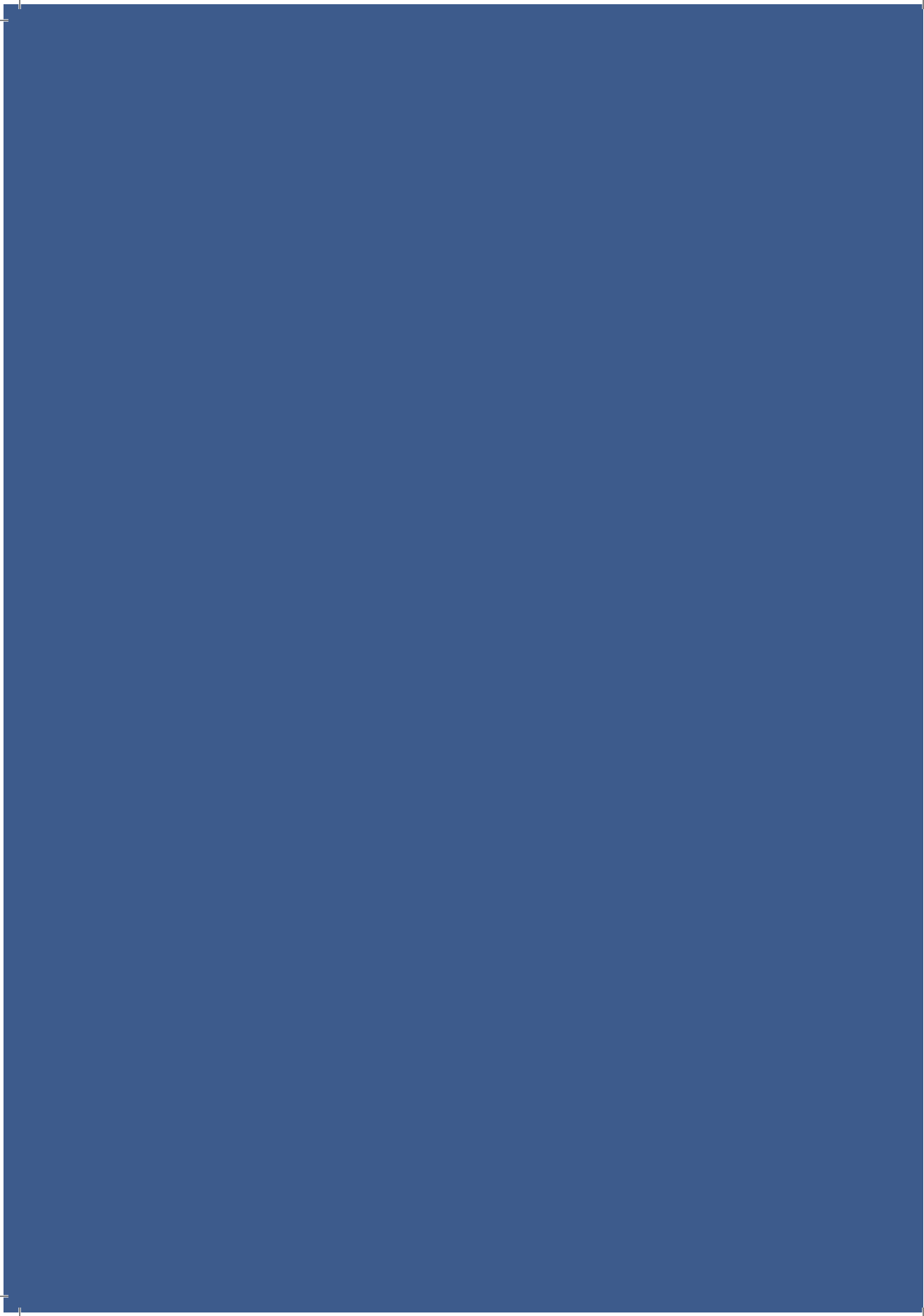

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH
CENTRUM VOOR LIMBURG 2017

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

WBOOKS/Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Zwolle/Maastricht 2017

INHOUD

Joris Roosen Was er een agrarische revolutie in het Maasland? De landbouwproductiviteit op de pachtgronden van de abdij van Hocht (Lanaken) in de achttiende eeuw	6
Ad Knotter Het transnationale begin van de Nederlandse mijnwerkersvakbonden. Een voorbeeld van de nationalisering van arbeidersbewegingen (1907-1926)	28
Esther Jacobs De arbeid van ongehuwde vrouwen in mijnwerkers- en boerengezinnen. Een onderzoek in de Limburgse gemeenten Stein en Horst in de jaren 1950	76
Marijn van de Weijer Herbestemming na de mijnsluiting. De ruimtelijke plangeschiedenis van Parkstad en het Emmaterrein, 1965-1997	102
Peter Auer en Leonie Cornips Cité Duits – een multi-etnische mijnwerkerstaal in Eisdën-Tuinwijk (Belgisch-Limburg)	136
Annet Schoot Uiterkamp 'Voorloopig in alle stilte'. Tewerkstelling van politieke gevangenen in de mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide (1945-1946)	166
Fotokatern m.m.v. Max Wijnen Limburg krijgt kleur: 1908-1944	195
Over de auteurs	212
Colofon	214

Joris Roosen

**WAS ER EEN AGRARISCHE REVOLUTIE
IN HET MAASLAND? DE LANDBOUW-
PRODUCTIVITEIT OP DE PACHTGRONDEN
VAN DE ABDIJ VAN HOCHT (LANAKEN) IN
DE ACHTTIENDE EEUW**

Abstract

Was there an agricultural revolution in the Meuse region? Agricultural productivity of lands leased by the Hocht Abbey in the eighteenth century

Research into productivity of lands leased to share croppers by the abbey of Hocht (near Maastricht) shows a remarkable rise in productivity in the second half of the eighteenth century. This confirms earlier results of research by former SHCL-director J.C.G.M. Jansen on productivity of lands owned by the Maastricht so-called Twaalf-Apostelen Huis. The rise is explained by product diversification and especially by an increase in the cultivation of fodder, which in turn enabled a higher input of manure on the lands as fertilizer. This development was triggered by a rise in consumer demand in the cities in this period. If this can be called a 'revolution' is up to the reader to decide.

In de Europese landbouwgeschiedenis is er, gemeten aan de oogstopbrengsten per hectare, een algemene stijging van de landbouwproductiviteit vastgesteld vanaf het midden van de achttiende eeuw.¹ In navolging van de Engelse historiografie wordt vaak over een agrarische revolutie gesproken, die men omstreeks 1750 laat beginnen.² Hoewel de term 'agrarische revolutie' al enige tijd uit de mode is, en de nadruk nu eerder wordt gelegd op een geleidelijke evolutie in landbouwpraktijken, is er voor het Limburgse Maasland wel sprake van een versnellingsfase in de tweede helft van de achttiende eeuw. Op basis van gegevens over pachtbedrijven die in halfwinning werden uitgegeven door de abdij van Hocht te Lanaken zal in dit artikel worden stilgestaan bij evoluties in de pachtpolitiek, de landbouwproductiviteit en het productenscala.³ Halfwinning is een specifieke pachtvorm waarbij de helft van de landbouwproductie werd afgestaan als pachtbetaling.

- 1 B.H. Slicher van Bath, 'De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820', in: *idem*, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht 1978) 113.
- 2 J.D. Chambers en G.E. Mingay, *The agricultural revolution 1750-1880* (Londen/Batsford 1966).
- 3 Voor meer informatie over de abdij van Hocht en haar pachthoeven verwijs ik naar: Joris Roosen, 'Tussen winstmaximalisatie en continuïteit. De relatie van de abdij van Hocht met haar voornaamste hoevepachters in de achttiende eeuw', *Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg/ Jaarboek LGOG 151* (2015) 173-207. Zie ook: *idem*, *De rurale economie in het Maasland, Haspengouw en Nederlands Zuid-Limburg tijdens de 18e eeuw. Een vergelijkende studie op basis van de domaniale documentatie van de abdij van Hocht te Lanaken* (onuitgegeven licenciaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2014). <http://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:002162465>

In het artikel zal telkens een vergelijking worden gemaakt met de landbouw rondom Maastricht, waarover oud-SHCL-directeur J.C.G.M. Jansen in 1968 in dit jaarboek een soortgelijke analyse publiceerde op basis van gegevens uit het archief van het XII-Apostelenhuis te Maastricht.⁴ De bezittingen van de abdij van Hocht lagen voornamelijk op lössgronden met een relatief hoge vruchtbaarheid. Deze bodemsoort, die men in heel België van west naar oost aantreft, versmalt in Limburg om in een zeer smalle strook te eindigen langs de Maas, tussen Lanaken en Kessenich.⁵ Daar had de abdij haar halfwinning-gronden liggen. Op kaarten 1-4 is goed te zien hoe het areaal dat werd uitgegeven in halfwinning zich vooral concentreerde in een straal van 10 tot 15 kilometer ten opzichte van de abdij. De evolutie van het areaal uitgegeven in halfwinning speelde zich gedurende de achttiende eeuw steeds in dit kerngebied af. De gemeenten die in het zwart gemarkeerd zijn op de kaarten hadden meer dan 30 hectaren grond van de abdij in halfwinning. Op de kaarten is duidelijk te zien hoezeer dit areaal tussen 1696 en 1716 toenam.

In de achttiende eeuw was de landbouw de belangrijkste bron van inkomsten en iedere verschuiving in de landbouwproductie kon ingrijpende gevolgen hebben voor de samenleving. Jansen schrijft daarom zeer terecht: 'Waar het juist in de landbouw om doorgaans betrekkelijk geringe verschuivingen gaat, is de noodzaak van het gebruik van exact materiaal het grootst'.⁶ Voor dit artikel werden gegevens gebruikt over de halfwinningsafdrachten aan de abdij van Hocht die terug te vinden zijn in de pachtboeken in de jaren 1696-1796.⁷ We beschikken niet over een doorlopende reeks pachtboeken in deze periode. Tussen 1706 en 1710 is er een eerste lacune, gevolgd door een tweede tussen 1721 en 1729 en een derde langere lacune tussen 1733 en 1753. Het pachtboek voor de jaren 1729-1733 lijkt eerder een werkdocument te zijn en de gegevens die we eruit hebben gehaald dienen met de nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd. Daarnaast zijn er ook geen gegevens beschikbaar voor de halfwinningsafdrachten van de jaren 1755 en 1756, hoewel de afdrachten voor 1753 en 1754 en opnieuw vanaf 1757 wel beschikbaar zijn in dezelfde pachtboeken.⁸ Desondanks vormen de pachtboeken een zeer geschikte bron van informatie.

4 J.C.G.M. Jansen, 'Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse der exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XIII* (1968) 1-98.

5 Vgl. G. Dejongh, *Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven 1999) 10.

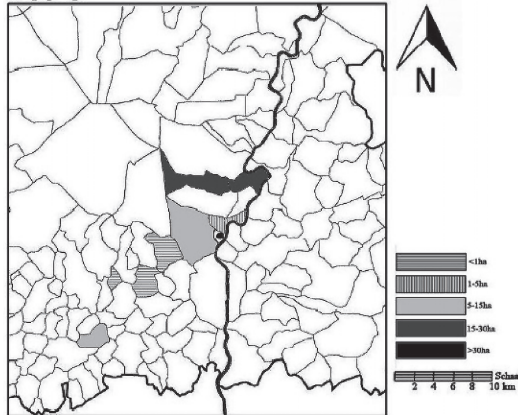
6 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 4.

7 Rijksarchief Hasselt (voortaan RAH), archief van de abdij van Hocht te Lanaken (voortaan AAH), inv. nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69.

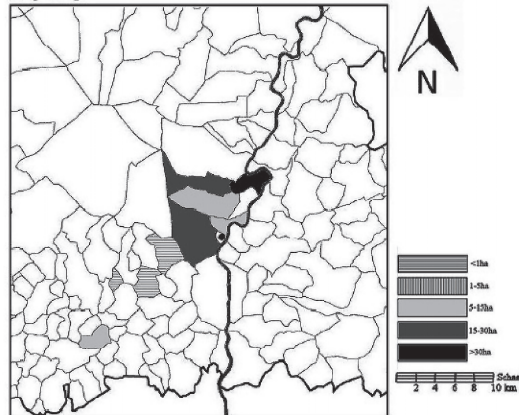
8 RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

Kaarten 1-4. Verspreiding en evolutie van halfwinning per lokaliteit (het centrale zwarte punt geeft de positie van de abdij van Hocht weer)

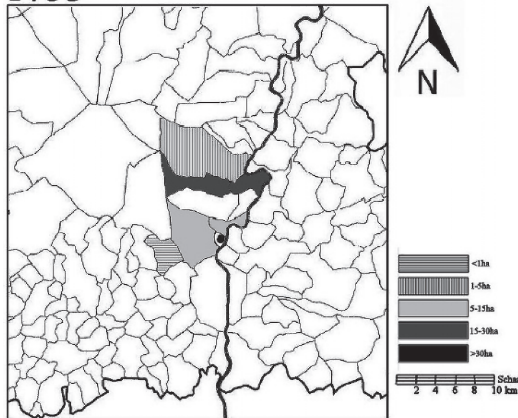
1696

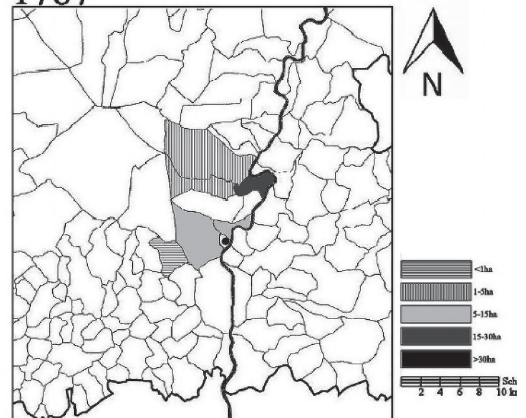
1716

1753

1787

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken. Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd.⁹

9 E.M.T.W. Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot haar uiteenvallen in 1839* (Maastricht 1956) 1.

De abdij van Hocht in Lanaken, gezien vanaf de Maas. Pentekening door J. de Grave, 1676. RHCL, collectie LGOG.

Pachtpolitiek: halfwinning

In de pachtboeken werden de pachtbetalingen voor een stuk grond bijgehouden. Die konden de vorm aannemen van een jaarlijkse vaste som geld of een vaste hoeveelheid van een specifiek gewas, meestal rogge. Daarnaast kon men ook betalen met een afgesproken gedeelte van de landbouwopbrengst. Dit laatste wordt deelpacht of deelpacht genoemd. Bij het ontstaan van verpachting werd volgens Bas van Bavel veel gebruikgemaakt van deelpacht, maar in de dertiende en veertiende eeuw nam het belang ervan in de Lage Landen af. Het systeem kwam nadien voornamelijk voor in gebieden met een lage bodemvruchtbaarheid en in perioden van onzekerheid.¹⁰ Volgens Thoen kon de omvang van deelpacht variëren van 1/16e tot de helft van de opbrengst.¹¹ Deelpachters van de abdij van Hocht moesten in de achttiende eeuw de helft van de opbrengst van hun pachtgronden afdragen.¹² We hebben dus te maken met wat men in de literatuur halfpacht of halfwinning

10 B.J.P. van Bavel, *Goederenvererving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd 1129-1592* (Hilversum 1993) 388; idem, 'Markets for Land, Labor, and Capital in Northern Italy and the Low Countries, Twelfth to Seventeenth Centuries', *The Journal of Interdisciplinary History* 41 (2011) 503-531.

11 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudeaarde en Aalst* (Gent 1988) 349.

12 Vermoedelijk na de aftrek van de tienden.

noemt. Deze pachtvorm is bijzonder interessant omdat het ons een inzicht geeft in de pachtpolitiek, het productenscala en de landbouwproductiviteit in het Limburgse Maasland.

De grondvorm van halfwinning hield in dat alleen de opbrengst van gewassen, en dus niet van veeteelt, voor de helft werden afgedragen aan de verpachter. Aan de oostzijde van de Maas bestond een andere vorm van halfwinning die met zekerheid vanaf 1382 voorkwam en waarbij veeteeltproducten wel werden afgedragen. Deze veertiende-eeuwse halfwinning had als voordeel dat het kapitaalgebrek op de landbouwbedrijven werd opgevangen en dat het risico van de bedrijfsvoering werd verdeeld tussen de pachter en de verpachter.¹³ Ten westen van de Maas bestond een halfwinningsvorm die 'hoevenarij' heette en waarbij alleen tarwe, gerst, boekweit, haver en bonen werden afgedragen. Voor akkerland dat met andere gewassen was beplant diende de pachter geld te betalen.¹⁴ Het is onduidelijk of dit systeem ook van toepassing was op de halfwinningen van de abdij van Hocht, aangezien er een breed scala aan gewassen werd afgedragen. Alleen voor klaver zijn in de pachtboeken bij halfwinningen betalingen terug te vinden. In de bespreking van het productenscala zal bij het belang van dit gewas worden stilgestaan.

In de internationale literatuur wordt deelpacht vooral geassocieerd met minder ontwikkelde agrarische samenlevingen of gebieden met een minder goede bodemvruchtbaarheid. In die situaties hebben pachters veelal een voorkeur voor deelpacht boven een vast pachtbedrag om te voorkomen dat zij in de problemen raken als zij niet aan de pachtsom zouden kunnen voldoen. In minder ontwikkelde agrarische samenlevingen speelt de verpachter een centrale rol als kredietverstrekker en verkoper van het surplus dat de pachter aan hem afdraagt. Daardoor zouden de pachters volgens Braverman en Stiglitz 'not obtain the full marginal product of their efforts'.¹⁵ Voor de pachter was het belangrijkste nadeel van halfwinning de hoge pachtdruk en daardoor de onmogelijkheid om een hoge winst te behalen.¹⁶ De zware pachtlast blijkt uit een vergelijking die Van Bavel heeft gemaakt met vaste huurpacht: die zou 27,5 procent van de bruto-opbrengst moeten bedragen om de last van de pachter even zwaar te maken als voor een halfpachter. Dit komt overeen met 50 procent van de netto-opbrengst.¹⁷

Er zijn echter ook belangrijke voordelen aan halfwinning verbonden. De pachter moest dan wel de helft van zijn productie afstaan, maar de verpachter deelde

13 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 17-23.

14 E. de Lavaley, *De landbouwkunst in de Nederlanden* (Gent 1867) 157-158.

15 A. Braverman en J.E. Stiglitz, 'Sharecropping and the interlinking of agrarian markets', *The American Economic Review* 72 (1982) 695-715, aldaar 695.

16 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, 349.

17 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 392.

in het risico van een misoogst. Uit de vele kwijtscheldingen voor misoogsten die we in de pachtboeken van de Hochster abdij aantreffen, blijkt dat in bepaalde jaren op sommige percelen de wintergranen niet behoorlijk opkwamen of door weersomstandigheden verloren gingen. De verpachter stimuleerde de halfpachter dan om deze percelen in het voorjaar om te ploegen en opnieuw met zomergeras in te zaaien. De verpachter stelde daarvoor gewoonlijk ook het zaaigoed ter beschikking. Deze bijstand werd 'uitakkeren' genoemd.¹⁸ Het was een ingreep die de economische stabiliteit ten goede kwam en die volgens Jansen in de door het XII-Apostelenhuis in halfpacht uitgegeven percelen vooral in de periode tussen 1690 en 1750 voorkwam.¹⁹ Uit de pachtboeken van Hocht blijkt dat dit daar vooral op het einde van de zeventiende eeuw en in het eerste kwart van de achttiende eeuw werd toegepast, maar dan bij huurpacht en niet bij halfwinning. Dergelijke ingrepen leidden tot een verbetering van het landbouwbedrijf.

Ook de toestemming van de verpachter om producten als wortelen en klaver te verbouwen op braakland of op een zelf te kiezen perceel heeft bijgedragen tot de verbetering van het landbouwbedrijf. Deze producten vielen buiten de halfpacht en waren volledig voor de halfpachter. Het kwam wel voor dat men in ruil een kleine geldelijke vergoeding moest betalen. Het kon ook zijn dat men de helft van het perceel met wortelen of klaver bezaaide en de andere helft met een graansoort. De hele graanopbrengst was dan voor de abdij bestemd. Jansen geeft aan dat men met het telen van klaver en rauwvoer de veestapel naar een hoger niveau wilde tillen.²⁰

Hoewel de Maaslandse gronden relatief vruchtbaar waren,²¹ wogen de voordelen van halfpacht in het Maasland blijkbaar op tegen de nadelen. Mogelijk heeft ook de nabijheid tot de abdij een rol heeft gespeeld in de continuering van de halfwinning.²² Wat de oorzaak van de concentratie van halfwinning ook moge zijn,

18 RAH, AAH, inv.nr. 66: 'Den 17 mert 1698 ontfangen van Peter Penders 24 vat Rog ende 6 vat haver voor 6 vat rog, hebbe we dit jaer 11 roijen hartgoet moeten uitakkeren ende haver daer binnen saijen'; *ibidem*: 'Den 1 mej 1699 ontfangen van Lenart Linen voor 2 jaren 22 gl, dienende op sijnen pacht andrèe eerstlede gevallen, voor welcken pacht maer sal leveren 10 vat rog ende 4 vat haver, hebbende moeten een half bonder uitakkeren ende haver daer binnen saijen'; *ibidem*, inv.nr. 67: 'Den 12 janrij 1706 ontfangen van Peter Penders 6 vat rog, 17 vat wintergerst ende 13 vat haver. Nota, heeft volgens visitatie dit jaar 9 morgen met hartgoet besaijt sijnde, moeten uitakkeren, ergo moet in plaets van rog somergoet leveren voor dese 9 morgen'.

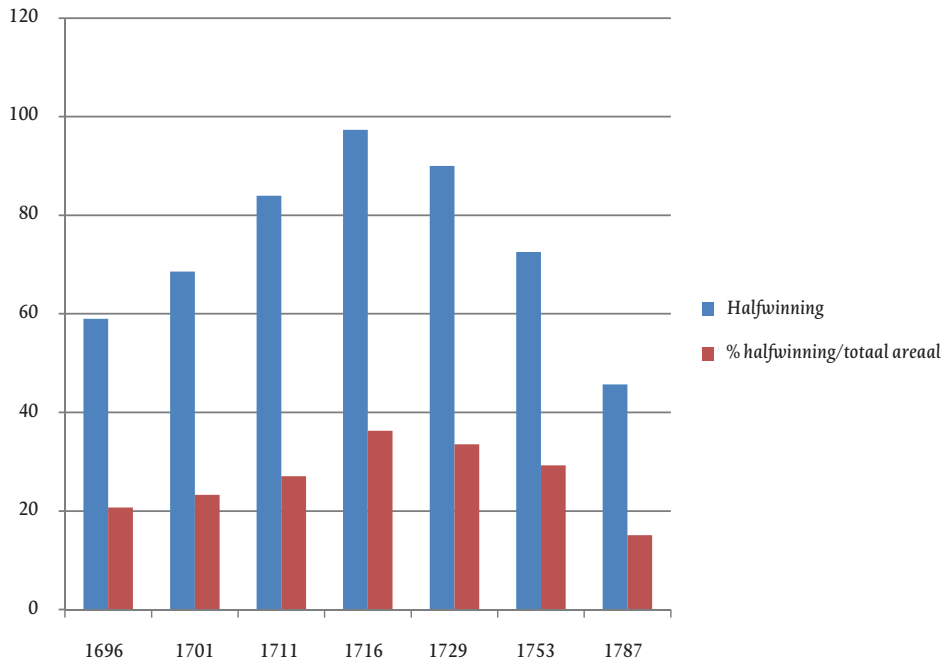
19 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 22.

20 *Ibidem*, 22-23.

21 Vgl. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e-19^e eeuw)* (Maastricht 1986) 22.

22 Al stelde Van Bavel bij de abdij van Marieënweerd vast dat deze ook op tamelijk grote afstand goederen in halfwinning uitgaf: Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 389.

Grafiek 1. De omvang van het door de abdij van Hocht in halfwinning verpachte areaal in het Maasland, 1696-1787

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

het staat vast dat die een belangrijke rol speelde in deze regio. Uit de geografische spreiding van de halfwinningen blijkt een duidelijke verankering van het systeem in het Maasland (zie kaart 1).

In het begin van de achttiende eeuw nam de omvang van het in halfwinning verpachte areaal van de abdij van Hocht sterk toe (zie grafiek 1). In 1696 bedroeg het verpachte halfwinning-areaal 59 hectare, hetgeen overeenkwam met 20,7 procent van het totaal verpachte areaal. In 1716 was dit gegroeid tot meer dan 97 hectare, ofwel 36,3 procent. Deze groei is hoogstwaarschijnlijk een gevolg van de Spaanse Successieoorlog. Volgens Bas van Bavel hadden pachters in tijden van tegenspoed een voorkeur voor halfwinningscontracten, omdat in dit systeem de investeringskosten voor de pachter minder hoog waren en de risico's werden gedeeld. Bij een slechte oogst of andere tegenslag werd de jaarlijkse pachtsom im-

Gezicht op Smeermaas, één van de dorpjes in het Maasland waar de Abdij van Hocht landerijen uitgaf in halfpacht.

Pentekening door J. de Grave, 1676. RHCL, collectie LGOG.

mers automatisch aangepast.²³ In het tweede kwart van de achttiende eeuw nam de omvang van het in halfwinning uitgegeven areaal weer af.

Waarschijnlijk volgde de abdij van Hocht een soortgelijke evolutie als het XII-Apostelenhuis dat door Jansen werd bestudeerd.²⁴ Aanvankelijk gaf het XII-Apostelenhuis zijn gronden vooral in tijd- of erfpacht uit. In de zeventiende eeuw begonnen zich echter problemen voor te doen met deze pachtssystemen. Tussen 1611 en 1659 slaagden de pachters er in 38 van de 48 jaar niet in om de jaarlijkse pachtsom te voldoen. Tussen 1632 en 1658 werd niet eens de helft van de jaarlijkse pachtsom effectief betaald. Omstreeks 1660 werd daarom het pachtstelsel gewijzigd en werden verschillende gronden in halfwinning uitgegeven. In dit systeem droegen pachter en verpachter gezamenlijk de kosten en baten. Sommige gronden van het XII-Apostelenhuis werden omstreeks 1745 opnieuw op basis van een vaste pachtsom verpacht, maar andere bleven in halfwinning tot aan de Franse periode.

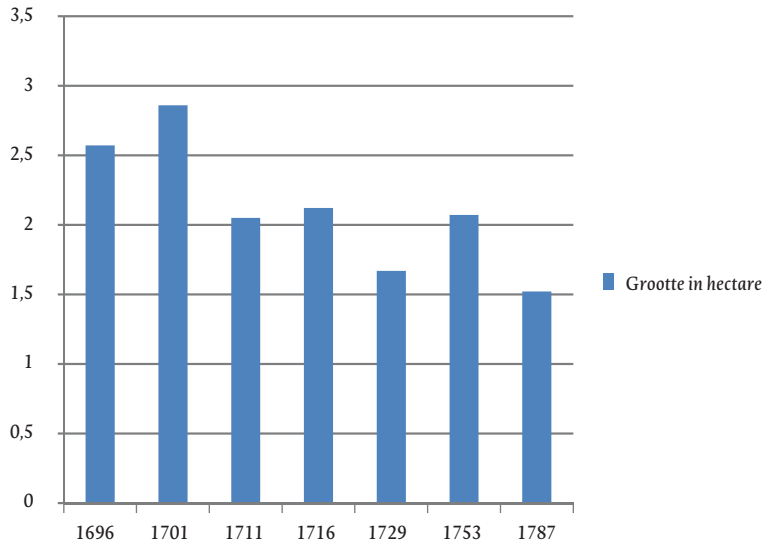
Omstreeks het midden van de achttiende eeuw voelde men de behoefte om van het halfwinningsstelsel af te stappen door de financiële problemen waarin het XII-Apostelenhuis was terechtgekomen.²⁵ Voor de abdij van Hocht gaat dit

²³ *Ibidem*.

²⁴ Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 17-19.

²⁵ *Ibidem*, 24.

Grafiek 2. De gemiddelde grootte van de door de abdij van Hocht in halfwinning uitgegeven percelen, 1696-1787

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

waarschijnlijk niet op: in de tweede helft van de achttiende eeuw wijzen een uitbreiding van het areaal dat in losse percelen werd uitgegeven, een verhoging van de inkomsten uit de verpachting van tienden en een groei van het rentedragend kapitaal op een gunstige financiële situatie.²⁶

In de loop van de achttiende eeuw nam de gemiddelde omvang van de door de abdij van Hocht in halfwinning uitgegeven percelen af (grafiek 2). In 1787 was de gemiddelde grootte in het Maasland 1,5 hectare. Voor een zelfstandig en leefbaar landbouwbedrijf in de negentiende-eeuwse Kempen hield Eric Vanhaute een benedengrens aan van 2 tot 2,5 hectare.²⁷ Een gemiddelde grootte van 1,5 hectare wijst derhalve op een bestaan dat zeer dicht bij de subsistentiegrens ligt. Dat was overigens in veel delen van Europa het geval.²⁸ Met percelen die dermate klein zijn, is het de vraag of halfpachters ook nog andere goederen pachtten, dan wel of ze via

26 Roosen, *De rurale economie in het Maasland, Haspengouw en Nederlands Zuid-Limburg*.

27 E. Vanhaute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 223.

28 P.H. Wilson, 'New Approaches under the Old Regime', in: G. Mortimer (red.), *Early modern military history* (Basingstoke 2004) 135-154, aldaar 138.

huisnijverheid of loonarbeid hun inkomen probeerden aan te vullen. We hebben naar de pachters van halfwinningen gekeken vanaf 1787 en stellen vast dat 12 van de 30 pachters geen andere goederen dan hun post in halfwinning van de abdijs pachtten, bijna de helft dus. Acht pachters hebben nog één andere post, gewoonlijk in geldpacht en tien pachters hebben twee of meer andere posten. De dalende gemiddelde grootte van de halfwinningen was mogelijk door een verhoging van de landbouwproductiviteit in de tweede helft van de achttiende eeuw.

De landbouwproductiviteit

De ontwikkeling van de landbouwproductiviteit is tot nu toe vooral geanalyseerd aan de hand van de opbrengst van tienden.²⁹ In het bestudeerde gebied is dat gedaan door J.C.G.M. Jansen in zijn proefschrift uit 1979.³⁰ Een analyse op basis van de tienden waar de abdijs van Hocht recht op had, was niet mogelijk omdat daarvoor de bronnensituatie te fragmentarisch is. Bovendien werden de tienden gewoonlijk verpacht. Om de ontwikkeling van de landbouwproductiviteit in de achttiende eeuw te onderzoeken hebben we daarom gebruikgemaakt van de halfwinningsafdrachten. Daar zijn enkele belangrijke nadelen aan verbonden.³¹ Uit de pachtboekhoudingen kan niet worden opgemaakt hoe groot de oppervlakte was die beteeld werd met één specifiek gewas. Af en toe vinden we in de bronnen terug dat de grootte van percelen varieerde door foutieve metingen. Ook de uitbatingwijze bij de halfwinning kan anders zijn geweest dan bij andere pachtvormen. Halfwinning kwam vaak voor op kleine percelen, waardoor er grotere fluctuaties in de opbrengsten konden optreden dan op de grote waarop tienden werden geheven. Op de kleine percelen speelde het vruchtwisselingstelsel met een regelmatig wisselend teeltplan een grote rol. Door in onze analyse de gemiddelden te nemen van het gehele areaal dat door de abdijs in halfwinning werd uitgegeven hopen we deze problemen enigszins het hoofd te bieden.

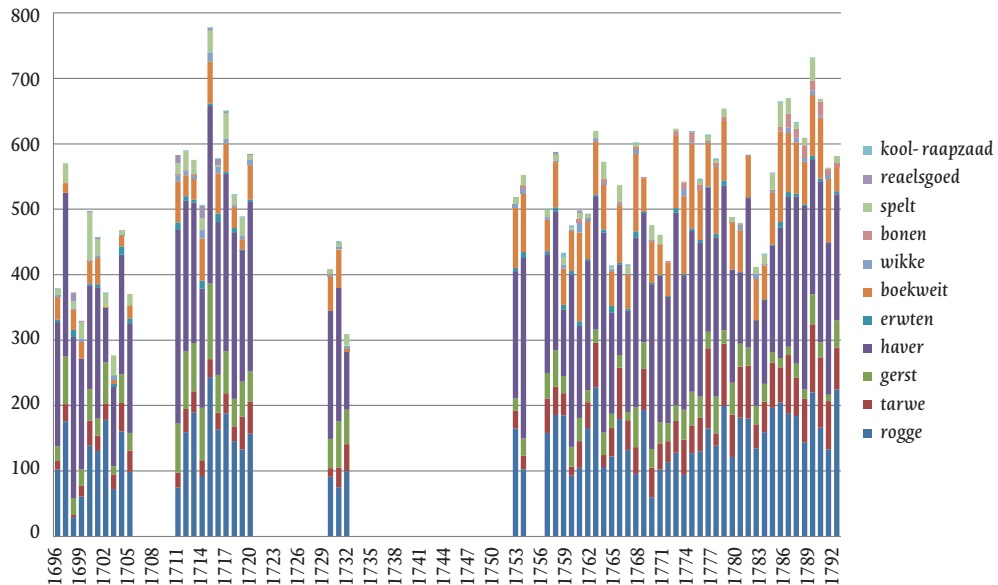
Op basis van zijn analyse van de opbrengst van tienden heeft Jansen vastgesteld dat de landbouwproductiviteit in de omgeving van Maastricht van 1659 tot 1674 daalde en daarna stagneerde tot 1682. Tot 1695 was er een langzame en onre-

29 J. Goy en E. Le Roy Ladurie, 'Les fluctuations du produit de la dîme. La dîme et la reste. XIVE-XVIIIe siècle', *Revue Historique* 260 (1978) 123-142; A. Verhulst en C. Vandenbroeke (red.), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14e-18e eeuw* (Gent 1979); H. Van der Wee en E. Van Cauwenberghe (red.), *Productivity of land and Agricultural innovation in the Low Countries (1200-1800)* (Leuven 1978).

30 J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800: een analyse van de opbrengst van tienden* (Assen 1979).

31 Vgl. *ibidem*, 9, 33-38.

Grafiek 3. Jaarlijkse halfwinningsafdrachten per hectare van losse percelen van de abdij van Hocht per gewas (in liters), 1669-1792

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

gelmatige stijging, waarna de productiviteit opnieuw stagneerde tot 1708, gevolgd door een kortstondige bloei tot 1716.³² De halfwinningsgegevens van de abdij van Hocht tonen tussen 1696 en 1705 eveneens een lagere productiviteit dan nadien (zie grafiek 3). Dit kan worden verklaard door de in die tijd gevoerde oorlogen: de Negenjarige Oorlog eindigde in 1697 en in 1700 brak de Spaanse Successieoorlog uit. Hoewel oorlogen in de jaren vóór 1750 veel onheil brachten, stelt Jansen vast dat de militaire operaties anders dan in eerdere perioden voornamelijk een lokale impact hadden en van voorbijgaande aard waren.³³ Na afloop van de Spaanse Successieoorlog zien we vanaf 1711 in het Maasland een duidelijke verhoging van de productiviteit, net als in het gebied rondom Maastricht,³⁴ met in 1715 een opmerkelijke uitschieter naar boven. Na een algemene misoogst in 1714 was er in 1715 een inhaalslag met een verhoogde activiteit.³⁵ In de jaren tot 1720 stabiliseert

32 *Ibidem*, 98.

33 *Ibidem*; vgl. M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980) III-IV.

34 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 59.

35 Over de misoogst in 1714 vgl. RAH, AAH, inv.nr. 68: 'Het jaar 1714 is een wonderbaar jaar geweest, daar was eenen generalen miswasch door het lant, dat het coren achtergebleven ende van den worm

de productiviteit op het niveau van 1711. Volgens Jansen heeft er een daling van de productiviteit plaatsgevonden in de omgeving van Maastricht vanaf 1728 en volgde er nadien een stilstand tot 1746.³⁶ In het Maasland zien we voor de jaren 1730 tot en met 1732 inderdaad een lager niveau dan in de periode 1711-1720. Net als elders in Europa werd in de jaren tot 1740 zonder veel succes gepoogd om de landbouwproductie te stabiliseren.³⁷

Vanaf het midden van de achttiende eeuw werden in de akkerbouw en in de veeteelt belangrijke vernieuwingen doorgevoerd. In de bestudeerde regio's begon een ontwikkeling die leidde tot een intensievere bedrijfsvoering. De vernieuwing van de agrarische techniek maakte zowel een verhoging van de productiviteit in de akkerbouw als een vergroting van de veestapel mogelijk. In het huidige Zuid-Limburg was er vanaf 1746 een sterke vooruitgang in de landbouw, die bleef duren tot het einde van het Ancien Régime. De betekenis van Maastricht voor de regio werd daardoor geringer, terwijl de invloed van het platteland op de regionale economie groter werd. Centrale stedelijke functies van Maastricht werden deels overgenomen door plattelandscentra als Eijsden, Sint-Pieter, Valkenburg, Kerkrade en Smeermaas. De economische functievergroting van het platteland ging gepaard met een veranderende mentaliteit en een andere houding tegenover het economisch gebeuren. Kenmerkend was een sterke verruiming van de consumptie. Na het midden van de achttiende eeuw steeg de consumptie per hoofd van de bevolking vrijwel onafgebroken.³⁸

Aan de oostzijde van de Maas begon de uitbreiding van de consumptie en de verandering van het consumptiepatroon omstreeks 1720, de vernieuwing van de landbouw omstreeks 1750. Uit dit tijdsverschil leidde Jansen af dat de verandering van het consumptiepatroon, en niet de landbouw zelf, de gangmaker van de economische groei is geweest.³⁹ Aan de westzijde van de Maas gebeurde hetzelfde ongeveer 10 tot 15 jaar later. Uit de analyse van de halfwinningsafdrachten van de Hochster abdij blijkt dat de landbouwproductiviteit in de tweede helft van de achttiende eeuw ook in het Maasland begon te stijgen, vooral vanaf 1763 (zie grafiek

uitgegeven was geweest, soedatter niemant en was oft hij claaghde dat hij geen rog en hadde, soedat de selve t vat aan 2 gulden verkocht wirde in den winter tusschen 1714 ende 1715, jae tot februario 1715 selve toe wilde alles verkocht waar naar de selve soe afslouge door de quantijt die uit Brabant, uit de kempen ende uit andere vreemde landen quamp dat de effractie van het jaar 1714 maar geslagen wirde tegens het vat aan 25 stuiver, in dit jaar hebben de rijkste ende principaelste rentiers ende kooplieden veel verloren ende wij oock'.

36 Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, 98.

37 T.K. Rabb, *The struggle for stability in early modern Europe* (Oxford 1975).

38 Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg*, 114-115; *idem*, 'De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw. Een terreinverkenning', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 38* (1975) 73-94, aldaar 79-80.

39 *Idem*, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg*, 123.

3). In het laatste kwart van de achttiende eeuw zien we een merkbare verhoging van de landbouwproductiviteit ten opzichte van het eerste kwart en het midden van de eeuw. Hierbij moeten we wel rekening houden met de kleine gemiddelde grootte van de percelen in halfwinning. Uit de literatuur blijkt dat kleine boeren hun grond gewoonlijk intensief bewerkten, terwijl er op grote bedrijven extensiever werd gewerkt. De continue bewerking van de grond door kleine boeren in gezinsverband maakte een intensievere bewerking mogelijk dan met loonarbeid.⁴⁰ Kleine boeren beschikten ook over een grotere veebezetting per hectare, waardoor een intensievere bemesting mogelijk werd.⁴¹ De Britse landbouwhistoricus Overton stelde vast dat kleine Vlaamse boerenbedrijven in de negentiende eeuw arbeid efficiënter inzetten dan grote.⁴² De introductie van nieuwe landbouwtechnieken gebeurde in Vlaanderen en Brabant eerst bij de kleine boeren.⁴³

Vruchtwisselingstelsel en productenscala⁴⁴

In de achttiende eeuw drongen belangrijke vernieuwingen door in het vruchtwisselingssysteem in Zuid-Limburg. Deze verbeteringen waren oorspronkelijk in de middeleeuwen ontwikkeld in Vlaanderen en betekenden een doorbraak in het drieslagstelsel (de driejaarlijkse afwisseling van winter- en zomergranen met braakligging). Vanaf het midden van de zestiende eeuw trachtte men de braaktijd zoveel mogelijk in te korten door betere bemesting.⁴⁵ Door de teelt van groenvoer en voedergewassen kon de veestapel worden uitgebreid en verkreeg men meer mest. Daardoor steeg de graanproductie. Verder kwam de aardappel op, waardoor voor dezelfde hoeveelheid voedsel minder hectaren nodig waren. Het vrijkomende land werd soms ingezaaid met handelsgewassen zoals vlas, oliezaden,

40 B. Clemens, *Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van het kanton Hasselt in de Franse tijd* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1971) 46; P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, 'Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis', in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages – 19th century) in the light of the Brenner Debate* (Turnhout 2001) 19-40, aldaar 28.

41 P. Jardrinet, *Statistique du département de Sambre-et-Meuse* (Parijs 1802) 46-47.

42 M. Overton, *Agricultural Revolution in England. The transformation of the agrarian economy 1500-1850* (Cambridge 1996) 127.

43 P. Lindemans, *De betekenis van de Vlaamse landbouw in de 16e tot de 18e eeuw voor de landbouw van West-Europa* ('s-Gravenhage 1960) 101.

44 Voor een uitgebreider overzicht van het productenscala in het Limburgse Maasland: J. Roosen, 'Het agrarische productenscala in het Limburgse Maasland tijdens de achttiende eeuw', *Het oude Land van Loon* 95 (2016) 251-274.

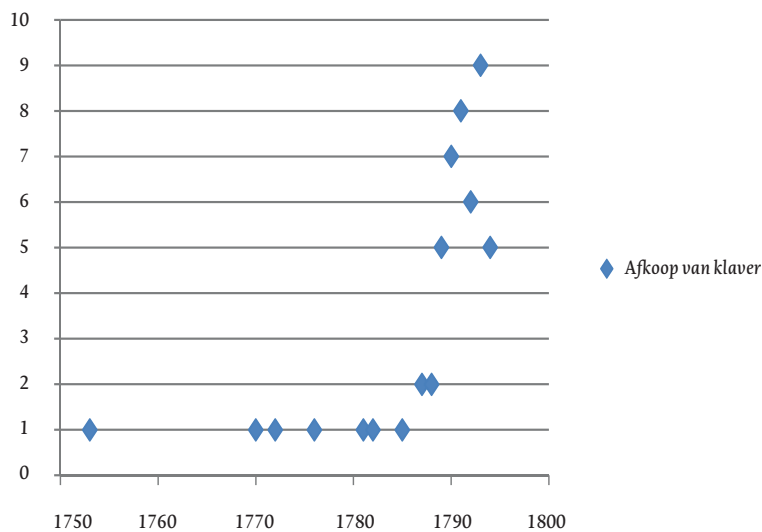
45 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 33.

Rode en witte klaver. Rode klaver speelde een sleutelrol in de akkerbouw van de achttiende eeuw en daarna. Het was niet alleen een uitstekend voedergewas, het verbeterde ook de vruchtbaarheid van de grond door ervoor te zorgen dat de stikstof in de lucht werd gebonden in een voor planten opneembare vorm. Bron: Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

tabak en meekrap.⁴⁶ Meestal werd deze grond gebruikt om meer wintergranen te telen. Tegen het einde van de achttiende eeuw was de klaver in Zuid-Limburg de braak aan het verdringen. Omstreeks 1800 kwam de braakperiode alleen nog voor in enkele minder vruchtbare gebieden, maar ook hier werd ze teruggedrongen.⁴⁷ In de hoogste trap van intensieve verbouw namen voedergewassen als klaver, wikke en voederknollen in het vruchtwisselingstelsel een grote plaats in.⁴⁸ Voor de pachtgronden van de abdij van Hocht in het Maasland kunnen we vaststellen dat de afkoop van klaver tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw, met name in de jaren 1790, sterk toenam (zie grafiek 4). Dit wordt vaak gezien als een belangrijke schakel in de intensivering van de landbouw, omdat men via stalvoeding met klaver meer en betere mest verkreeg.

Grafiek 4. De afkoop van klaver in de halfwinningsafdrachten van de abdij van Hocht, 1750-1800

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

46 J.A.H. Claessens, J.C.G.M. Jansen en J.F.R. Philips, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914* (Assen 1965) 3-5.

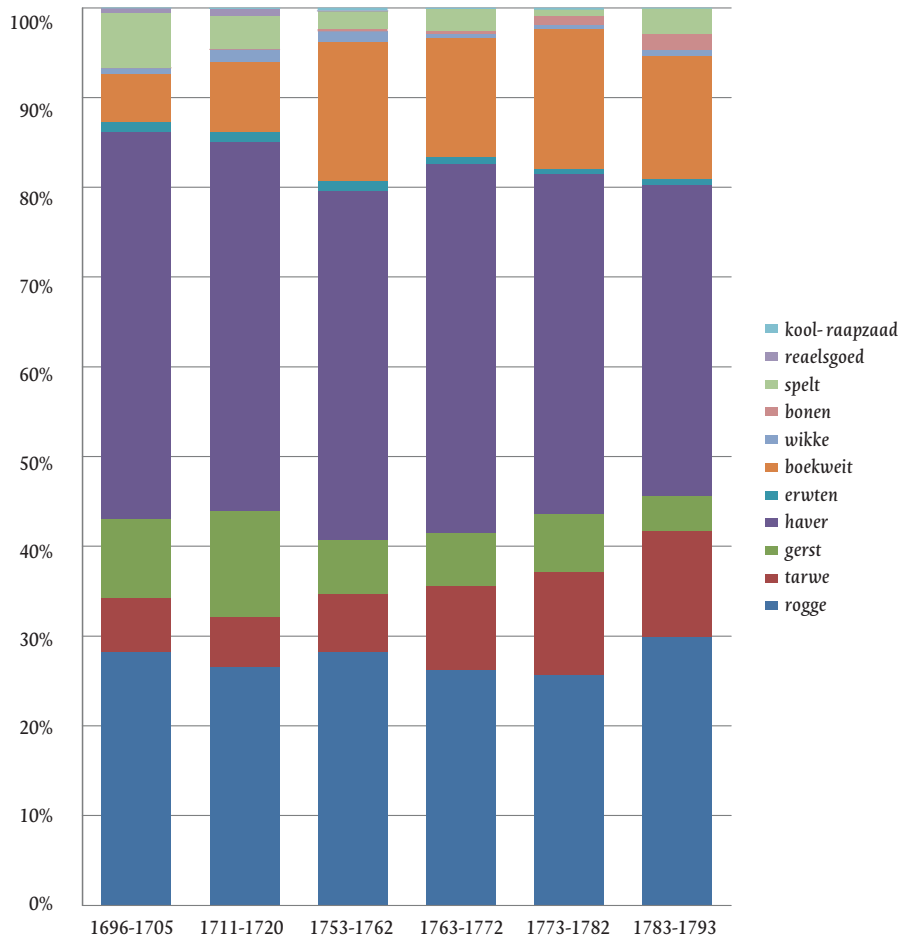
47 J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap* (Assen 1988) 122-125.

48 B.H. Slicher van Bath, 'Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht (800-1800)', in: *Landbouwgeschiedenis* (s-Gravenhage 1960) 21-97, aldaar 57.

Rogge (links) en haver. Rogge, een broodgraan, werd eeuwenlang als wintergraan en als zomergraan verbouwd. Sinds de negentiende eeuw gold het in toenemende als veevoer. Haver was altijd al voornamelijk voor het vee bestemd, al werd het ook voor menselijke consumptie gebruikt in de vorm van koeken of brij, en als grondstof van bier. Bron: Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

Grafiek 5. Het procentueel aandeel van het productenscala in de halfwinningsafdrachten van de abdij van Hocht, 1669-1793 (tienjaarlijkse gemiddelden)

Bron: RAH, AAH, inv.nrs. 6-10, 29, 31, 33-35, 41, 56, 60, 64-69: pachtboeken.

Uit de verdeling van het productenscala in de halfwinningspacht van de abdij van Hocht blijkt dat rogge een grote rol speelde en bleef spelen (zie grafiek 5). In het Maasland kunnen wij net als Jansen voor de landbouw rondom Maastricht een zekere commercialisering van de landbouw vaststellen.⁴⁹ Dat blijkt vooral uit het

49 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 84.

stijgende aandeel van tarwe na de jaren 1760, terwijl de teelt van gewassen als 'reaalsoed' (een menggraan van gerst en haver) en spelt sterk afnam. De teelt van de handelsgewassen raap- en koolzaad was waarschijnlijk niet bedoeld voor commerciële doeleinden, maar voornamelijk voor eigen gebruik. Jansen stelt vast dat er op bedrijven in de buurt van Maastricht slechts op beperkte schaal handelsgewassen werden verbouwd en dat die zich vooral specialiseerden op de verbouw van granen. Door de geringe industriële bedrijvigheid in deze stad in de zeventiende en achttiende eeuw was er weinig vraag naar handelsgewassen.⁵⁰ Graan deed het wel goed op de stedelijke markt, omdat de bevolking van de stad gevoed moest worden. Boeren gingen zich daarom meer richten op graangewassen die een goede prijs opbrachten.⁵¹

Haver bleef gedurende de hele achttiende eeuw belangrijk. Het deed vooral dienst als voedergewas voor paarden. Blijkbaar werden die op een zekere schaal in de Maaslandse landbouw ingezet. Voor wikke zien we een heropleving in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Dit strookt met de bevindingen van Jansen voor de bedrijven in de omgeving van Maastricht. Volgens Jansen was de toename van de mestproductie in de tweede helft van de achttiende eeuw vooral een gevolg van de invoering van een tweetal nieuwe voedergewassen, rauwvoer en klaver. Deze nieuwe producten hadden een groter rendement dan de traditionele wikke en leidden tot een hogere mestproductie. Aanvankelijk zag het er naar uit dat daardoor de teelt van wikke volledig zou verdwijnen. Maar wikke bleef wel het superieure gewas voor het voeren van paarden. Dat verklaart waarom het aandeel van wikke in het laatste kwart van de achttiende eeuw opnieuw steeg.⁵²

Voor de omgeving van Maastricht stelde Jansen gedurende de achttiende eeuw een teruggang in de teelt van het gewas boekweit vast.⁵³ In het Maasland nam boekweit in deze eeuw juist aan belang toe. Dit is een indicatie voor de aard van het vruchtwisselingstelsel dat in het Maasland werd toegepast, waarin boekweit als tussenteelt een belangrijke rol bleef spelen. Ten slotte merken we op dat de aardappel in de pachtafdrachten van de abdij ontbreekt. In beide bestudeerde regio's zou de aardappel pas in de negentiende eeuw echt belangrijk worden. In de kantons Meerssen, Eijsden en Mechelen was in 1796 slechts 3 tot 5 procent van de bodem beteeld met aardappelen, tegenover meer dan 50 procent met granen.⁵⁴

50 De Maastrichtse nijverheid produceerde in de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer voor de lokale markt. Vgl. J.C.G.M. Jansen, 'Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16^e eeuw', *Niederrheinisches Jahrbuch* 12 (1965) 48-55.

51 Claessens e.a., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 32.

52 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 47.

53 *Ibidem*, 38.

54 Claessens e.a., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 11.

Conclusie

Net als in de omgeving van Maastricht trad er in het Maasland gedurende de achttiende eeuw een wezenlijke verandering in de landbouw op. Of we daadwerkelijk kunnen spreken over een ‘agrarische revolutie’ hangt van de definitie af. In haar klassieke boek over de industriële revolutie in Engeland noemt Phyllis Deane het gebruik van nieuwe productietechnieken als belangrijkste kenmerk van zo’n revolutie.⁵⁵ In de landbouw kan het verdwijnen van de braak als zo’n technische vernieuwing worden beschouwd. In Vlaanderen werd de braak al in de zeventiende eeuw afgeschaft. Op de armere zandgronden zou die pas omstreeks 1800 volledig worden verdrongen.⁵⁶ Het is onzeker welk aandeel de braak in de landbouwbedrijven van de halfpachters van de abdij van Hocht heeft gehad, maar uit de opkomst van klaver en andere voedergewassen voor stalvoeding, alsmede uit het inzaaien van braakland, blijkt dat men in het Maasland behoorlijk intensief trachtte te bemesten. Jansen stelde vast dat de braak in de omgeving van Maastricht in de periode 1780-1790 was verdwenen.⁵⁷ Volgens onze gegevens gebeurde dit in deze periode ook in het Maasland: in de pachtboeken van de abdij van Hocht komen we de laatste vermelding van braak tegen in 1788.

De tweede technische vernieuwing betreft een wijziging van het rotatiestelsel door de invoering van de teelt van voedergewassen. Het blijvend belang van haver geeft een indicatie van de rol van paarden in de landbouw. De teelt van wikke ging aanvankelijk omstreeks 1750 achteruit, maar won weer aan belang in de laatste decennia van de achttiende eeuw. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam ook de klaverteelt op, evenals de teelt van paardenbonen. De belangrijkste verandering was echter de maximalisatie van de graanteelt. Betere bemesting was hiervoor cruciaal om uitputting van de grond te voorkomen. Die werd mogelijk gemaakt door uitbreiding van de veehouderij op basis van de teelt van voedergewassen. De landbouwproductiviteit kon daardoor stijgen. In het Maasland begon die stijging in de jaren 1760, ongeveer tien jaar later dan in Zuid-Limburg.

In het streven naar een vermeerdering van de opbrengst door het telen van hoogwaardige granen als tarwe en rogge komt een veranderende houding van de pachter tot uiting, die meer commercieel werd gericht. Ook in Zuid-Limburg zag Jansen een zekere commercialisering van de landbouw optreden. Volgens hem is die echter zeer geleidelijk verlopen.⁵⁸ Elders stelt hij wel vast dat er in Limburg na

55 P. Deane, *The First Industrial Revolution* (Cambridge 1980) 37.

56 Slicher van Bath, ‘Duizend jaar landbouw in de Nederlanden’, 58-60.

57 Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 50.

58 *Ibidem*, 84-85.

1750 een forse toename was van de agrarische productie, die het middeleeuwse productieplafond doorbrak.⁵⁹ Voor Maasland kunnen we vooral na de jaren 1760 van een merkbare stijging spreken, vooral van de tarweteelt. Dit contrasteert sterk met de bevindingen in andere gebieden, bijvoorbeeld in Frankrijk of de Beijerlandse polders waar de stijging van de landbouwproductiviteit zeer gering was.⁶⁰

Op basis van deze kenmerken en ontwikkelingen zou men voor het Maasland inderdaad kunnen spreken van een agrarische revolutie in de tweede helft van de achttiende eeuw. In dit artikel konden we echter maar enkele aspecten van de landbouweconomie behandelen. Het is de hoop van de auteur dat meer onderzoekers hun pijlen zullen richten op de rijke archieven die er voor dit soort onderzoek in onze streken te vinden zijn.

59 *Idem*, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg*, 114-126.

60 M. Morineau, 'Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?', *Revue Historique* 239 (1968) 299-326; Goy en Le Roy Ladurie, 'Les fluctuations du produit de la dîme', 128-129; C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973) 148-150.

Ad Knotter

**HET TRANSNATIONALE BEGIN VAN DE
NEDERLANDSE MIJNWERKERSVAKBONDEN.
EEN VOORBEELD VAN DE NATIONALISERING
VAN ARBEIDERSBEWEGINGEN (1907-1926)**

Abstract

The Transnational Origins of Dutch Miners' Unionism. A Case-Study in the Nationalization of Labour Movements

Several authors have argued that from the late nineteenth century onwards labour markets became increasingly organized and regulated nationally, by national social security arrangements, collective agreements, systems of labour exchange and migration control. As a consequence, members of the working classes began to consider themselves, and to be considered, as national citizens, and labour movements became nationalized. The First World War marked a watershed in this process. In this article, I want to explore to what extent this development influenced attitudes of the two Dutch miners' unions, of which the originally inter-confessional one would become the most prominent. Until the First World War labour markets in the Limburg coalmining district and in the adjacent German Aachen district were fully integrated, and so were the nascent miners' unions. On the eve of the First World War the Dutch inter-confessional union even became a branch of the German *Christliche Gewerkverein*. This all changed after the War, until in 1922 all ties with the Germans were severed, and the soon to become officially Catholic union reoriented on the Dutch state and the Limburg region. This article describes the transnational origins of the miners' unions against the background of the cross-border labour market in the borderlands, and the effects of the territorialisation of labour markets on the originally transnational orientation of the unions after the First World War.

Verschillende auteurs hebben betoogd dat de Europese natiestaten in de twintigste eeuw een proces van territorialisering en nationalisering hebben doorgeemaakt.¹ Arbeidsmarkten werden in toenemende mate nationaal georganiseerd en gereguleerd door nationaal georganiseerde sociale verzekeringen, collectieve arbeidsovereenkomsten, arbeidsbemiddeling en controle van grensoverschrijdende migratiestromen. Als gevolg daarvan werden arbeiders meer als staatsburgers beschouwd (en gingen zij zichzelf ook zo beschouwen) en oriënteerden arbeiders-

1 Charles Maier, 'Transformations of Territoriality 1600-2000', in: Gunilla Budde, Sebastian Conrad, Oliver Janz (eds), *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien* (Göttingen 2006) 23-55; *idem*, 'Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era', *American Historical Review* 105 (2000) 807-831; Gérard Noiriel, *La tyrannie du national. Le droit d'asyle en Europe 1793-1993* (Parijs 1991).

bewegingen zich meer op de natiestaat.² In dit langdurige en veelvormige proces, dat ruim vóór 1914 begon, wordt de Eerste Wereldoorlog in het algemeen als een waterscheiding gezien. Twee ontwikkelingen waren daarin van bijzonder belang: de toegenomen controle van grensoverschrijdende migratie om nationale arbeidsmarkten te beschermen en de regulering van deze markten door via de staat georganiseerde of gesteunde werkloosheidsverzekeringen. Deze twee ontwikkelingen waren in feite nauw met elkaar verbonden: omdat sociale voorzieningen – waarvan de collectieve werkloosheidsverzekering een van de belangrijkste was – onderdeel gingen uitmaken van door de staat gegarandeerde rechten van staatsburgers, kreeg de staat een belang in de bescherming van nationale arbeidsmarkten tegen ongecontroleerde immigratie. Om dezelfde reden eisten delen van de arbeidersbeweging bescherming tegen de instroom van concurrenten uit het buitenland, aangezien arbeidsmarkten nu op nationale schaal werden gereguleerd door collectieve arbeidsovereenkomsten en sociale voorzieningen.³

Ook in Nederland werd de staat na 1918 sterker betrokken bij de regulering van migratie en sociale voorzieningen, zoals de werkloosheidsverzekering.⁴ Vakbonden werden in dit systeem ingeschakeld omdat de staat eigen werkloosheidsverzekeringen van de bonden financieel ging ondersteunen. In dit artikel onderzoek ik welke uitwerking deze ontwikkeling had op de houding van de twee Nederlandse mijnwerkersbonden (interconfessioneel en sociaaldemocratisch). Vóór de Eerste Wereldoorlog waren de arbeidsmarkten in de mijndistricten in het grensgebied van Zuid-Limburg en het aangrenzende Akense gebied volledig geïntegreerd. Als gevolg daarvan hadden de Nederlandse mijnwerkersbonden een grensoverschrijdende, transnationale oriëntatie. Vlak vóór de Eerste Wereldoorlog werd de Nederlandse interconfessionele Christelijke Mijnwerkersbond (opgericht in 1907) zelfs een afdeling van de Duitse *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter*. Dit was in afwijking van de meeste andere christelijke arbeidersorganisaties in Europa in deze periode, die het socialistische arbeidersinternationalisme afwezen

2 Marcel van der Linden, 'The National Integration of European Working Classes, 1870-1914: Exploring the Causal Configuration', *International Review of Social History* 33 (1988) 285-311; herdrukt in *idem*, *Transnational Labour History: Explorations* (Aldershot 2003) 23-47. Voor een soortgelijk betoog (deels onder verwijzing naar Van der Linden): René Gallisot, 'La patrie des prolétaires', *Le Mouvement Social* 147 (1989) 11-25. In Nederland is dit proces al in 1956 beschreven als de 'ingroei' van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV, een van de voorlopers van de FNV) door Frits de Jong, *Om de plaats van de arbeid: een geschiedkundig overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (Amsterdam 1956).

3 Leo Lucassen, 'The Great War and the Origins of Migration Control in Western Europe and the United States (1880-1920)', in: Anita Böckler e.a. (eds), *Regulation of Migration. International Experiences* (Amsterdam 1998) 45-72.

4 *Ibidem*, 57-58.

en nationale en regionale identiteiten koesterden.⁵ De Nederlandse Christelijke Mijnwerkersbond ontwikkelde pas een nationale en regionale oriëntatie na de Eerste Wereldoorlog. In 1922 werden alle banden met de Duitse moederorganisatie verbroken en de enkele jaren later officieel katholieke vakbond wendde zich nu tot de Nederlandse staat en de Limburgse regio. In dit artikel beschrijf ik de transnationale oorsprong van beide mijnwerkersbonden tegen de achtergrond van de grensoverschrijdende arbeidsmarkt in dit grensgebied en het effect van de territorialisering van de arbeidsmarkten op hun houding na de Eerste Wereldoorlog. Het is gebaseerd op een nauwgezette lezing van de vakbladen van beide organisaties: *De Christelijke Mijnwerker* en *De Mijnwerker*.⁶

Het verschijnsel vakbond drong pas laat door in het Nederlands mijngebied.⁷ De oudste mijnwerkersbond, de Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, gewoonlijk afgekort tot Christelijke Mijnwerkersbond (CMB), opgericht in 1907, was een zogenoemde interconfessionele bond. Hij was gemodelleerd naar de Duitse *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter Deutschlands* (uit 1894), met een grote aanhang in het Akense mijndistrict.⁸ In die jaren hadden Nederlandse leden van het Duitse *Verband der Bergarbeiter Deutschlands*, die in Limburg terecht waren gekomen nadat ze in Duitsland hadden gewerkt, al diverse mislukte pogingen gedaan om een niet-confessionele vakbond te vormen. Deze Duitse bond, algemeen bekend als *Alte Verband*, was opgericht in 1889 en was sociaaldemocratisch georiënteerd. Pas in 1909 kon er een Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond

- 5 Patrick Pasture, 'Anti-internationalisme en anti-socialisme in de christelijke arbeidersbeweging: Vlaanderen in internationaal perspectief', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen* 2 (1997) 25-39; *idem*, 'Introduction: Between Cross and Class. Christian Labour in Europe 1840-2000', in: Lex Heerma van Voss, Patrick Pasture and Jan De Maeyer (eds), *Between Cross and Class. Comparative Histories of Christian Labour in Europe 1840-2000* (Bern etc. 2005) 9-48, aldaar 45.
- 6 Ik gebruik deze verkorte titels om verwarring te voorkomen. *De Christelijke Mijnwerker: Orgaan van de Algemeenen Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland* verscheen tussen 1911 en 1926, en werd voorafgegaan door *De Mijnwerker: Orgaan voor het Limb. Kolenbekken* (1907-1908); *De Mijnwerker: Orgaan van den Algemeenen Bond van Kristelijke Mijnwerkers in Nederland* (1909-1911); *De Kristelijke Mijnwerker: Orgaan van den Algemeenen Bond van Kristelijke Mijnwerkers in Nederland* (1911). *De Mijnwerker* heette officieel *De Mijnwerker: Orgaan van den Nederlandschen Mijnwerkersbond* (1909-1925). Zij zijn digitaal raadpleegbaar op www.shclimburg.nl/bibliotheek/mijnwerkerstijdschriften.
- 7 Overzichten vanuit geheel verschillende invalshoeken bieden Remigius Dieteren, *Mens en mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond* (Heerlen 1953) en Loek Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Assen/Maastricht 1986) 146-199.
- 8 Michael Schneider, *Die Christlichen Gewerkschaften 1894-1933* (Bonn 1982) 55-74; Claudia Hiepel, *Arbeiterkatholizismus an der Ruhr. August Brust und der Gewerkverein christlicher Bergarbeiter* (Stuttgart 1999). In 1900 werd een afdeling van de *Christliche Gewerkverein* opgericht in het Akense Wurmrevier. Tussen 1907 en 1910 (1 januari) groeide het aantal leden daar van 1.785 naar 3.465: *Christelijke Mijnwerker*, 12 juli 1913: 'De Duitse Christelijke Mijnwerkersbond'; 19 juli 1913: 'De 14e Algemeene Vergadering van den Deutschen Christelijken Mijnwerkersbond, gehouden te Aken van 6-9 Juli'.

Duits vakbondsvaandel, waarschijnlijk van het 'Alte Verband'. Bron: Wolfgang Jäger en Klaus Tenfelde, *Bildgeschichte der deutschen Bergarbeiterbewegung* (München 1989).

(ANMB) worden opgericht, met steun van zowel het *Alte Verband* als het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV). Net als in het Akense gebied was de inheemse bevolking in het Limburgse mijndistrict voor het overgrote deel katholiek. Tot in de jaren 1920 was er echter een hevige competitie tussen beide bonden om de steun van de Limburgse mijnwerkers. Pas in de jaren 1930 slaagde de katholieke opvolger van de interconfessionele CMB, de Nederlandsche Katholieke Mijnwerkers Bond (NKMB, vanaf 1926), er definitief in de ANMB te overvleugelen.

Grensoverschrijdende arbeidsmarktintegratie vóór de Eerste Wereldoorlog

De late komst van vakbonden kan worden verklaard door de beperkte schaal van de kolenwinning in Nederland in de negentiende eeuw. Pas omstreeks 1900 begon een periode van expansie met de opening van nieuwe mijnen, eerst in particulier

bezit, waarvan de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen de belangrijkste waren. Het bedrijf was opgericht in 1893 door de Duitse mijnondernemer Friedrich Honigmann; in 1908 werd het gekocht door de Franse staalmagnaat De Wendel.⁹ De Oranje-Nassau Mijnen waren het grootste particuliere mijnbedrijf in Nederland, met vier mijnzetels in en om Heerlen. Kleinere particuliere mijnbedrijven waren de *Société Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem et Sophia* in Spekholzerheide (een Belgisch bedrijf opgericht in 1898 en in productie sinds 1902), en de *Société des Charbonnages Réunis Laura et Vereeniging S.A.* in Eygelshoven (opgericht in 1898 door een Belgische koloniaal entrepreneur en de Duitse *Eschweiler Bergwerkverein*, en in productie sinds 1907). In 1902 begon de Nederlandse staat een eigen mijnbedrijf: Staatsmijnen. Het opende nieuwe mijnen in dorpen rondom Heerlen, die werden genoemd naar leden van de koninklijke familie: ‘Wilhelmina’ in Terwinselen (1909), ‘Emma’ in Hoensbroek (1913), ‘Hendrik’ in Brunssum (1917), en ‘Maurits’ in Geleen (1925).

In de negentiende eeuw, voordat de twintigste-eeuwse uitbreiding begon, bleef de Nederlandse kolenmijnbouw beperkt tot een enkele mijn, de Domaniale Mijn in het mijnstadje Kerkrade aan de Duitse grens bij Aken. Geologisch, sociaal en cultureel was de Kerkraadse mijnbouw onderdeel van die rondom Aken, met een lange geschiedenis van kolenmijnbouw sinds de Middeleeuwen.¹⁰ Gedurende de negentiende en de vroege twintigste eeuw werkten Nederlandse mijnwerkers uit Kerkrade en omliggende dorpen aan de Nederlandse kant van de grens als vanzelfsprekend in de Akense mijnen aan de andere kant, net zoals Duitse mijnwerkers de grens over trokken om in Kerkrade te werken. In 1889 woonden er in Kerkrade 1.162 mijnwerkers, maar de Domaniale Mijn had er slechts 400 in dienst. In 1899 werden er 893 Kerkraadse mijnwerkers geteld die dagelijks naar de Akense mijnen trokken; in 1912 werd dit aantal geschat op 1.100 en in 1914 op 1.700.¹¹ Een analyse van een steekproef onder de mijnwerkers in dienst van de Domaniale Mijn tussen 1907 en 1912 liet zien dat 18,6 procent daarvan was geboren in het Akense district; de meesten woonden in het nabije Kohlscheid en pendelden dagelijks

- 9 Vgl. Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Zwolle 2010).
- 10 Ben Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004); *idem*, ‘Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands-Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 57-87.
- 11 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 92-93; Kristin Klank, ‘Secondary labour force or permanent staff? Foreign workers in the Aachen coal mines’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 126-154, aldaar 136; *Christelijke Mijnwerker*, 28 november 1914: ‘De muntkwestie’.

naar hun werk in de mijn. Nog eens 21,3 procent was geboren in andere delen van Duitsland, voornamelijk in het Ruhrgebied, maar het is waarschijnlijk dat zij eerder naar het Akense district waren verhuisd. Achter deze cijfers wordt een geregelde grensoverschrijdende mobiliteit zichtbaar. Van de mijnwerkers in dienst van de Domaniale Mijn die in Nederland waren geboren (46,8 procent) had 16 procent eerder in een of meer Duitse mijnen in het Akense district gewerkt, 5 procent was ook in dienst geweest van een mijn in het Ruhrgebied.¹²

De Nederlands-Duitse arbeidsmarktintegratie werd vergemakkelijkt door de onbelemmerde en ruime circulatie van Duits geld in het Nederlandse mijndistrict. In Duitsland verdiende lonen konden daardoor gemakkelijk worden besteed aan aankopen in Nederland. In 1900 circuleerde in Kerkrade dagelijks zo'n 4.000 mark. Vanwege de schaarste aan Nederlands geld betaalden de Nederlandse mijnen de lonen tot 1909 uit in Duitse munt. Na dat jaar bleven de mijnwerkers een voorkeur houden voor Duits geld: zodra zij hun loon in guldens hadden ontvangen, wisselden zij die om in marken.¹³ Nederlandse grensarbeiders, die in Duits geld werden betaald, brachten duizenden marken in circulatie.¹⁴ De Eerste Wereldoorlog maakte een eind aan deze monetaire integratie. In 1914 betaalde een enkele werkgever nog in Duitse munt uit, maar als gevolg van het uitbreken van de oorlog werd die tenslotte verdreven.

Opvallend is dat de grensoverschrijdende pendel ook in het eerste decennium van de twintigste eeuw niet afnam. In die periode was de expansie van de mijnbouw rondom de opkomende mijnstad Heerlen in volle gang, waardoor er daar een grote vraag naar ervaren mijnwerkers ontstond. Dat de grensarbeiders uit Kerkrade hun dagelijkse reis niet verlegden naar de Heerlense mijnen is een duidelijk bewijs van de grensoverschrijdende integratie van de Kerkraadse en Akense arbeidsmarkten en de segregatie van de Kerkraadse en Heerlense mijndistricten. De grensoverschrijdende integratie werd versterkt door traditie en opgebouwde sociale rechten.¹⁵ In 1908 werd geschreven over een 'oude mijnwerkersstam' in het grensgebied, die in het buitenland bleef werken. Gevraagd waarom hij twee

12 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLVII (2002) 7-26, aldaar 21-23.

13 Joke Mooij, 'Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 7-29, aldaar 25-28.

14 *Ibidem*; *Christelijke Mijnwerker*, 28 november en 12 december 1914: 'De Muntkwestie'; *De Mijnwerker*, 2 januari 1915: 'Neem geen vreemd geld meer in betalingen'; 23 januari 1915: 'Verslag der besturenconferentie op Zondag 17 Januari 1915'; 15 May 1915: 'Verslag over het tijdvak 1 Januari 1913 tot en met 31 December 1914'.

15 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 96-97.

uur pendelde naar de Duitse mijn *Nordstern*, terwijl hij de nieuwe mijnen Laura & Vereeniging en Oranje-Nassau II in Nederland in een half uur kon bereiken, antwoordde een Nederlandse mijnwerker, 43 jaar oud, dat hij graag van werkgever zou willen veranderen, maar dat hij zijn gedurende 27 jaar in Duitsland opgebouwde pensioenrechten niet kon meenemen.¹⁶

De nieuwe mijnen rondom Heerlen hadden moeite voldoende geschoolde mijnwerkers te vinden: er bestond geen mijnbouwtraditie in dit gebied en om Kerkradse mijnwerkers moesten zij concurreren met het nabijgelegen Duitse mijndistrict. De Heerlense mijnbedrijven trachten deze moeilijkheden het hoofd te bieden door werving van migranten van buiten Limburg, zowel uit andere delen van Nederland als uit het buitenland. Het aantal buiten Nederland geboren arbeidsmigranten in alle Limburgse mijnen nam toe van 429 in 1905 tot 2.500 in 1913 (dat is van 17 tot 24 procent). Dit waren voornamelijk Duitsers, Slovenen en Polen, die naar Limburg kwamen uit het Ruhrgebied of uit het Akense mijndistrict. Maar er waren ook veel Nederlanders uit andere delen van Nederland die via Duitse mijnen in Limburg terecht kwamen. In 1912 werden er in Limburg 6.111 nieuwe ondergrondse mijnwerkers in dienst genomen; daarvan hadden er 4.129 (68 procent) eerder in een andere mijn gewerkt, van wie ruim de helft (2.098; 51 procent) in Duitsland.¹⁷

De oprichting en eerste jaren van de Christelijke Mijnwerkersbond

Vanaf 1905 zond de *Christliche Gewerkverein* propagandisten de grens over om Nederlandse mijnwerkers te organiseren en te voorkomen dat ze in Duitsland gingen werken beneden de Duitse loonstandaard. In 1905 en 1906 werden er ten minste 44 openbare vergaderingen van de *Gewerkverein* in het Nederlandse mijndistrict gehouden. In Kerkrade en de mijndorpen langs de grens werden plaatselijke afdelingen van de Duitse bond opgericht.¹⁸ In 1907 zouden 345 van de 900 in Duitsland werkende mijnwerkers uit Kerkrade in de *Christliche Gewerkverein* zijn georganiseerd, en 25 tot 30 in het *Alte Verband*.¹⁹ Deze drang om zich te organiseren

16 *Christelijke Mijnwerker*, 15 februari 1908: 'Naar aanleiding van de Maastrichtse Petitie'; 1 maart 1908: 'Knappschaftskassen'; *De Mijnwerker*, 26 augustus 1911: 'Uittreksel jaarverslag hfd. Ing. der mijnen 1910'.

17 *Christelijke Mijnwerker*, 13 september 1913: 'De Limburgsche Mijnindustrie in 't jaar 1912'.

18 Dieteren, *Mens en mijn*, 31.

19 *Christelijke Mijnwerker*, 9 mei 1907: 'Nederlandsche arbeiders op Duitse mijnen'; 21 juni 1907: 'Zij komen!'.

De Kerkradse en Akense arbeidsmarkten waren verregaand geïntegreerd, hier geïllustreerd door de ligging van de Domaniale Mijn pal aan de grens in Kerkrade, 1948. De prikkeldraadversperring, die de grens tussen Nederland (links) en Duitsland (rechts) markeert, dateert nog van de Tweede Wereldoorlog. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

werd sterker door de terugkeer van Nederlandse mijnwerkers uit Duitsland die actief waren geweest in de Christliche Gewerksverein, maar het land waren uitgezet na de grote Duitse mijnwerkersstaking in 1905.²⁰ Zij voerden een campagne om ook in Limburg werkende Nederlandse mijnwerkers interconfessioneel te organiseren en begonnen daartoe in Limburg afdelingen van de Duitse bond op te richten.²¹

20 Onder wie Chris Zielemans, die later de eerste voorzitter werd van de Christelijke Mijnwerkersbond. Dit verhaal wordt verteld in *ibidem*, 4 september 1909: 'Bij hoog en laag'.

21 *Ibidem*, 1 maart 1907: 'Uit de afdelingen: Spekholzerheide'; 15 maart 1907: 'Uit de afdelingen: Ubach-over-Worms'; 30 maart 1907: 'Vakbeweging'; 9 mei 1907: 'RK Mijnwerkersvereniging St. Leonardus [Kerkrade]'; 23 mei 1907: 'Uit de afdelingen: RK Mijnwerkersbond St. Catharina, Kerkrade'.

Door Nederlandse mijnwerkers op deze manier te organiseren concurreerde de Duitse interconfessionele vakbond met de bestaande katholieke federatie van lokale mijnwerkersverenigingen in Limburg, de Centrale Bond van Rooms-Katholieke Mijnwerkersverenigingen. Dit was geen vakbond, maar een vereniging om een katholieke levensstijl te promoten, opgezet door de hogere geestelijkheid en goedgekeurd door de bisschop van Roermond, het diocees waarin het mijn-district lag.²² In 1906 had deze katholieke federatie slechts 323 leden. Aanvankelijk verzette de bisschop zich tegen de oprichting van een interconfessionele vakbond naar Duits model. Maar de propaganda voor en de toenemende populariteit van de *Christliche Gewerkverein* zette de geestelijkheid onder druk. Uiteindelijk moest de bisschop de oprichting van een interconfessionele mijnwerkersbond in het Limburgse diocees accepteren, niet als afdeling van de Duitse, zoals aanvankelijk de bedoeling was, maar als afzonderlijke vakbond. Pressie van mijnwerkers om het Duitse voorbeeld te volgen was daarin doorslaggevend:

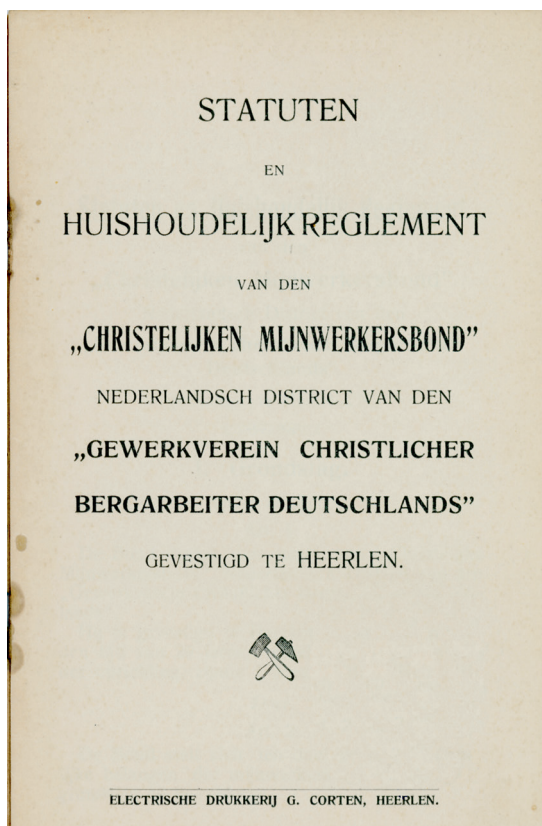
Het lag dus voor de hand, dat de Katholieke Limburgse mijnwerkers, toen zij een voorbeeld zochten voor hunne vakvereniging zich vooral getrokken voelden tot den 'Christlichen Gewerkverein'. Temeer, daar vele hunner kameraden die op de Duitse mijnen werken lid zijn, en zij zelve vroeger lid waren en zelfs op Nederlandsche mijnen teruggekeerd hun lidmaatschap bij hielden [...].²³

Op 25 oktober 1907 besloot de Centrale Bond van Rooms-Katholieke Mijnwerkersverenigingen tot de oprichting van de hiervoor genoemde Christelijke Mijnwerkersbond (per 1 januari 1908) als vakbond naast de katholieke Centrale Bond, die nu werd opgevat als een afzonderlijke standsorganisatie (naar het Duits: *Standesorganisation*) om het katholicisme onder de mijnwerkers te bevorderen. Op deze manier werd de Duitse gelaagde structuur van interconfessionele vakbonden en katholieke standsorganisaties overgenomen in het Limburgse mijn-district (evenals de debatten over deze kwestie).²⁴ De Duitse inspiratie werd duidelijk verwoord door de prominente katholieke vakbondsleider Henri Hermans:

22 Dieteren, *Mens en mijn*, 20-27; Kreukels, *Mijnarbeid*, 146-151.

23 *Christelijke Mijnwerker*, 27 september 1907: 'Een belangrijke kwestie'.

24 Over deze zgn. *Gewerkschaftsstreit*: Schneider, *Die Christlichen Gewerkschaften*, 172-211; over de repercussies daarvan in Nederland: Joop Koppenjan, 'Interconfessionalisme en verzuiling in Limburg 1900-1920' (ongepubliceerde doctoraal scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1984) en Kreukels, *Mijnarbeid*, 160-173.

Titelblad van een brochure bestemd voor de leden van de Christelijke Mijnwerkersbond, 1914. Collectie SHCL.

Door het voortdurend verkeer met de Duitschers zijn onze mijnwerkers in doen en denken, in zeden en gewoonten aan hunnen overburen gelijk geworden en is hen als het ware ingeboren eene voorliefde voor interconfessioneele vakverenigingen. Zou onze katholieke Mijnwerkersbond hiermede geen rekening gehouden hebben en zich niet in den geest zijner leden hebben hervormd, dan zou er ongetwijfeld naast deze organisatie eene andere, naar Duitschen trant, zijn opgericht; dan was er scheuring en verdeeldheid gekomen, dan waren de krachten versnipperd, die bij den opbloei onzer mijnindustrie alleen door flinke centralisatie het recht der arbeiders kunnen waarborgen.²⁵

Gedurende het jaar 1908 werd in openbare vergaderingen in het hele mijn-district propaganda gemaakt voor de nieuwe organisatie, onder verwijzing naar het Duitse

25 Geciteerd door Dieteren, *Mens en mijn*, 34.

voorbeeld, ook door sprekers van de Duitse *Christliche Gewerkverein*. Het doel was bestaande lokale katholieke verenigingen om te vormen tot afdelingen van de Christelijke Mijnwerkersbond, of om nieuwe afdelingen op te zetten.²⁶ Samenwerking met de *Gewerkverein* werd noodzakelijk geacht tegen het ‘internationale kapitaal’.²⁷ De Nederlandse bond deed vaak een beroep op zijn Duitse zusterorganisatie om te helpen met expertise en sprekers op interne en propagandavergaderingen.²⁸ Leden van de *Christliche Gewerkverein* woonden deze vergaderingen ook bij.²⁹ In 1909 werd een *Gegenseitigkeitsverdrag* tussen beide organisaties getekend, waarin het lidmaatschap van de grensarbeiders werd geregeld.³⁰ Het werd de Duitse bond toegestaan in Duitsland werkende, maar in Limburg wonende grenspendelaars te organiseren.³¹ Om die reden bleef de *Christliche Gerwerkverein* eigen *Zahlstellen* (afdelingen) houden aan de Limburgse kant van de grens, zoals in Kerkrade, Bleyerheide, en Chèvremont.³²

In december 1908 organiseerde de Christelijke Mijnwerkersbond 969 van de in totaal 5.075 Limburgse mijnwerkers.³³ In 1909 steeg dit aantal plotseling naar omstreeks 3.000, om daarna terug te vallen tot 1.060 aan het eind van dat jaar. De oorzaak was dat mijnwerkers in januari 1909 waren gemobiliseerd in een gevecht met de werkgevers over een nieuw arbeidsreglement in de (particuliere) mijnindustrie (Staatsmijnen was hier niet bij betrokken).³⁴ Mijnwerkers bezochten massaal vergaderingen en werden in grote aantallen lid van de bond om uitdrukking te geven aan hun oppositie tegen dit nieuwe reglement.³⁵ Toen er een compromis was bereikt door leden van de Limburgse elite (adel en geestelijkheid) die namens de bond optraden als zogenaamde Eereraad, waren veel leden teleurgesteld over hun gedrag dat volledig voorbijging aan de leden, en over de resultaten.³⁶ Nog jaren

26 Verwijzingen in de *Christelijke Mijnwerker* door heel 1908.

27 *Christelijke Mijnwerker*, 28 maart 1908: ‘Uit de betaalplaatsen: Propaganda-vergadering Heerlen’.

28 Bijvoorbeeld: *ibidem*, 5 december 1908: ‘Ter overweging’.

29 Bijvoorbeeld: *ibidem*, 9 april 1910: ‘Uit de betaalplaatsen’ (Bocholtz); 3, 17 en 24 december 1910: ‘Uit de betaalplaatsen’ (Bleyerheide).

30 *Ibidem*, 12 juni 1909: ‘Een congres’; 17 juli 1909: ‘Algemeene Vergadering van den Duitschen Christelijken Gewerkverein te Saarbrücken’.

31 *Ibidem*, 16 april 1910: ‘Strijd in de Vakbeweging’.

32 *Ibidem*, 4 and 18 februari 1911: ‘Uit de betaalplaatsen’ (Bleyerheide); 25 februari 1911: ‘Vergaderingen’ (Chèvremont); 13 mei 1911: ‘Uit de betaalplaatsen’ (Chèvremont, Kerkrade).

33 Dieteren, *Mens en mijn*, 53; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 266-267.

34 Een gedetailleerd verslag in Kreukels, *Mijnarbeid*, 202-210.

35 Zie ook de verslagen over deze gebeurtenissen in *Christelijke Mijnwerker*, januari en februari 1909.

36 Lid waren o.a. Mgr. W.H. Nolens, Jhr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, Jhr. L. Van der Maessen de Sombreff. Vermelding van kritiek van bondsleden op deze Eereraad in *Christelijke Mijnwerker*, 29 mei 1909: ‘Uit de betaalplaatsen’, 5 juni 1909: ‘Wat heeft de Christ. Mijnwerkers Bond reeds gedaan voor de leden?’, 12 juni 1909: ‘Uit de betaalplaatsen’. De Eereraad was ook doelwit van kritiek van sociaaldemocratische propagandisten: *Christelijke Mijnwerker*, 3 juli 1909: ‘Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond’; 31 juli 1909: ‘Het masker afgelegd’; 6 november 1909: ‘Christelijke en Socialistische Mijnwerkersbond’.

Ansichtkaart met een gedicht van Heinrich Kämpchen, uitgegeven door het Alte Verband. Jaartal onbekend.

Bron: Wolfgang Jäger en Klaus Tenfelde, Bildgeschichte der deutschen Bergarbeiterbewegung (München 1989).

later na deze gebeurtenis kan de impact ervan worden gevolgd in discussies in het bondsblad *Christelijke Mijnwerker*.³⁷ De onrust leidde niet alleen tot een uittocht van recent geworven leden, maar bood ook vruchtbare grond voor de vorming van een nieuwe bond met een sociaaldemocratische oriëntatie.³⁸ In een terugblik in 1910 stelde een christelijke bondsbestuurder: 'Deze beweging gaf eenige ontevredene roodgetinte aanleiding tot tegenpropaganda en weldra wisten de socialisten gebruik te maken van deze gelegenheid om hier eenen nieuwen bond op te richten onder het masker van neutraliteit'.³⁹

De oprichting van de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond (ANMB)

Berichten over pogingen om een niet-confessionele mijnwerkersbond op te richten door Nederlandse leden van het *Alte Verband*, die uit Duitsland kwamen of waren uitgezet, zijn er in 1901, 1903, 1905 en 1906. Het *Alte Verband* zelf was aanwezig in het Limburgse mijndistrict met ten minste zes *Zahlstellen* (afdelingen).⁴⁰ Op 22 augustus 1909 namen zo'n 50 leden van deze Duitse bond, zowel Nederlanders als Duitsers, het initiatief tot de oprichting van de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond (ANMB).⁴¹ Later werd zelfs beweerd dat 'de Hollandsche bond een kind is van de Duitse organisatie'.⁴² Sprekers en vertegenwoordigers van de Duitse bond in het *Wurmrevier*, net over de grens, waren aanwezig in vergaderingen en bij debatten. Op deze manier werd de strijd tussen de Duitse christelijke bond en het *Alte Verband* overgeplant naar het Limburgse mijndistrict. Hoewel beide bonden waren geïmporteerd uit Duitsland, probeerde de christelijke bond de socialistische voor te stellen als een *Fremdkörper*, een door vreemdelingen geïmporteerd gevaar:

37 Bijvoorbeeld: *Christelijke Mijnwerker*, 17 september 1910: 'Uit de betaalplaatsen'; 29 oktober 1910: 'Uit de betaalplaatsen'; 5 augustus 1911: 'Alweer eene nieuwe afdeling'.

38 Kreukels, *Mijnarbeid*, 174, 209; Over sociaaldemocratische propagandisten werden gerapporteerd en tegen hen werd gewaarschuwd in de *Christelijke Mijnwerker* vanaf februari 1909.

39 *Ibidem*, 17 september 1910: 'Uit de betaalplaatsen'.

40 Th. Wöltgens, *Mislukte doorbraak. Geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond 1909-1965* (ongepubliceerde doctoraal scriptie Utrecht 1966) 8; zie ook *Christelijke Mijnwerker*, 13 november 1909: 'Christelijke en Socialistische Mijnwerkersbond'; 25 mei 1912: 'Gladweg gelogen'; *De Mijnwerker*, 7 juli 1923: 'Het 10-jarig bestaan van de Afdeling Hoensbroek'.

41 Kreukels, *Mijnarbeid*, 174. De statuten waren zowel in het Nederlands als het Duits opgesteld. Duitse leden ontvingen het bondsblad van het *Alte Verband*, de *Bergarbeiterzeitung*, Nederlandse leden het blad van de ANMB, *De Mijnwerker: Christelijke Mijnwerker*, 18 september en 9 oktober 1909: 'Christelijke en socialistische mijnwerkersbond'.

42 *De Mijnwerker*, 29 juli 1911: 'Onze jaarvergadering: een broedergroet'.

Limburg is reeds een aantrekkingsoord der vreemde werkkrachten. Uit alle landen en streken komt het werkvolk opdagen, met zich voerend leden van 't roode proletariaat, de eenige alhier reeds zijnde roode plekken vergrootend, en het nog zwakke ledental der rooden versterkend. Arglistig begint de sociaal-democratie te werken; ten bewijze: de Neutrale mijnwerkersbond.⁴³

De ANMB groeide snel tot zo'n 700 leden in 1910, maar daarna stagneerde het ledental. De bond rekruteerde enkele vroegere leden van de christelijke bond,⁴⁴ maar de meeste leden waren migranten, zowel uit Holland (Nederland buiten Limburg) als uit Duitsland.⁴⁵ De christelijke bond contrasteerde de migrantenachtergrond van de leden van de ANMB ('Meestal Duitschers, die op hun vaandel hebben geschreven "Wand'ren ach Wand'ren"') met 'onze Limburgsche Mijnwerkers, zij, die van hunne jeugd af mijnarbeid hebben verricht, die om zoo te zeggen in de voetstappen van hun vader zijn getreden',⁴⁶ daarmee duidelijk verwijzend naar de oude mijnwerkersbevolking in Kerkrade en omgeving, waar de christelijke bond was ontstaan en waar hij zijn grootste aanhang had. Op zijn beurt klaagde de ANMB dat de christelijke bond argwaan probeerde te wekken tegen zijn Duitse leden.⁴⁷

Het aantal Duitse leden van de ANMB was inderdaad vrij groot: in 1910 zou het 300 hebben bedragen (van de 700).⁴⁸ Om de Duitse leden te informeren nam het bondsblad *De Mijnwerker* regelmatig artikelen op in het Duits; er werden zelfs voorstellen gedaan om de helft in het Duits te publiceren, omdat: 'een gedeelte onzer leden kan ons blad niet lezen' en blijft daardoor 'te veel opgaan in de Duitse beweging'.⁴⁹ Artikelen in het Duits verschenen met enige regelmaat tot november 1914; daarna had het geen zin meer, omdat het overgrote deel van de Duitse leden was gemobiliseerd voor het leger of om andere reden naar Duitsland was teruggekeerd. In 1910 deed de bond een oproep aan recent gearriveerde Duitsers om lid te worden van de Nederlandse bond.⁵⁰ Sommige Duitse activisten werden door de

43 *Christelijke Mijnwerker*, 13 november 1909: 'Limburg in gevaar'.

44 *Ibidem*, 29 januari 1910: 'Uit de betaalplaatsen'; 18 februari 1911: 'Waarom gaan we zoo langzaam vooruit?'

45 *Ibidem*; Kreukels, *Mijnarbeid*, 175.

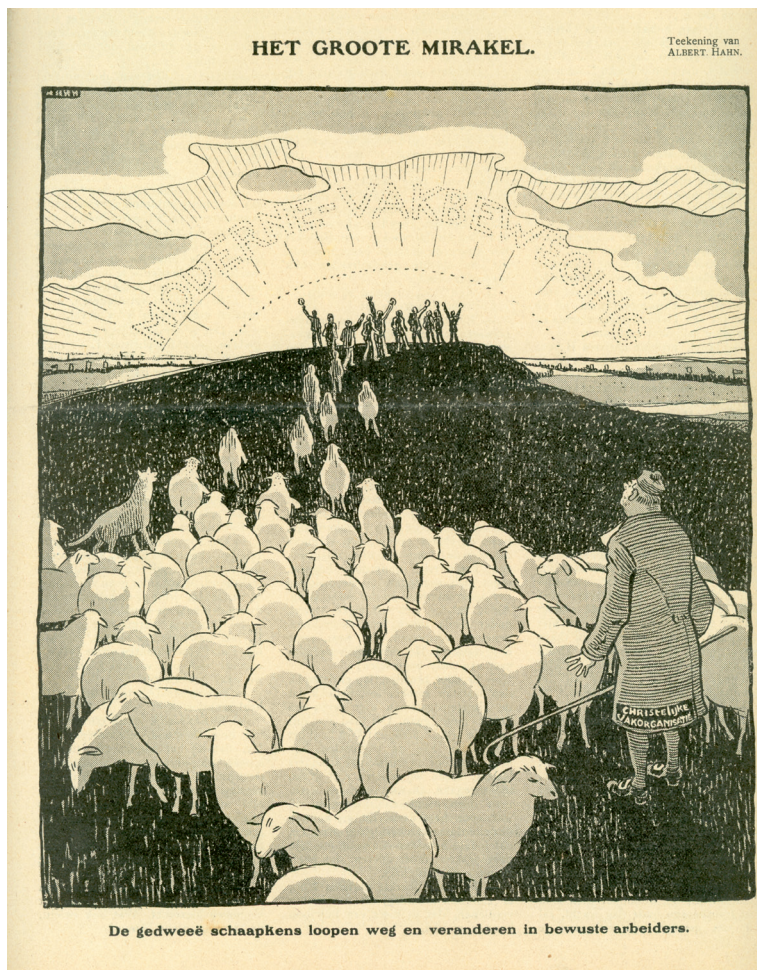
46 *Christelijke Mijnwerker*, 30 juli 1910: 'Het pensioenfonds der Staatsmijnen'.

47 *De Mijnwerker*, 23 april 1910: 'Uit de Afdeelingen'.

48 *Ibidem*, 15 januari 1910: 'De Secretaris-Generaal'. Zie ook *Bergarbeiter-Zeitung*, 30 april 1910: 'Aus dem holländischen Bergbaurevier', en 12 augustus 1911: 'Generalverammlung des holländischen Bergarbeiterverbandes'.

49 *De Mijnwerker*, 7 mei 1910: 'Beschrijvingsbrief voor de eerste Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Mijnwerkersbond op zondag 22 mei 1910'.

50 *Ibidem*, 18 juni 1910: 'Uit de Afdeelingen'.

Spotprent van Albert Hahn, verschenen in *De Notenkraker* van 24 april 1924. Collectie SHCL.

lokale autoriteiten over de grens gezet.⁵¹ In 1911 werd een *Rechtsauskunftsstelle* opgericht in Kerkrade, om bijstand te verlenen aan ‘unsere deutsche Kameraden und jene holländische Kameraden die früher in Deutschland gearbeitet haben und sich dort Ansprüche an die Knappschaftskassen und Unfallversicherung erworben [haben]’.⁵² Een duidelijk teken van de Duitse aanwezigheid onder de leden is het excuus van een vrouwelijke spreker uit Zaandam op een feestelijke bijeenkomst

51 *Ibidem*, 18 juni 1910: ‘De uitzetting van Schijmanski in de Tweede Kamer’; 31 januari 1914: ‘De waarheid boven alles’; ‘Een cultuurbeeld uit de mijnstreek’.

52 *Ibidem*, 9 maart 1912: ‘Bericht unserer Rechtsauskunftsstelle in Kerkrade’; 20 april 1912: ‘Jaarverslag 1911’; 5 oktober 1912: ‘Rechtsschutzbureau te Kerkrade’.

van de *Arbeiter Volksverein Heerlen* in 1913: aangezien zij geen Duits kon spreken, zou ze proberen het Nederlands duidelijk en langzaam uit te spreken. Een Nederlandse vakbondsleider ‘drukte vooral de Duitse kameraden op het hart dat ze moesten strijden naast de Hollandsche leden. Gij Duitschers, zijt het strijden gewoon, daarvan hebt ge reeds meermalen blijk gegeven’.⁵³

De ANMB trok niet alleen Duitsers aan als leden, maar ook mijnwerkers afkomstig uit andere delen van Nederland die het vak in het Ruhrgebied hadden geleerd en van daaruit naar Limburg waren gekomen, waar een grote vraag naar hun vaardigheden bestond. De mobiliteit van deze groep was echter extreem hoog. Daardoor was het moeilijk een stabiel ledenbestand op te bouwen.⁵⁴ In 1910, bijvoorbeeld, schreef de bond 1.152 leden in, maar daarvan moesten er 400 weer worden uitgeschreven (vandaar een netto lidmaatschap van 700), ‘die het werken in de Hollandsche mijnen, waar de toestand veel slechter is dan in Duitschland, niet beviel en die daarom weer gingen “auswandieren”’.⁵⁵ In de jaren daarna nam de mobiliteit niet af.⁵⁶ De meeste van deze mobiele mijnwerkers waren aanvankelijk geworven in andere delen van Nederland (‘Holland’ vanuit Limburgs perspectief) door de Nederlandse Arbeidsbeurs in Oberhausen om in Duitsland te gaan werken, maar in 1914 werd bericht dat er een kern van stabiele leden was gevormd, waaronder ook geboren Limburgers. Meer op de Limburgse bevolking gerichte propaganda werd noodzakelijk geacht.⁵⁷ Er kan echter geen twijfel over bestaan, dat de ANMB zijn grootste aanhang had onder mijnwerkers die geboren waren buiten Limburg. In 1912 merkte de *Christelijke Mijnwerker* op:

Nu weet natuurlijk iedere Limburger uit het mijn-district dat nog niet twee percent der leden van den socialistischen mijnwerkersbond Limburgers zijn [...]. Houden de socialisten vergaderingen of wat dan ook, men ziet er allerlei soorten van menschen, doch géén Limburgers.⁵⁸

53 *Ibidem*, 2 augustus 1913: ‘Het Maandagfeest der Heerlensche Volksverein’.

54 Kreukels, *Mijnarbeid*, 175.

55 *De Mijnwerker*, 1 juli 2011: ‘Jaarverslag van den Ned. Mijnwerkersbond over 1910’.

56 *Ibidem*, 20 april 1912: ‘Jaarverslag 1911’; 16 november 1912: ‘Gebrek aan arbeiders in de Duitse mijn-industrie’; 22 februari 1913: ‘Lokvogels’; 24 mei 1913: ‘Waarschuwing tegen werfagenten’; 25 januari 1913: ‘Ledenstatistiek’; 22 november 1913: ‘Onze ledenstatistiek’; 11 juli 1914: ‘Ledenstatistiek’; 14 augustus 1915: ‘Een waarschuwing’; 21 augustus 1915: ‘Gebrek aan geschoolde werkkrachten’.

57 *Ibidem*, 11 juli 1914: ‘Ledenstatistiek’.

58 *Christelijke Mijnwerker*, 12 oktober 1912: ‘Het oude refrein’; zie ook 18 februari 1911: ‘Waarom gaan wij zo langzaam vooruit?’: ‘Hun recruten vinden ze meestal in ‘t toestromende volk, in de hollandsche organisatie reeds voor ‘t socialisme gewonnen; voeg daarbij eenige vreemdelingen die hier eene schuilplaats zochten [...]. Aan de vingers kan men ze tellen, de inheemsche mijnwerkers die geloof en familietradities hebben afgeschud en socialist zijn geworden’.

Herman Stins, bondssecretaris van de Christelijke Mijnwerkersbond, in zijn werkkamer omstreeks 1920. Fotocollectie SHCL.

Lidmaatschapscrisis van de Christelijke Mijnwerkersbond en aansluiting bij de Christliche Gewerkverein (1914)

In de periode vóór de Eerste Wereldoorlog werd er naast, ten eerste, de gevestigde mijnwerkersbevolking in Kerkrade en omgeving, ten tweede migranten en grensarbeiders uit Duitsland, en, ten derde, arbeidsmigranten uit ‘Holland’, een vierde categorie mijnwerkers voor de expanderende mijnindustrie geworven onder de plattelandsbevolking in het westelijke en zuidelijke deel van Zuid-Limburg, zowel binnen als buiten het mijnbouwgebied. Aanvankelijk bleven die veelal deeltijds boeren en landarbeiders; pas de jongere generatie werd voltijds mijnwerker.⁵⁹ Cijfers uit de volkstelling van 1909 over mijnwerkers in de dorpen rondom Sittard en in het Maasdal in het westen en in het Heuvelland in het zuiden, alsmede van verstrekte weekkaarten voor arbeiderstreinen in 1911 (zie bijlage), laten zien hoezeer het Limburgse platteland was ingeschakeld in de arbeidsvoorziening voor de mijnen. Cijfers over het lidmaatschap van de christelijke bond per plaats zijn er pas van eind 1915 en daaruit blijkt dat de bond in dat jaar weliswaar enige voet aan de grond had gekregen in dorpen rondom Sittard, maar dat er op het platteland nog veel witte vlekken waren. Pogingen om deze rurale mijnwerkers te organiseren, die

59 Willibrord Rutten, ‘Het thuisfront van de mijnwerker’, in: Ad Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 390-392.

in 1911 begonnen en werden gesteund door de plaatselijke geestelijkheid,⁶⁰ waren niet erg succesvol:

Men behoeft slechts maar eens gelegenheid te hebben om met den trein van 12 uur 22 in de richting Sittard-Herzogenrath te vertrekken, dan staat men verbaasd over het grootte getal arbeiders die van Sittard, Geleen, Steijn, Elsloo, Spaubeek, Schinnen, Nuth en al die andere omliggende dorpjes naar de mijnen vertrekken. [...] Voor een paar jaren terug waren velen hunner landarbeider die thans mijnwerker zijn geworden. Deze menschen hebben nooit voeling gehad met de mannen der organisatie en dan spreekt het vanzelf dat het heel veel moeite kost om deze voor onze organisatie te winnen.⁶¹

Nog in 1915 merkte de pas aangestelde bondssecretaris J. H. Stins op dat de meeste mijnwerkers van het platteland mijnarbeid niet als een permanent beroep zagen en dat hun lokale chauvinisme de ontwikkeling van een gemeenschappelijk vakbondsbewustzijn belemmerde.⁶² Het organiseren van voormalige werkers in de landbouw werd door de bond als de grootste uitdaging gezien: 'Arbeiders, die wellicht gisteren nog op 't veld aan den arbeid waren, nimmer van organisatie hoorden, moet ge tot onzen bond brengen'.⁶³

Uit tabel 1 blijkt dat de christelijke bond in die tijd er ook niet in slaagde echt door te dringen in het Heerlense gebied,⁶⁴ in tegenstelling tot de ANMB, die, in overeenstemming met de migrantenachtergrond van de meeste leden, daar juist de meeste aanhang had. Voor de ANMB zijn er cijfers over de bruto ledenwinst per maand in 1913 en uit de verdeling daarvan per plaats blijkt een duidelijk overwicht van het Heerlense district. Ledentallen van de ANMB van eind 1916 tonen een tweede zwaartepunt in Maastricht, maar dit was een recente ontwikkeling, zoals blijkt uit een vergelijking met 1913. In 1915 had de CMB nog steeds de grootste aanhang in de regio Kerkrade: 56 procent van de leden woonde daar, tegen 46 procent van alle mijnwerkers in 1909.

60 *Christelijke Mijnwerker*, 26 augustus 1911: 'Een flinke oogst': 'Elken Zondag trekken de eerw. heeren geestelijken en paters met ons door de mijnstreek om het volk tot organisatie op te wekken'.

61 *Ibidem*, 16 december 1911: 'Spaubeek'; zie ook 28 januari 1911: 'Waarom gaan we zo langzaam vooruit?'; 24 juni 1911: 'Onze tweede vrijgestelde'; 29 juni 1912: 'Ons finantieel jaarverslag'; Dieteren, *Mens en mijn*, 85-90, 97-98.

62 Geciteerd door Kreukels, *Mijnarbeid*, 180.

63 *Christelijke Mijnwerker*, 10 juni 1916: 'Wij moeten doorwerken'.

64 Over moeilijkheden om een Heerlense afdeling in leven te houden werd bericht in *ibidem*, en 9 en 19 september 1916: 'Vergaderingen', en 'Sociale werkloosheid te Heerlerheide'.

Tabel 1. Het aantal leden van de CMB in 1915 (31 dec) en ANMB in 1916 (31 dec) en de bruto maandelijks groei van de ANMB in 1913 in de subregio's van de Limburgse mijnstreek, vergeleken met het aantal mijnwerkers volgens de beroepstelling van 1909

Kerkrade en omgeving	637 (56%)	190 (30%)	277 (25%)	3.049 (46%)	21%	9%
Heerlen en omgeving	273 (24%)	335 (53%)	493 (45%)	2.774 (42%)	10%	18%
- Heerlen	63	212	246	1.343		
- Andere plaatsen	210	123	247	1.431		
Sittard en omgeving/ Maasdal	179 (16%)	18 (3%)	25 (2%)	531 (8%)	34%	5%
Maastricht en omgeving (Heuvelland)	47 (4%)	91 (14%)	269 (24%)	250 (4%)		
- Maastricht/Heer	22	72	269	8		
- Dorpen	25	19	-	242		
Roermond	-		40 (4%)			
Totaal	1.136*		1.104	6.604		

* Zonder de leden in militaire dienst.

Bronnen: zie bijlage.

In 1910 ontstond er juist in bolwerk Kerkrade een conflict met een aanzienlijke minderheid in de christelijke bond, onder aanvoering van voormalig voorzitter Joh. Ankoné.⁶⁵ Het conflict kan niet los worden gezien van politieke meningsverschillen in de katholieke partij in Kerkrade in die periode, maar in vakbondszaken had één van de belangrijkste meningsverschillen betrekking op voorstellen voor een algemeen pensioenfonds bij Staatsmijnen: terwijl de christelijke bond voorstander was van een Bismarckiaans systeem, waarin werkgevers en werknemers beiden een deel van de premie bijdroegen, eiste de ANMB een fonds dat volledig door de werkgevers zou worden betaald, en op dit punt koos de Kerkraadse oppositie de zijde van de socialisten.⁶⁶ Het debat zou de christelijke bond tot in de eerste

65 Kreukels, *Mijnarbeid*, 190-193.

66 *Christelijke Mijnwerker*, 2, 9, 16, 23, 30 juli 1910; 18, 25 maart, 1, 8, 15 april, 2 september 1911: 'Het pensioenfonds der Staatsmijnen'; 10, 24 juli 1910: 'Uit de betaalplaatsen'; 11 maart 1911: 'Kristelijke

helft van de jaren 1920 achtervolgen, toen de socialistische bond een meerderheid voor deze eis verwierf in verkiezingen voor de werknemersvertegenwoordiging in de fondscommissies van het recent ingestelde Algemeen Mijnwerkersfonds (zie hieronder). In 1911, na hevige debatten en onrust onder de mijnwerkers, eindigde het conflict in een afscheiding en de vorming van een nieuwe bond in Kerkrade, de Algemeene Nederlandse Mijnwerkersbond 'Recht en Plicht'. Het is niet bekend hoeveel leden van de CMB zich daarbij aansloten, maar een aanwijzing voor de populariteit van 'Recht en Plicht' kan worden verkregen uit de verkiezingen voor de arbeiderscommissie van Staatsmijn 'Wilhelmina' in november 1911: CMB: 503; ANMB: 267; 'Recht en Plicht': 256 stemmen.⁶⁷ 'Recht en Plicht' werd nog als afzonderlijke bond genoemd in 1915, maar een jaar later keerden Ankoné en zijn aanhang terug naar de christelijke bond.⁶⁸

De afscheiding van 'Recht en Plicht' in het bolwerk van de christelijke bond in en rondom Kerkrade, gevoegd bij het gebrek aan succes in het mijngebied rondom Heerlen en onder mijnwerkers uit de dorpen op het platteland ten westen en zuiden daarvan, stortten de CMB vanaf 1911 in een lidmaatschaps crisis. Aan het eind van 1913 bereikte het aantal leden een dieptepunt van 500 (zie grafiek 1). Deze crisis was aanleiding om onderdak te zoeken bij de Duitse moederorganisatie *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter*. In februari 1914 werd de Christelijke Mijnwerkersbond een afdeling van de Duitse bond, die meteen een Duitse voorzitter benoemde uit eigen gelederen met beslissende invloed op de koers en op te ondernemen acties. De Duitse leiding begon onmiddellijk samen te werken met de socialistische bond in een gemeenschappelijke actie op de Domaniale Mijn, waarbij zowel Duitse als Nederlandse mijnwerkers op de mijn werden betrokken.⁶⁹

Het belangrijkste motief voor aansluiting bij de Duitse bond was de algehele zwakte van de Limburgse bond ('In het Wurmrevier is de Chr. Gewerkschaft veel sterker en heeft die veel meer resultaat bereikt. Aansluiting kan die kracht ook in Limburg brengen'), maar dit argument was ingebed in het transnationale paradigma waarin de bond was ontstaan en opereerde:

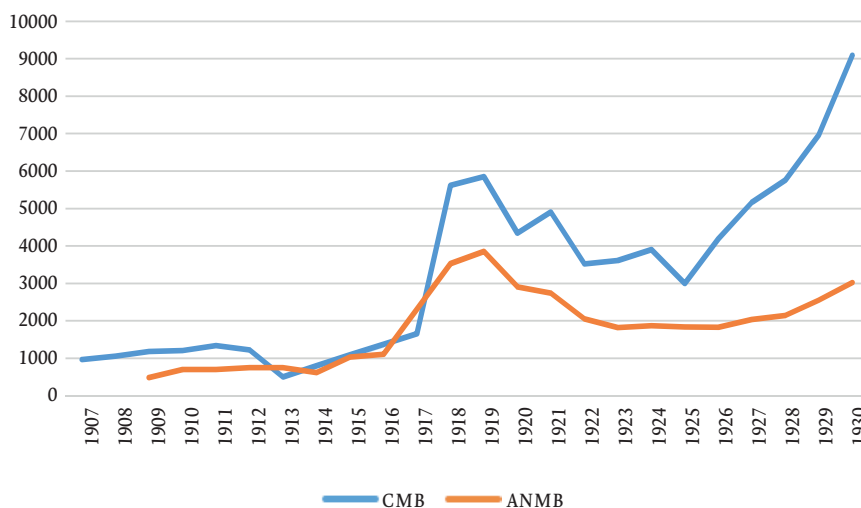
mijnwerkers! Opgepast!'; 18 maart 1911: 'De vergadering te Spekholzerheide'; 15 april 1911: 'Debatvergadering te Meerssen'; 22 april 1911: 'Organisatie'; 13 mei 1911: 'Uit de betaalplaatsen'; 9 september 1911: 'Zou het waar zijn?'; 'Uit de betaalplaatsen'; 16 september 1911: 'Ingezonden'; 23 maart 1912: 'Uit de betaalplaatsen'; 27 april 1912: 'Recht en Plicht'.

67 Ibidem, 18 november 1911: 'De verkiezing voor de arbeiderscommissie op de Staatsmijn Wilhelmina'.

68 *Christelijke Mijnwerker*, 25 september 1915: 'Recht en Plicht'; 8 april 1916: 'Vergaderingen'.

69 Dieteren, *Mens en mijn*, 99-103; Kreukels, *Mijnarbeid*, 178-179; *De Mijnwerker*, 2 april 1914: 'Officieel'; 9 april 1914: 'Vergadering van de Belegschaft der Domaniale Steenkolenmijn' (ook in het Duits); 16 april 1914: 'De samenwerking'; 'De actie te Kerkrade'.

Grafiek 1. Het aantal van de CMB en de ANMB, 1907-1930 (31 december)

Bron: Kreukels, *Mijnarbeid*, 578.

Onze mijnindustrie is feitelijk eene voortzetting van den mijnbouw in het Wurmrevier. [...] Honderden arbeiders uit de gemeente Kerkrade en de overige gemeenten langs de grens zijn in dienst der Duitsche mijnen, en de Duitsche Christelijke Mijnwerkersbond heeft tal van sterke afdeelingen op Nederlandsch grondgebied. Daar komt nog bij, dat ook deze arbeiders vaak van werkgever veranderen en niet zelden op Limburgsche mijnen werkzaam zijn. Dit maakt eene overschrijving van de eene organisatie in de andere noodzakelijk. [...] Voor deze arbeiders gaan ook vaak tal van rechten in de pensioenfondsen op de Duitsche mijnen verworven, verloren. Noodzakelijk zal dus zijn dat er tusschen de pensioenfondsen op Limburgsche mijnen en het fonds in Duitsland eene overeenkomst wordt gesloten. Eene dergelijke overeenkomst zal echter eerst dan tot stand komen [...] wanneer er eenig verband bestaat tusschen de Limburgsche en Duitsche Christelijke Mijnwerkersorganisatie. In het belang der Limburgsche mijnwerkers is tevens, dat er meer overeenkomst komt in de arbeidsvoorwaarden van het Duitsche en Limburgsche mijndistrict.⁷⁰

70 Christelijke Mijnwerker, 21 februari 1914: 'De aansluiting van den Christelijken Mijnwerkersbond bij den Duitschen Christelijken Mijnwerkersbond'.

Onder verwijzing naar de *Eschweiler Bergwerksverein* als mede-eigenaar van de mijn 'Laura & Vereeniging' werd grensoverschrijdende samenwerking bovendien nodig geacht in verband met de penetratie van Duits kapitaal uit het Akense gebied in de Limburgse mijnstreek. In zijn orgaan *De Mijnwerker* toonde de ANMB zich sceptisch over dit 'internationalisme' en herinnerde zijn lezers aan de tot dan toe nationale oriëntatie van de christelijke bond.⁷¹ Die internationale oriëntatie lijkt inderdaad vooral te zijn bepaald door een pragmatische houding in de transnationale Limburgse arbeidsmarkt. En men was daarin uiterst selectief: toen veel Duitsers bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog Limburg moesten verlaten, was de christelijke bond blij 'van ongewenste gasten bevrijd te worden. Er waren onder die vreemden, de goede niet te na gesproken, vele elementen, die hun vaderland en zich zelf geen eer aandeden', impliciet maar duidelijk verwijzend naar de Duitse leden van de socialistische bond. Dat veel Duitsers werden vervangen door vreemdelingen uit het antiklerikale Wallonië werd echter niet als een verbetering beschouwd ...⁷² Desondanks werd het interconfessionalisme naar Duits model verdedigd op grond van het internationale personeelsbestand in het mijnbedrijf.⁷³

Verschuivingen in de ledentallen gedurende de Eerste Wereldoorlog en de mijnwerkersstaking van 1917

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 werd alles anders. In het eerste oorlogsjaar vertrokken veel Duitse mijnwerkers uit de Limburgse mijnstreek, deels omdat zij werden opgeroepen voor militaire dienst. Vóór de oorlog meldden zich 400 Duitsers per maand voor ondergrondse arbeid in een Nederlandse mijn, na september 1914 waren dit er slechts 40.⁷⁴ Van de 1.876 mijnwerkers met de Duitse nationaliteit in de Nederlandse mijnen op 31 december 1913 waren er op dezelfde datum in 1914 slechts 1.098 over; voor mijnwerkers met de Oostenrijkse nationaliteit (voornamelijk Polen en Slovenen) waren deze aantallen respectievelijk 429 en 199.⁷⁵ Anderzijds trokken Nederlandse mijnwerkers die tot dan toe in Duitsland hadden gewerkt nu naar de Limburgse mijnen. Hoewel het

71 *De Mijnwerker*, 7 maart 1914: 'De aansluiting van den Christelijken Mijnwerkersbond bij den Duit-schen Christelijken Mijnwerkersbond'; 22 mei 1915: 'Verslag over het tijdvak 1 Januari 1913 tot en met 31 December 1914 (slot)'.

72 *Christelijke Mijnwerker*, 6 februari 1915: 'Ongewenste gasten'.

73 *Ibidem*, 12 juni 1915: 'De conclusie van den heer Haazevoet'.

74 *Ibidem*, 'Onze mijnindustrie'; 10 juli 1915: 'Uit het jaarverslag der Staatsmijnen in Limburg'; 14 oktober 1916: 'Aantal mijnwerkers'.

75 *De Mijnwerker*, 3 februari 1917: 'Ons zwarte goud'.

aantal Duitse en Oostenrijkse mijnwerkers in dienst van de Limburgse mijnen in 1914 sterk daalde, steeg het aantal mijnwerkers dat vanuit Duitsland werk zocht en vond in Limburg in dat jaar aanzienlijk. Het is niet mogelijk daarin onderscheid te maken naar nationaliteit (Duits of Nederlands), maar gezien het dalend aantal Duitsers dat aan het eind van het jaar nog in Nederland aan het werk was, moet dit worden toegeschreven aan de instroom van Nederlanders uit Duitsland.⁷⁶ Verschillende bronnen berichten over toenemende aantallen geschoolde Nederlandse mijnwerkers uit het buitenland, die de Duitsers vervingen.⁷⁷ Gedurende de oorlog hielden de Nederlandse mijnen wel een onbekend aantal Duitse deserteurs in dienst.⁷⁸

In het Wurmrevier bleef echter een grote vraag naar mijnarbeid bestaan. In de zomermaanden van 1915 trokken nog steeds Duitse werfagenten door de Nederlandse mijnstreek om grenspendelaars aan te trekken.⁷⁹ Gedurende de eerste jaren van de oorlog bleef de grensarbeid vanuit de grensdorpen bestaan, maar in 1917 werd die ernstig belemmerd door het verbod van de Duitse autoriteiten om zelf voedsel en drank over de grens mee te nemen om smokkel te voorkomen.⁸⁰ In 1916 en 1917 zorgde de verslechterende voedselsituatie in Duitsland voor een toenemende ellende voor de buitenlandse mijnwerkers. Daardoor bleef de migratie van Nederlanders uit Duitsland naar de Limburgse mijnstreek aanhouden.⁸¹

In 1917 kon worden bericht dat Duitse mijnwerkers bij zowel Staatsmijnen als de particuliere mijnbedrijven zoveel mogelijk waren vervangen door Nederlanders die tot dan toe (voornamelijk) in het Ruhrgebied hadden gewerkt. Om deze Nederlandse mijnwerkers uit Duitsland te huisvesten bouwde Staatsmijnen zelfs houten barakken.⁸² In de groeiende vraag naar geschoolde mijnwerkers werd daarnaast voorzien door Belgische mijnwerkers uit het nabijgelegen Luikse district die

76 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 92, grafiek 4.4.

77 *Christelijke Mijnwerker*, 19 december 1914: 'Arbeidsmarkt Limburgsche steenkolenmijnen'; 6 februari 1915: 'Ongewenste gasten'; 12 juni 1915: 'Onze mijnindustrie'; 10 juli 1915: 'Uit het jaarverslag der Staatsmijnen in Limburg'; 9 oktober 1915: 'De Limburgsche mijnindustrie in 1914'; 25 maart 1916: 'Vrijheid of dwang'.

78 Zie bijvoorbeeld *ibidem*, 1 december 1917: 'Economische toestand van het mijnbedrijf'. In 1919 protesteerde de ANMB tegen de uitzetting van Duitse deserteurs: *De Mijnwerker*, 12 en 26 april 1919: 'Duitse deserteurs' en 'Uitzetting'; 24 mei 1919: "'n Beetje klein'.

79 *Ibidem*, 15 augustus 1915: 'Een waarschuwing'; 21 en 28 augustus 1915: 'Gebrek aan geschoolde werkrachten'; 4 september 1915: 'Zur Aufklärung'; 25 september 1915: 'Rapport overgelegd aan Zijne Excellentie den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel'.

80 *Ibidem*, 15 september 1917: 'Donker vooruitzicht'; vgl. *Christelijke Mijnwerker*, 8 september 1917: 'Arbeiders en arbeiders in Duitsland'; 13 en 27 oktober 1917, 13 april, 8 en 22 juni 1918: 'Nederlandsche arbeiders in Deutschland'.

81 *De Mijnwerker*, 15 januari 1916: 'Nederlandsche werklieden in Deutschland'; 19 februari 1917: 'Een massa-ontslag'.

82 *Ibidem*, 3 februari 1917: 'Ons eigen zwarte goud'.

de Duitse bezetting waren ontvlucht. In januari 1914 waren 178 van de 252 nieuw in dienst genomen buitenlandse mijnwerkers die al eerder in een mijn hadden gewerkt afkomstig uit Duitsland en 17 uit België. Een jaar later was deze verhouding omgekeerd: in januari 1915 kwamen er 53 uit Duitsland en 250 uit België.⁸³ Eind 1914 waren er 1.098 Waalse mijnwerkers in de Nederlandse mijnen werkzaam.⁸⁴ In 1918 was hun aantal gegroeid tot 3.155.⁸⁵

Aanvankelijk beschouwden de Nederlandse mijnwerkers die uit Duitsland kwamen of daaruit terugkeerden hun arbeid in een Nederlandse mijn als tijdelijk. Die veronderstelde tijdelijkheid werd als argument gebruikt om geen lid te worden van de (christelijke) bond: 'Voor mij heeft het geen doel om lid te worden van de organisatie, want zodra de oorlog voorbij is ga ik toch weer naar Duitsland werken'.⁸⁶ Naar verluidt waren de arbeidsomstandigheden in de Nederlandse mijnen veel slechter dan in de Duitse: 'Vrij algemeen hoort men van deze mensen [Nederlandse mijnwerkers die uit Duitsland waren gekomen]: als de oorlog is geëindigd gaan we terug naar Duitsland. Velen hunner bevalt het werken bij de Hollandsche mijnen niet en wachten met verlangen het oogenblik af, waarop ze naar Duitsland terug kunnen keeren'.⁸⁷ In 1916 stelde de christelijke bond dat de aansluiting bij de Duitse bond nog steeds terecht was omdat de grens slechts tijdelijk was gesloten door de oorlog:

In dezen tijd van oorlog is dit misschien niet zoo goed waarneembaar, maar in tijden van vrede, wanneer de Duitse en Nederlandsche mijnwerkers op ditto mijnen als 't ware doorheen werken en gedurig heen en weer trekkende voor de organisatie behouden moeten worden, komt de noodzakelijkheid van nauwe samenwerking nog scherper naar voren.⁸⁸

In de eerste oorlogsjaren begon het ledental van de christelijke bond weer geleidelijk te stijgen (grafiek 1), mogelijk omdat leden van de eerder afgescheiden bond 'Recht en Plicht' terugkeerden, maar ook omdat de bond begon door te dringen in dorpen rondom Sittard en in het Maasdal (zie hierboven tabel 1). In 1915 en 1916 kreeg hij voet aan de grond in het nieuwe mijnstadje Hoensbroek bij Heerlen, waar de Staatsmijn 'Emma' recent (1913) was geopend, met een plotselinge toename

83 *Ibidem*, 3 april 1915: 'Onze loonactie'.

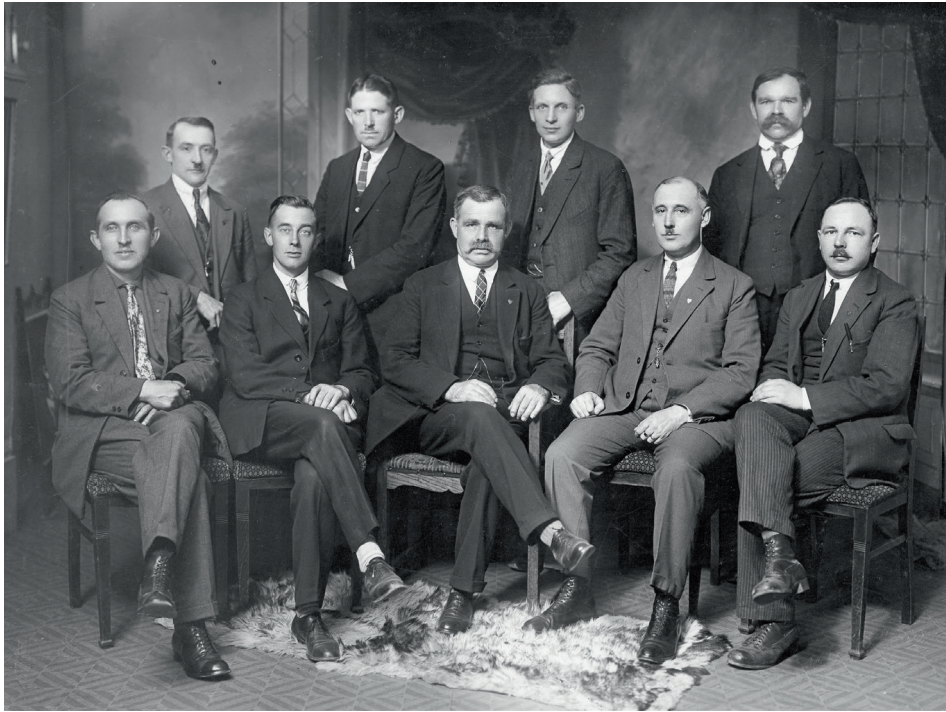
84 *Ibidem*, 3 februari 1917: 'Ons eigen zwarte goud'.

85 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 131-135.

86 *Christelijke Mijnwerker*, 21 augustus 1915: 'Na den oorlog weer naar Duitsland'; 3 februari 1917: 'Kan het verwondering wekken?'.

87 *De Mijnwerker*, 24 maart 1917: 'Terug naar Duitsland'.

88 *Christelijke Mijnwerker*, 14 oktober 1916: 'Onze zelfstandigheid bij loonacties'.

Groepsportret van het bestuur van de Algemene Nederlandse Mijnwerkers Bond omstreeks 1920. Fotocollectie SHCL.

van het ledental van 11 naar 106. Vanwege de groei van de mijnwerkersbevolking in de mijnstreek rondom Heerlen werd dit als een doorbraak beschouwd: 'Wat Kerkrade is voor de oudere afdelingen zijn Hoensbroek, Lutterade en in de naaste toekomst Brunssum voor de nieuwe afdelingen. Vanuit Hoensbroek kunnen de omliggende kleinere gemeenten ook gemakkelijk worden bewerkt'.⁸⁹ Ook de ANMB berichtte over ledengroei in Hoensbroek in 1915 van 60 tot 200.⁹⁰

Omdat de meeste van zijn Duitse leden waren opgeroepen voor militaire dienst, leed de ANMB na het uitbreken van de oorlog een groot ledenverlies. Veel van de Duitse leden kwamen om tijdens krijgshandelingen.⁹¹ De bond meldde eerst dat 50, later zelfs 70 procent van zijn leden onder de wapenen was (ook in het Nederlandse leger). In 1917 waren ten minste 400 leden nog in vreemde (lees:

89 *Ibidem*, 7 november 1915: 'Uit Hoensbroek'; 25 november: 'Vreemden, buitenlanders, of eigen volk'; 2 december 1916: 'Hoensbroek vooruit!'; 10 februari 1917: 'Een overzicht over het jaar 1916'.

90 *De Mijnwerker*, 1 januari 1916: 'Jaarverslag der afdeling Hoensbroek'.

91 *Ibidem*, 7 november 1914: 'De Ned. Mijnwerkersbond en den oorlog'; 28 november 1914: 'Gevalen op het veld der barbaren'; 1 mei 1915: 'Nieuwe leden'; 22 mei 1915: 'Ledenstatistiek'.

Duitse) krijgsdienst.⁹² In een terugblik in 1917, herinnerde de bond eraan: ‘Bij het uitbreken van den oorlog werd onze organisatie bijna geheel uiteengerukt, slechts ’n paar honderd betalende leden bleven over. En daar bijna het geheele kader aan de organisatie onttrokken werd, duurde het lang voor zij zich enigszins herstellen kon’.⁹³ Volgens dit verslag was het ledental aan het eind van 1914 weer gestegen tot 615, en twee jaar later tot 1.104 (zie ook grafiek 1 en tabel 1). In 1915 en 1916 konden uit een toenemend aantal stemmen voor ANMB-kandidaten in verkiezingen voor de arbeiderscommissies op Staatsmijnen ‘Wilhelmina’ en ‘Emma’ en op de Oranje-Nassau Mijnen afleiden dat de sympathie voor de bond onder de mijnwerkers groeiende was.⁹⁴

Onder de leus ‘Hoog de internationale solidariteit’ riep de ANMB ‘u arbeiders van Duitsche, Oostenrijksche en Belgische nationaliteit’ op ‘u te organiseeren in den Nederlandschen Mijnwerkersbond’,⁹⁵ maar er zijn geen aanwijzingen dat dit daadwerkelijk gebeurde. De bond keerde zich tegen het bij sommige leden levende idee dat Belgen door mijndirecteuren werden voorgetrokken boven Nederlanders die uit Duitsland kwamen.⁹⁶ Bondsbestuurders van Nederlandse en Waalse mijnwerkersbonden riepen ongeorganiseerde Belgische en Limburgse mijnwerkers gezamenlijk op om lid te worden van de bond,⁹⁷ en om Waalse mijnwerkers te informeren werden in 1915 en 1916 artikelen in het Frans opgenomen in *De Mijnwerker*.⁹⁸ Omdat de Nederlandse regering het de Belgen officieel verbood lid te worden van een vakbond, werden ze als een ‘rem’ op de vakbondsactie voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden gezien,⁹⁹ maar uiteindelijk werd dit gelogenstraft door hun actieve betrokkenheid bij de staking die de Nederlandse socialistische bond in juni 1917 organiseerde.

In de eerste maanden van 1917 begon het ledental van de ANMB snel te groeien. Cijfers over deze groei per subregio in de Limburgse mijnstreek (tabel 2) laten zien dat die was geconcentreerd in het Heerlense subdistrict en in Maastricht. In het Kerkraadse gebied daalde het aantal leden zelfs. De conclusie is onontkoombaar

92 *Ibidem*, 27 januari 1917: ‘Ned. Mijnwerkersbond’.

93 *Ibidem*, 10 november 1917: ‘Ons ledental’.

94 *Ibidem*, 13 maart 1915: ‘Staatsmijn Wilhelmina’; 2 oktober 1915: ‘n Mooie overwinning’; 5 februari 1916: ‘Een mooi succes’; 5 augustus 1916: ‘Een overwinning’; 10 november 1917: ‘Ons Kongres’.

95 *Ibidem*, 27 februari 1915: ‘Hoog de internationale solidariteit’.

96 *Ibidem*, 13 maart 1915: ‘De vluchtelingenkwestie’.

97 *Ibidem*, 4 september 1915: ‘Van een vergadering’.

98 *Ibidem*, 16 oktober 1915: ‘Aux Belges’; 13 november 1915: ‘Les resultats’; 12 februari 1916: ‘Notre action pour 1916’; 19 februari 1916: ‘Appel aux Belges’; 26 februari: ‘Pourquoi?’; 25 maart 1916: ‘Les devoirs des mineurs’.

99 *Ibidem*, 29 juli 1916: ‘Heerlensche correspondentie’; 12 augustus 1916: ‘Eygelshoven’; 23 september 1916: ‘Loondrukkers’; 21 oktober 1916: ‘Geïnterneerden’; 13 januari 1917: ‘Belgische arbeiders’; 7 september 1918: ‘Geïnterneerden’.

dat de groei in Heerlen en omgeving vooral werd veroorzaakt door Nederlandse mijnwerkers die uit Duitsland waren gekomen. Het is zeer waarschijnlijk dat zij in de Duitse mijnbouw ervaring hadden opgedaan met vakbonden en vakbondsactie.¹⁰⁰

Tabel 2. Het aantal leden en de netto groei van het ledental van de ANMB in de subregio's van de Limburgse mijnstreek, 1 januari-1 april 1917

Kerkrade en omgeving	277 (25%)	269 (20%)	-8	-3%	-3%
(Heerlen en omgeving)	493 (45%)	665 (49%)	172	35%	69%
- Heerlen	246	325	79		
- Andere plaatsen	247	340	93		
Sittard en omgeving/ Maasdal	25 (2%)	27 (2%)	2	8%	1%
Maastricht en omgeving (Hewelland)	269 (24%)	342 (25%)	73	27%	29%
- Maastricht/Heer	269	324	55		
- Dorpen (Meerssen)	-	18	18		
Roermond	40 (4%)	51 (4%)	11	28%	4%
Totaal	1.104	1.354	250	23%	100%

Bron: De Mijnwerker, 27 januari 1917: 'Ned. Mijnwerkersbond', en 14 april 1917: 'Onze ledenstatistiek'.

Maastricht is een ander verhaal. Dit was geen mijnstad; de belangrijkste industrie waren de glas- en aardewerkfabrieken, waarvan die van de Maastrichtse Regout-familie de belangrijkste was. Gedurende de Eerste Wereldoorlog werden deze fabrieken afgesneden van hun afzetmarkten en raakten in een crisis, waardoor honderden glas- en aardewerkers werkloos werden. Zij trokken nu per trein massaal naar de groeiende Heerlense mijnindustrie. In 1917 reisden er dagelijks zo'n 2.500 forenzen tussen Maastricht en Heerlen. Sinds het eind van de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van de Maastrichtse aardewerkers links georiënteerd; de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de daarmee verbonden vak-

100 Na de staking in 1917 merkte de Christelijke Mijnwerker op dat de staking goed was georganiseerd omdat er 'bleken mannen aan het roer te zitten die reeds eerder iets dergelijks in Duitsland meegemaakt hadden': Christelijke Mijnwerker, 5 juli 1917: 'Glück auf, kameraden!'.

bonden hadden hier een relatief grote aanhang. Net als in de nabijgelegen Waalse industriegebieden ging een autoritaire leiderschapsstijl van de ondernemers in de Maastrichtse aardewerkindustrie gepaard met een grote stakingsbereidheid van de werknemers. Nu stroomden de Maastrichtse arbeiders in de socialistische mijnwerkersbond.¹⁰¹ In april 1918 was de Maastrichtse afdeling de grootste van de ANMB geworden (met 300 leden), na een ‘ontzettende, plotselinge groei der afdeeling’ in de voorafgaande periode.¹⁰² In de jaren 1920 begon de werkgelegenheid in de Maastrichtse industrie weer te groeien en kwam er geleidelijk een eind aan het forensisme van mijnwerkers uit Maastricht. De Maastrichtse afdeling van de ANMB raakte daardoor in een ‘malaise’.¹⁰³

In april 1917 begon de ANMB een campagne voor een loonsverhoging, een minimumloon en een achturige werkdag, nadat de CMB een voorstel tot samenwerking had afgewezen.¹⁰⁴ Openbare vergaderingen in Heerlen op 17 mei, in verschillende plaatsen in de mijnstreek op 20 mei, en opnieuw in Heerlen op 28 mei, trokken grote aantallen mijnwerkers die de eisen ondersteunden. Een katholieke krant schreef over de deelname van ‘veel geïnterneerde Belgische mijnwerkers en Duitse deserteurs [...]; het overgrote deel der mannen waren zgn. Hollanders’,¹⁰⁵ en dit weerspiegelt zeker de sociale achtergrond van de leden van de ANMB, maar in het vervolg bleek dat deze in staat waren grote delen van de mijnwerkers buiten hun eigen gelederen te mobiliseren.

Begin juni riep een ‘voorlopig comité’ op tot een staking en op 21 juni werd deze officieel uitgeroepen door de bond. Van 22 tot 24 juni staakte 81 procent van de mijnwerkers, maar daarna nam de deelname snel af omdat de stakingskas van de ANMB niet voldoende was gevuld om de grotendeels ongeorganiseerde stakers te ondersteunen. Tegen de officieel afwijzende houding van de christelijke bond in deed de oudste, Kerkraadse afdeling van deze bond, met een dissidente traditie, ook mee aan de staking. Sociaal gezien werd de staking dus gedragen door een coalitie van nieuwe leden van de ANMB (zowel ‘Hollanders’ die via Duitsland waren gekomen als voormalige aardewerkers uit Maastricht) en oorlogsvluchtelingen uit

101 Vgl. Ad Knotter, ‘Het Boschstraatkwartier in Maastricht in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een socialistisch (vrouwen)bolwerk’, *Stadsgeschiedenis* 11 (2016) 24-48; Jos Perry, *Roomsche kininie tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983); Caspar Cillekens, ‘Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 115-135.

102 *De Mijnwerker*, 27 april 1918: ‘Afdeling Maastricht’; 20 december 1919: ‘Het tienjarig bestaan van de afdeling Maastricht’.

103 *Ibidem*, 29 juli 1922: ‘Afdeling Maastricht’.

104 Over deze campagne en de daaropvolgende staking: Kreukels, *Mijnarbeid*, 220-247.

105 Geciteerd door *ibidem*, 225.

Luik die in de mijnen werkten, alle met veronderstelde ervaring in vakbondsactie, samen met Kerkraadse dissidenten in de christelijke bond, die ook zulke ervaring hadden. Zij waren in staat de massa van ongeorganiseerde ondergrondse Limburgse mijnwerkers (meestal afkomstig van het platteland) te mobiliseren in een massabeweging, zij het van korte duur. Gedurende de staking schreef de ANMB duizenden nieuwe leden in, van wie er velen al snel weer vertrokken toen de staking voorbij was. Van de 3.000 gewonnen leden tijdens de staking in juni waren er in augustus nog maar 2.000 over.¹⁰⁶ Niettemin was de ANMB aan het eind van 1917 groter dan de christelijke bond, met 2.309 tegen 1.656 leden. Sinds januari 1917 was het aantal leden van de ANMB meer dan verdubbeld (grafiek 1).

Dit alles joeg de katholieke elites in Limburg grote schrik aan. Hun prominentste vertegenwoordiger was de strijdbare mgr. Henri Poels, een geestelijke die in 1910 door de bisschop was benoemd tot aalmoezenier van de arbeid.¹⁰⁷ Poels was de voorzitter van de confessionele Centrale Bond van Rooms-Katholieke Mijnwerkersverenigingen (in de inleiding genoemd als ‘standsorganisatie’ van de katholieke mijnwerkers), maar hij had geen officiële functie in de interconfessionele christelijke vakbond, die in overeenstemming met de Duitse moederorganisatie geen geestelijke adviseurs in zijn bestuur toeliet. Desondanks trad Poels vóór, tijdens en na de staking op als bemiddelaar en vertegenwoordiger namens de christelijke bond. Zonder enig officieel mandaat overlegde en onderhandelde hij achter de schermen met mijndirecteuren en gemeentelijke overheden om te voorkomen dat de socialisten meer invloed zouden krijgen. Voor hem en voor anderen die bezorgd waren over de sociale gevolgen van vakbondsacties door mijnwerkers was de staking een teken aan de wand. In vervolg op de staking slaagde hij erin de mijnbedrijven te bewegen om een permanent overlegorgaan met de mijnwerkersbonden in te stellen, de Contact-Commissie voor het Mijnbedrijf, die in 1920 voor het eerst een collectief arbeidscontract zou afsluiten en op langere termijn (na de Tweede Wereldoorlog) zou uitmonden in een corporatistische organisatie van de Nederlandse mijnindustrie.¹⁰⁸ Zoals mijndirecteur A.C. Haex van Oranje-Nassau Mijnen uitlegde, was de Contact-Commissie ‘een vredesinstrument, zij is geboren uit den wensch van kapitaal en arbeid bij den mijnbouw om conflicten zooveel mogelijk te voorkomen [...]’.¹⁰⁹

106 *Ibidem*, 199.

107 Kreukels, *Mijnarbeid*, 160-173.

108 Vgl. Ad Knotter, ‘Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grenslijging en katholiek regionalisme’, *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 53 (2008) 117-157.

109 Geciteerd door Kreukels, *Mijnarbeid*, 255.

Voor Poels en zijn medestanders was een tweede en mogelijk belangrijker effect van de staking dat de eenheid en geslotenheid van het katholieke kamp werd versterkt. Dankzij de staking konden de tegenkrachten in katholiek Limburg worden gemobiliseerd tegen de socialisten, die werden voorgesteld als een 'bedreiging' van buiten de provincie.¹¹⁰ Vanaf het begin van zijn bemoeienis met vakbondszaken deed Poels een beroep op een specifiek katholiek Limburgs regionalisme tegen deze veronderstelde dreiging onder de strijdkreet 'Limburg aan Christus!'.¹¹¹ Dit regionalisme werd nu versterkt. In 1918, een jaar van grote sociale en politieke onrust in het nabije Duitsland, en ook in Nederland, stegen de ideologische spanningen tot grote hoogte. In deze atmosfeer van confrontatie slaagden zowel de socialistische als de christelijke bond erin hun ledental op te voeren tot een tot dan toe ongekende hoogte (grafiek 1).

Er zijn cijfers over de regionale spreiding van de (netto en bruto) ledenwinst van beide bonden in hun topjaar 1918 en die tonen opmerkelijke verschillen (tabel 3). Terwijl de ANMB 95 procent van zijn nieuwe leden won in mijn- en andere steden, met een duidelijke concentratie (64 procent) in de regio Heerlen, haalde de CMB slechts 40 procent van zijn ledenwinst in steden. De resterende 60 procent woonde in dorpen op het platteland, in totaal 66, waar de bond klaarblijkelijk een hele reeks nieuwe afdelingen had weten op te richten. Dorpen in de regio Sittard (inclusief het Maasdal) en ten zuidoosten van Maastricht in het Heuvelland springen eruit. Nog maar enkele jaren geleden was de CMB er niet in geslaagd een aanhang op te bouwen onder de daar wonende mijnwerkers. Dit maakt duidelijk dat de christelijke bond eindelijk een doorbraak had gerealiseerd onder de van het platteland afkomstige Limburgse mijnwerkers, zonder twijfel met hulp van de lokale geestelijkheid. We kunnen veronderstellen dat de gecombineerde aantrekkingskracht van vakbondsorganisatie en antisocialistisch katholiek regionalisme hen voor de CMB had gewonnen. Gedurende het interbellum bleef de christelijke, na 1926 katholieke bond zijn leden naar verhouding het meeste rekruteren in kleinere (plattelands)gemeenschappen: in 1940 woonde daar 64,5 procent van zijn leden, tegen slechts 40,3 procent van de totale mijnwerkersbevolking.¹¹²

110 *Ibidem*, 244-245; *Christelijke Mijnwerker*, 20 februari 1916: 'Wassende roode vloed'.

111 Bijvoorbeeld: *ibidem*, 13 augustus 1910: 'RK Mijnwerker-Propagandadag'; 12 en 19 augustus 1911: 'Mijnwerkerspropagandadag te Kerkrade'; 26 augustus 1911: 'Limburg aan Christus'; 9 december 1911: 'Huisbezoek'; 17 juni 1916: 'De 17de Limburgsche Katholiekendagen'.

112 *Kreukels, Mijnarbeid*, 335.

Tabel 3. De groei van het aantal leden van de CMB (netto) en de ANMB (bruto) in de steden en dorpen in de subregio's van de Limburgse mijnstreek, 1918

Mijngebied rondom Kerkrade				
Gemeente Kerkrade*	555	11%	175	5%
Dorpen rondom Kerkrade (3)	262	5%	60	2%
Mijngebied rondom Heerlen				
Mijnsteden**	1.018	20%	2.384	64%
Dorpen rondom Heerlen (12)	718	14%	71	2%
Sittard en omgeving/Maasdal				
Sittard	255	5%	374	10%
Dorpen rondom Sittard en in het Maasdal (23)	1.040	21%	5	0%
Maastricht/Heuvelland				
Maastricht	120	2%	365	10%
Dorpen rondom en ten zuidoosten van Maastricht (23)	834	16%	60	2%
Roermond en omgeving				
Roermond	91	2%	204	6%
Dorpen rondom Roermond (5)	168	3%	0	0%
Totaal	5.061	100%	3.698	100%

* Kerkrade, Bleyerheide, Kaalheide, Spekholzerheide, Chèvremont, Haanrade.

** Heerlen/Heerlerheide/Heerlerbaan/Bautsch, Brunssum/Treebeek, Schaesberg, Hoensbroek.

Bronnen: CMB: Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, Kort verslag over 1918 (Heerlen 1919) 2-3; ANMB: De Mijnwerker, 9 februari, 16 maart, 6 april, 4 mei, 1 juni, 6 juli, 3 augustus, 7 september, 7 november 1918, 4 januari 1919: 'Nieuwe leden'.

Grenskwesties na de oorlog: wisselkoersen en grensarbeid

In een terugblik op de mijnwerkersstaking in het najaar van 1917 motiveerde de christelijke bond zijn weigering om daaraan mee te doen met het ‘nationale belang’: omdat Nederland gedurende de oorlog afhankelijk was geworden van de Limburgse kolen, zou een staking rampzalige gevolgen hebben gehad voor de Nederlandse economie. Door zich tegen de staking te verzetten zou de christelijke bond aldus de ‘nationale gedachte’ hebben hooggehouden. Deze redenering werd verbonden met een bredere discussie over de relatie tussen een transnationale en een nationale oriëntatie van de bond. Aan de ene kant gaf men toe dat

de Limburgsche mijnwerkers zich in het bedrijfsleven nader verwant gevoelen aan de arbeiders en mijnwerkersorganisaties in het naburige Duitschland dan aan de veraf gelegen organisaties van gelijkgezinde arbeiders van andere vakken [in Nederland]. Vandaar, dat we [...] het den vroegere bestuurders en leden in geen enkel opzicht euvel kunnen duiden een zeer nauwe samenwerking te hebben gezocht met de Duitse organisatie van Christelijke mijnwerkers. De belangen der vakarbeiders waren hier aan de grenzen zoo dooreen gewerkt, dat we volkomen kunnen begrijpen hoe er eene gedurige wisselwerking tusschen Nederlandsche en Duitse mijnwerkersbonden daarvan het gevolg moest zijn.

Maar aan de andere kant, ‘zijn er zeer zeker groote nationale belangen, die onzen Mijnwerkersbond aan de overige Christelijke vakorganisaties moet vasthechten. We noemen hier slechts de sociale maatregelen, die voor ons mijndistrict van de Nederlandsche regeering moeten uitgaan [...]’.¹¹³ Het was een eerste teken van een verandering van de transnationale oriëntatie van de bond in een nationale. In 1922 zou het argument van de ‘sociale maatregelen’ doorslaggevend worden voor een breuk met de Duitse bond en de voorzetting van de christelijke bond als onafhankelijke nationale organisatie: het was een voorwaarde om te kunnen deelnemen aan het door de overheid bij het Werkloosheidsbesluit 1917 ingestelde nationale werkloosheidsfonds, waaruit vakbondsverzekeringen tegen werkloosheid werden gesubsidieerd.¹¹⁴

113 *Christelijke Mijnwerker*, 13 oktober 1917: ‘De mijnwerker en de nationale vakbeweging’.

114 Een jaar eerder, in 1921, was de CMB nog steeds van mening dat het in het belang van de mijnarbeiders was om niet alleen nationaal maar ook internationaal met verwante organisatie verbindingen aan te gaan: *ibidem*, 15 mei 1921: ‘Overzicht over den stand, de ontwikkeling en de verrichtingen van de Christelijken Mijnwerkersbond in het jaar 1920’.

In de periode tot aan deze breuk zorgden uiteenlopende economische ontwikkelingen in Duitsland en Nederland voor een veel scherpere grensscheiding en een splitsing van de Duits-Nederlandse arbeidsmarkt, waardoor de houding van de christelijke bond diepgaand zou worden beïnvloed. Terwijl de grensoverschrijdende arbeidsmarkt tot aan de oorlog was gefaciliteerd door de onbelemmerde en ruime circulatie van Duits geld in de Nederlandse mijnstreek, zorgden uiteenlopende monetaire ontwikkelingen nu voor een scherpe scheiding. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en de aan Duitsland door het Verdrag van Versailles opgelegde herstelbetalingen verslechterde de Duitse monetaire situatie in hoog tempo; het was de periode van hyperinflatie, waardoor de Duitse mark dagelijks aan waarde verloor. In Nederland werden de lonen uitbetaald in stabiele Nederlandse guldens. Daardoor ontstond een groot voordeel voor Duitse grensarbeiders die hun in Nederland verdiende lonen in Duitsland konden uitgeven. In het begin van de jaren 1920 werd de koopkracht van de in de Nederlandse mijnen verdiende lonen drie keer zo hoog geschat als die in de Duitse mijnen. Daardoor werd het voor Duitse mijnwerkers buitengewoon aantrekkelijk om als grenspendelaars in Nederland te gaan werken.

Het gevolg was een massale instroom van ervaren Duitse mijnwerkers die hun vroegere werkgevers verlieten om groot geld te gaan verdienen in Nederland. Tijdgenoten noemden hen *Guldenmänner*. Nederlandse mijnwerkers die in Duitse mijnen werkten keerden nu terug,¹¹⁵ en Duitse mijnwerkers uit de mijnwerkersgemeenschappen aan de grens stroomden Nederland in, als migranten en grenspendelaars. Hun aantal groeide snel van 1.670 in 1919 tot 5.342 in 1923. In 1922 bestond 11 procent van de ondergrondse mijnwerkers in Limburg uit Duitse grensarbeiders. Met de stabilisering van de Duitse munt door de invoering van de *Reichsmark* in november 1923 werd een einde gemaakt aan de hyperinflatie en dit had onmiddellijk effect op de grensoverschrijdende arbeidsstroom: de meeste Duitsers keerden nu terug naar hun vroegere werkgevers. Na 1923 daalde het aantal grenspendelaars tot een stabiele 1.000-1.200 tussen 1925 en 1931.¹¹⁶

Als gevolg van het toenemend aantal Duitse migranten in de Limburgse mijnstreek begon het aantal Duitse leden van de ANMB weer te groeien.¹¹⁷ In 1920

115 *De Mijnwerker*, 26 april 1919: 'n Veeg teken'; 3 mei 1919: 'Verslag jaarvergadering 27 April 1919'; 18 oktober 1919: 'Staking Zeche Nordstern'; 8 november 1919: 'Nabetrachting'; 6 december 1919: 'Rekening en verantwoording van het Stakings-comité der Mijn Nordstern'; 20 december 1919: 'Vaals'; 24 januari 1920: 'Nordstern'; *Christelijke Mijnwerker*, 25 oktober 1919: 'De staking der Hollandsche mijnwerkers op de mijn Nordstern (Wurmrevier)'; 17 en 24 juli 1920: 'Op de Duitse mijnen'; 22 januari 1921: 'Voor de arbeiders, welke werkzaam zijn op de Duitse mijnen'; 1 februari 1921: 'In de waanzinnige wereld'; 26 maart 1921: 'Antwoord aan het kamerlid De Jonge'.

116 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 140-148; bijlagen 12, 15.

117 *De Mijnwerker*, 2 augustus 1919: 'Voor de grensafdeelingen'; 4 oktober 1919: 'Kohlennot und Behandlung der Bergarbeiter'.

Door de hyperinflatie in eigen land, waardoor de Duitse mark dagelijks aan waarde verloor, konden ervaren Duitse mijnwerkers in het begin van de jaren 1920 goed geld verdienen in de Limburgse steenkolenmijnen. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

organiseerde de bond openbare vergaderingen om de ‘Duitsche kameraden’ op te roepen zich te organiseren in de ANMB om loonconcurrentie te voorkomen.¹¹⁸ Er werden twee Duitstalige propagandisten aangesteld, speciaal om Duitse mijnwerkers te benaderen, omdat er ‘verschillende streken in het revier [zijn] waar alleen Duitsch gesproken wordt’,¹¹⁹ Duitse leden bleken inderdaad eigen afdelingen te hebben gevormd in Bocholtz en Simpelveld,¹²⁰ en werden ook genoemd in de afdelingen Heerlerheide en Schaesberg.¹²¹ Gedurende een staking bij de Domani-ale Mijn in 1921, die samen met de christelijke bond was georganiseerd, hield de ANMB aan beide zijden van de grens aparte vergaderingen met Duitse stakers.¹²²

118 *Ibidem*, 3 april 1920: ‘Uit de Afdelingen’; 2 oktober 1920: ‘Deutsche Kameraden in Limburg’; 4 december 1920: ‘Duitsche mijnwerkers’.

119 *Ibidem*, 5 juni 1920: ‘Verslag Congres ANMB’.

120 *Ibidem*, 14 augustus 1920: ‘Welkom’.

121 *Ibidem*, 3 april 1920 en 20 januari 1921: ‘Uit de Afdelingen’.

122 *Ibidem*, 30 juli 1921: ‘District V’; 6 augustus 1921: ‘Na den eersten dag van strijd!’; 20 augustus 1921: ‘Solidariteit’. Over deze staking: Kreukels, *Mijnarbeid*, 340-358.

In 1921 probeerde de ANMB ook Duitse grensarbeiders te organiseren, met als argument dat zij georganiseerd dienden te zijn in het land waar zij werkten, ook als zij al lid waren van het *Alte Verband*. Er werden afdelingen gevormd in plaatsen aan de Duitse kant van de grens: in Kohlscheid (18 leden), Kohlberg-Straß (16), Ubach (18), en Scherpenseel (24).¹²³ In 1922 moest de bond echter toegeven dat er nauwelijks leden waren onder de Duitsers die dagelijks de grens over trokken.¹²⁴ De ANMB bepleitte een ‘vaster aaneensnoeren van onze georganiseerden met de Duitse makkers’,¹²⁵ en sprak zich uit tegen een protest van de christelijke bond tegen de ‘invasie’ van Duitse arbeiders.¹²⁶ Op zijn beurt beschuldigde de christelijke bond de ANMB van ‘actie tegen degenen die de Duitse arbeiders willen weren’.¹²⁷ De socialistische bond verdedigde de ‘vrijheid om werk te zoeken voor Duitschers in Nederland’, evenzeer als de vrijheid voor Nederlanders om dat te doen in Duitsland.¹²⁸

De houding van de christelijke bond ten opzichte van Duitse migranten en grensarbeiders was veel ambivalenter en zelfs uitgesproken vijandig. De CMB had ‘tegen het tewerkstellen van degelijke Duitse arbeiders [...] geen enkel bezwaar, wanneer Duitse kameraden, leden van de *Gewerkverein*, zich op ons Bureau melden om hulp en steun’, maar waarschuwde tegen de ongecontroleerde migratie van ‘radicaal-communistische elementen’ en tegen Duitse grensarbeiders die tegen te lage lonen werkten. Door op deze wijze gemakkelijk geld te verdienen, zouden ze opgebouwde rechten en collectief overeengekomen loonstandaarden ondermijnen.¹²⁹ Nederlandse arbeiders zouden te lijden hebben van het feit dat er toenemende aantallen Duitsers in dienst werden genomen, met name ervaren Duitse opzichters, waardoor de promotie van Limburgse hulpopzichters en houwens werd belemmerd.¹³⁰ Om werkloosheid van Nederlandse mijnwerkers te voorkomen pleitte de CMB ervoor dat ‘den laatsten tijd gekomen Duitschers geleidelijk [zouden] worden ontslagen en door Nederlandsche werkloozen worden vervangen’ en voor andere maatregelen van de regering tegen het in dienst nemen

123 *De Mijnwerker*, 15 oktober 1921: ‘District V: Twee nieuwe afdelingen’; 22 oktober 1921: ‘District V: Alweer 2 Afdelingen’.

124 *Ibidem*, 18 november 1922: ‘Vreemde werkkrachten’.

125 *Ibidem*, 15 april 1922: ‘Ons congres’.

126 *Ibidem*, 14 oktober 1922: ‘Aan de Staatsmijnen. Bevoorrecht van Duitse arbeiders’; 4 november 1922: ‘Een protestvergadering’; ‘Een abuis van Janus’; 18 november 1922: ‘Een vergissing’.

127 *Ibidem*, 25 november 1922: ‘Vreemde werkkrachten’; 2 december 1922: ‘Pers en polemiek’; *Christelijke Mijnwerker*, 26 november 1922: ‘Ontevredenheid onder de Mijnwerkers V (Slot)’.

128 *De Mijnwerker*, 9 juni 1923: ‘Langs den weg’; 10 november 1923: ‘Propaganda onder de Duitschers’.

129 *Christelijke Mijnwerker*, 16 oktober 1920: ‘Duitse mijnwerkers’; zie ook: 15 oktober 1922: ‘De ontevredenheid onder de Mijnwerkers III’.

130 *Ibidem*, 16 oktober 1920: ‘Duitse mijnwerkers’; 31 oktober 1921: ‘Duitse opzichters bij ons Mijnbedrijf’; 6 november 1921: ‘Houwens d.d. Hulpopzichters’; 19 november 1922: ‘Limburgers in Limburg’.

van mijnwerkers uit het buitenland.¹³¹ In oktober 1922 begon de christelijke bond een campagne tegen 'vreemde arbeiders in Limburg'. Op 5 november werd een protestmeeting gehouden, er werd over geïnterpelleerd in de Tweede Kamer, en de katholieke minister van sociale zaken P.J.M. Aalberse kwam naar Heerlen om de zaak te bespreken met de werkgevers en de bonden. Uiteindelijk bleek de minister het eens te zijn met de mijndirecties dat de werkgelegenheid van Nederlandse arbeiders niet werd bedreigd en er werden geen maatregelen genomen om de grensoverschrijdende migratie te beperken.¹³²

Het is niet toevallig dat deze campagne tegen de 'invasie' van Duitse arbeiders werd gestart nadat de CMB zich per 1 oktober 1922 had afgescheiden van de *Christliche Gewerksverein*. Dat daarvoor een breuk met de *Gewerksverein* noodzakelijk was wordt duidelijk uit een verklaring van de Akense *Bezirksleiter* Peter Harsch in december 1922:

Wanneer de Christelijke Mijnwerkersbond in het belang van de Hollandsche arbeiders tegen de tewerkstelling van Duitse arbeiders stelling neemt, dan heeft de *Gewerksverein* daarmee niets uit te staan. De Christelijke Mijnwerkersbond is sinds 1 October geheel zelfstandig. Deze behartigt de belangen der Hollandsche arbeiders, terwijl de *Gewerksverein* de belangen der Duitse arbeiders moet behartigen. In 't belang van de Duitse mijnwerkers moet de *Gewerksverein* tegen de [...] eisch om de grenzen voor deze arbeiders te sluiten stelling gaan nemen.¹³³

Voor de Nederlandse bond was afscheiding van de Duitse een voorwaarde om te kunnen participeren in de staatsregeling betreffende de werkloosheid die sinds 1917 van kracht was.¹³⁴ Volgens dit 'Werkloosheidsbesluit 1917' konden werkloosheidsuitkeringen van Nederlandse vakbonden worden ondersteund met overheidssubsidies. Anders dan de ANMB, die zich al in augustus 1921 bij dit werkloosheidsfonds had aangesloten, had de christelijke bond aanvankelijk besloten dit niet te doen.¹³⁵ In 1922 veranderde deze bond daarover van mening in verband

131 *Ibidem*, 27 maart 1921: 'Werkloosheid in de Mijnindustrie'; 11 december 1921: 'Verzonden telegrammen'; 18 december 1918: 'De crisis in de Mijnindustrie en de buitenlandsche arbeiders'; 15 en 22 januari: 'Buitenlandsche arbeiders in de Mijnstreek'; 14 mei 1922: 'Werkloosheid'.

132 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 137-138; *Christelijke Mijnwerker*, 5 november 1922: 'Protestvergadering. De vreemde arbeiders in Limburg'; 26 november en 3 december 1922: 'Vreemde arbeiders'; 10 december 1922: 'De conferentie met Minister Aalberse'.

133 *Ibidem*, 31 december 1922: 'Een aanval op Harsch'.

134 Dieteren, *Mens en mijn*, 122; *Christelijke Mijnwerker*, 10 september 1922: 'Verslag van de Conferentie van Afgevaardigden'.

135 *De Mijnwerker*, 15 augustus 1921: 'Officieele mededelingen'; 11 september en 9 oktober 1919: 'Werkloozenverzekering'; 17 maart en 11 juni 1920: 'De werkloozenverzekering'.

met de toenemende belemmeringen op de grensoverschrijdende arbeidsmarkt: de ongunstige wisselkoers maakte het voor Nederlandse mijnwerkers onmogelijk om aan de werkloosheid te ontsnappen door werk te zoeken op Duitse mijnen. Als de wisselkoersen op een normale stand zouden zijn, zo redeneerde de bond, zouden de Limburgse mijnwerkers niet aan de Limburgse arbeidsmarkt zijn gebonden en in staat zijn werk te vinden in Duitsland tegen aanvaardbare lonen. Aangezien er geen zicht was op de terugkeer van deze situatie, moest de bond zijn eerdere afwijzende houding tegen werkloosheidsverzekering opgeven en zich aansluiten bij de overheidsvoorzieningen op dit gebied.¹³⁶

Blijvende steun voor de ANMB en wending van de CMB naar katholiek regionalisme

Er was echter nog een ander, meer verborgen motief voor de nationale heroriëntatie van de CMB en de breuk met de *Gewerkverein*: in mei 1922 had de socialistische bond bij verkiezingen van de arbeidersvertegenwoordiging in de beheerscommissies van het Algemeen Mijnwerkers Fonds (AMF) onverwacht een klinkende overwinning behaald. De ANMB veroverde 29 van de 50 beschikbare zetels.¹³⁷ Het AMF was opgericht in 1919 als een algemeen overkoepelend verzekeringsfonds voor de mijnstreek als geheel. Het werd bestuurd door vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, die werden ondersteund door commissies op iedere mijn, bestaande uit twee leden namens de directie en vijf door de arbeiders gekozen vertegenwoordigers.¹³⁸ Verzekeringspremies werden ingelegd door werkgevers en werknemers, maar vanaf het begin had de ANMB campagne gevoerd voor een premievrij fonds, dus volledig betaald door de werkgevers.¹³⁹ In 1920 organiseerde deze bond een petitie ter ondersteuning van deze eis, waartegen de christelijke bond zich fel verzette.¹⁴⁰ Bij de verkiezing van de arbeidersvertegenwoordigers in 1922 stelde de ANMB een premievrij fonds opnieuw centraal in zijn

136 *Christelijke Mijnwerker*, 28 mei 1922: 'Werkloosheidsverzekering'; 15 oktober 1922: 'De ontevredenheid onder de Mijnwerkers'.

137 Kreukels, *Mijnarbeid*, 334-337 en 582; Dieteren, *Mens en mijn*, 125-127.

138 *Ibidem*, 181-188.

139 In 1911 was al een soortgelijke campagne door de ANMB georganiseerd met betrekking tot het pensioenfonds van Staatsmijnen. Zie hierboven, noot 66.

140 *De Mijnwerker*, 17 april 1920: 'Op voor premievrij pensioen'; 5 juni, 10 en 17 juli 1920: 'Het premievrij pensioen'; 18 december 1920: 'Petitionnement voor premievrij pensioen'; *Christelijke Mijnwerker*, 29 mei 1920: 'Hij wilde niet teekenen'; 5 en 12 juni 1920: 'Onzinnig geklets'; 'Rondom het Algemeen Mijnwerkersfonds'; 26 december 1920: 'Een mager resultaat'.

eisen.¹⁴¹ Beide bonden waren ervan overtuigd dat dit de socialisten de overwinning had bezorgd.¹⁴²

Volgens de christelijke bond hadden Duitsers belangrijk bijgedragen aan de socialistische overwinning, zowel uit overtuiging ('dat 80 pCt der vreemdelingen, zoo niet allen socialist, dan toch socialistisch "angehaucht" zijn'), als om opportunistische redenen: omdat de Duitse mijnwerkers hun aanwezigheid in de Nederlandse mijnen slechts als tijdelijk beschouwden, zouden zij geen belang hechten aan de duurzaamheid van het fonds en zouden zij daarom voor een premievrij fonds hebben gekozen.¹⁴³ De socialistische bond erkende dat de Duitse stem belangrijk was geweest, maar natuurlijk niet dat het premievrij pensioen om opportunistische reden door hen was gesteund.¹⁴⁴ Dat de steun voor de socialistische bond ook onder de Limburgse mijnwerkers was gegroeid kon worden afgeleid uit overwinningen in verkiezingen voor arbeiderscommissies in verschillende mijnen in 1921 en 1922, waarvoor Duitsers geen stemrecht hadden.¹⁴⁵ De CMB moest toegeven dat de Duitse steun niet doorslaggevend was geweest in de socialistische overwinning, aangezien de ANMB ook een meerderheid had behaald in CMB-bolwerk Kerkrade en naar verluidt 90 procent van de zogenoemde treinmannen uit de plattelandsdorpen op een rode kandidaat had gestemd. Verondersteld werd dat ook de 'treinmannen' om opportunistische redenen voor een premievrij pensioen hadden gekozen, omdat zij mijnarbeid niet als een permanente baan beschouwden.¹⁴⁶ De belangrijkste oorzaak was echter een gebrek aan ideologische overtuiging: 'De massa ongeorganiseerden, grootendeels Katholieken, loopt voortdurend over van den eenen naar den anderen kant, omdat hun niet steeds voldoende duidelijk gedemonstreerd is geworden het verschil tusschen een Socialistische en Christelijke organisatie'.¹⁴⁷

Drie jaar later, bij nieuwe verkiezingen voor de arbeidersvertegenwoordiging in de beheerscommissies van het AMF in 1925, bleek dat de Duitse stemmen inderdaad niet doorslaggevend waren geweest. De meeste Duitse migranten en grensarbeiders hadden de Limburgse mijnstreek na de normalisering van de

141 *De Mijnwerker*, 22 april 1922: 'Ons Paaschcongres'; 6 mei 1922: 'Premievrij pensioen centrale eis in verkiezing fondscommissies'.

142 *Christelijke Mijnwerker*, 28 mei 1922: 'Uitslag verkiezingen Fondscommissieleiden'; 'Een Zegepraal van de Domheid'; 'Na den Strijd'.

143 *Ibidem*, 'Een nabetrachting'; 'De wijze van stemmen'; 4 juni 1922: 'Socialistische zegepraal'; 'Nog een nabetrachting'.

144 *De Mijnwerker*, 17 juni 1922: 'Gouden tijden tegemoet'.

145 *Ibidem*, 4 juni 1921: 'Verkiezingen op de Domaniale Mijn'; 30 juli 1921: 'Een schitterende overwinning' (Laura); 6 augustus 1921: 'Uit de Afdeelingen' (Eygelshoven); 28 januari en 11 maart 1922: 'De uitslag van de verkiezingen'; 'Naar aanleiding eener verkiezing' (Emma); 29 april 1922: 'Verslag Congres'.

146 *Christelijke Mijnwerker*, 28 mei 1922: 'Een Zegepraal van de Domheid'; 'Een nabetrachting'.

147 *Ibidem*, 11 juni 1922: 'Roode successen in de Mijnstreek'.

Voorblad van een brochure van de ANMB uit 1923, die erop was gericht katholieke mijnwerkers over te halen lid te worden van deze neutrale, niet-katholieke vakbond. Collectie SHCL.

valutaverhoudingen in 1923 verlaten, maar de socialistische bond haalde een nog grotere overwinning met 31 zetels. Deze verkiezingswinst was opnieuw voorafgegaan door electoraal succes in arbeiderscommissies op verschillende mijnen. Voor de ANMB was dit een teken dat meer en meer autochtone Limburgse mijnwerkers de socialistische kant hadden gekozen,¹⁴⁸ en dat 'een gedeelte der Limburgers die de vorige maal nog op de lijst der Christelijken hebben gestemd,

148 *De Mijnwerker*, 6 september 1924: 'De schitterende overwinning op Staatsmijn Hendrik'; 28 maart 1925: 'Een schitterende overwinning'; 4 april 1925: 'De overwinning op de Laura'.

thans ons goed gezind zijn [...]'.¹⁴⁹ Na de verkiezingen concludeerde de bond: 'De Duitsche makers hebben nu evenmin de doorslag gegeven. Neen, het zijn thans onze Limburgsche broeders, die de zege hebben helpen bevechten'.¹⁵⁰ De regionale pers zag de oorzaak in achtereenvolgende loonsverlagingen in de mijnindustrie, waartegen de socialistische bond zich hevig had verzet, maar die waren geaccepteerd door de christelijke bond.¹⁵¹ Ondanks een gemeenschappelijke oproep van de Limburgse priesters in de mijndorpen om op kandidaten van de christelijke bond te stemmen,¹⁵² hechtte 'de groote meerderheid van katholieke mijnwerkers [...] geloof aan deze socialistische betoogen [tegen loonsverlagingen]. Uit wraak tegen den Christelijken Mijnwerkersbond en als protest tegen de aanvaarding van de loonovereenkomst kozen ze mannen in de fondscommissies, waartegen ze absoluut vreemd staan [...]'.¹⁵³ De CMB moest concluderen 'dat onze bond op de groote, loslopende ongeorganiseerde massa niet kan vertrouwen'.¹⁵⁴

Als reactie op dit verlies aan vertrouwen vond de CMB het noodzakelijk de ideologische overtuiging van de katholieke mijnwerkers te versterken.¹⁵⁵ Op 13 juni 1926 werd de tot dan toe in naam interconfessionele bond officieel katholiek en herdoopt in Nederlandsche Roomsche-Katholieke Mijnwerkers Bond. De bond richtte zich op 'de ziel van den katholieken arbeider': 'Wanneer we in de tegenwoordige tijdsomstandigheden in onze vakbeweging meer openlijk voor onze Katholieke beginselen kunnen opkomen, naar binnen zoowel als naar buiten [...], dan brengen we de mijnwerkers in een katholiek milieu, wat ontegenzeggelijk een zekere magnetische aantrekkingskracht geeft op de zielen der arbeiders'.¹⁵⁶ Mgr. Poels werd nu officieel benoemd tot geestelijk adviseur van de bond en plaatselijke priesters of kapelaans tot geestelijk adviseur van de lokale afdelingen.¹⁵⁷ In samenwerking met de bestaande katholieke standsorganisatie werd een propaganda-offensief gestart tegen vrijdenken, socialisme, neomalthusianisme, en andere invloeden die als een bedreiging van de Limburgse katholieke levensstijl werden opgevat. In elke parochie werden propagandaclubs opgericht om pamfletten en brochures te verspreiden en huisbezoeken en vergaderingen te houden. Het doel was om lauwe en onverschillige arbeiders ertoe te bewegen deel te gaan nemen

149 *Ibidem*, 9 mei 1925: 'Oproep aan de leden'.

150 *Ibidem*, 30 mei 1925: 'Na den strijd'; 13 juni 1925: 'Nogmaals de verkiezingsuitslag'.

151 *Christelijke Mijnwerker*, 7 juni 1925: 'Enkele persstemmen'.

152 *Ibidem*, 17 mei 1925: 'Een zeer belangrijk schrijven'.

153 *Ibidem*, 1 november 1925: 'Een Nabetrachting'.

154 *Ibidem*, 31 mei 1925: 'De afloop van den strijd'.

155 *Ibidem*, 2 en 16 augustus 1925: 'De positie van den Chr. Mijnwerkersbond in de Mijnstreek'; 'De inleiding van onzen Bondsvoorzitter'; 1 november 1925: 'Een Nabetrachting'.

156 *Ibidem*, 11 juli 1926: 'Een nabeschouwing'.

157 Dieteren, *Mens en mijn*, 122-123.

aan het katholieke organisatieleven. Om de ‘innerlijke godsdienstige overtuiging’ te versterken, werd in 1929 het wederzijdse lidmaatschap van de katholieke mijnwerkersbond en de standsorganisatie verplicht gesteld.¹⁵⁸ Dit alles werd onderbouwd met een regionalistisch vertoog. En het werkte: tussen 1926 en 1931 verdubbelde het aantal leden van de katholieke bond, terwijl de ANMB met nog geen 50 procent groeide (grafiek 1).¹⁵⁹ In de jaren 1930, toen een nieuwe generatie van in Limburg geboren mijnwerkers de industrie instroomde, werd deze tendens versterkt.¹⁶⁰

Conclusie

Patrick Pasture, kenner van de geschiedenis van de confessionele vakbeweging, stelde dat het antisocialisme van christelijke vakbonden in Europa in het algemeen gepaard ging met een nationalistische en vaak uitgesproken regionalistische agenda.¹⁶¹ In de Limburgse mijnstreek was dit bij de opkomst van de vakorganisatie niet vanzelfsprekend. In de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog leidde de grensoverschrijdende mobiliteit van Nederlandse en Duitse mijnwerkers logischerwijs tot een transnationale oriëntatie van beide mijnwerkersbonden, ook van de christelijke. De Duitse voorbeelden van het socialistische *Alte Verband* en de interconfessionele *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter* hadden een beslissende invloed op de vorming en het karakter van de Nederlandse mijnwerkersbonden. Voor de christelijke bond was dit mogelijk meer om pragmatische dan om principiële redenen, maar de transnationale arbeidsmarkt drukte een stempel op de samenwerking met de Duitse *Gewerkverein*, die in 1914 uiteindelijk resulteerde in een inlijving.

Dit alles veranderde gedurende en na de Eerste Wereldoorlog. Nationale economieën groeiden uit elkaar, grenzen werden barrières, en arbeidsmarkten werden nationaler. De effecten van de sluiting van de grens konden al worden waargenomen gedurende de oorlog. Duitse mijnwerkers moesten de Limburgse mijnstreek verlaten en hun plaats werd ingenomen door mijnwerkers van Nederlandse herkomst. Zij versterkten de positie van de socialistische vakbond. Na de oorlog werd

158 *Ibidem*, 261-262; Jac. Jacobs, *Het gouden boek der K.A.B. in Limburg. Vijftig jaren arbeidersbeweging in Limburg* (Heerlen 1951) 169-170.

159 Kreukels, *Mijnarbeid*, 162-164, 263, 320.

160 *Ibidem*, 337-339.

161 Patrick Pasture, *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie* (Paris 1999) 56-58; idem en Johan Verberckmoes (eds), *Working-Class Internationalism and the Appeal of National Identity. Historical Debates and Current Perspectives on Western Europe* (Oxford/New York 1998) 9-10.

de grensarbeid hervat, maar terwijl die voor de oorlog een tweezijdig karakter had en een gevolg was van de integratie van arbeidsmarkten, was die nu een eenzijdig gevolg van uiteenlopende economische ontwikkelingen, met name de verschillende monetaire ontwikkelingen in Duitsland en Nederland. Onder invloed daarvan begon de christelijke bond zijn houding te veranderen: terwijl die aanvankelijk grensarbeid van zowel Duitse als Nederlandse mijnwerkers als vanzelfsprekend had beschouwd, ontwikkelde de CMB nu een wantrouwen tegenover Duitse grenspendelaars. Verondersteld werd dat deze over lonen en promotiekansen concurreerden met de Limburgse mijnwerkers, en, erger nog, dat ze de socialistische stroming in de mijnarbeidersbeweging zouden versterken.

Als gevolg daarvan verloor de christelijke bond zijn grensoverschrijdende oriëntatie. De banden met de Duitse Gewerksverein werden in 1922 verbroken, formeel om deelname aan het Nederlandse nationale werkloosheidsfonds mogelijk te maken, maar er is ook een relatie met de toenemende weerzin van de Nederlandse christelijke vakbond tegen de instroom van Duitse mijnwerkers. De afscheiding was een eerste stap in de nationalisering en regionalisering van de bond. In 1926 liet de christelijke bond het interconfessionalisme formeel varen en werd nu officieel katholiek. Eerder, in 1925, was de bond al toegetreden tot het recent opgerichte nationale Rooms-Katholiek Werklieden Verbond. De breuk met de Duitse interconfessionele bond resulteerde echter niet alleen in een heroriëntatie naar de nationale katholieke vakbeweging, maar ook in een veel grotere nadruk op het katholieke confessionele karakter van de bond. Het doel was om de bond beter te verankeren in het regionale katholicisme en de Limburgse katholieke mijnwerkers beter te wapenen in de strijd tegen de verontrustend grote invloed van de socialistische bond. In deze strijd werden katholicisme en Limburgs regionalisme onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een katholiek regionalisme was altijd al onderdeel geweest van het invloedrijke klerikale discours van mgr. Poels. Hij werd nu officieel benoemd tot geestelijk adviseur. De katholieke bond verwijderde zich daarmee ver en definitief van de oorspronkelijke transnationale ontstaansgrond van de interconfessionele mijnwerkersvakbond.

In dit opzicht is het verschil met de socialistische bond opvallend. In de uittalingen en politiek van die bond is in de jaren 1920 geen verandering ten opzichte van Duitse migranten en grensarbeiders waarneembaar. Vanaf het begin probeerde de ANMB mijnwerkers te organiseren ongeacht hun nationaliteit en vóór de Eerste Wereldoorlog was er een gemengd Duits-Nederlands ledenbestand. Gedurende de oorlog leidde veranderingen in de opbouw van het personeelsbestand van de mijnen tot verschuivingen in het ledenbestand: het aantal Duitsers daalde als gevolg van de mobilisatie voor het Duitse leger en de sluiting van de grens.

Maastricht en mijnkolonieën in de mijnstreek rondom Heerlen werden ‘rode’ bolwerken. Na de oorlog ging de bond door met zijn inclusieve wervingspolitiek. De ANMB probeerde Duitse immigranten en grensarbeiders als leden te winnen en weigerde mee te doen met het protest van de CMB tegen de Duitse immigratie. Dit laat zien dat het in de inleiding veronderstelde verband tussen de nationale organisatie van de werkloosheidsverzekering en migratiecontrole althans voor deze bond niet opgaat: in tegenstelling tot de CMB had de ANMB zich immers meteen aangesloten bij het nationale Werkloosheidsfonds. Deels met steun van Duitse mijnwerkers slaagde de bond erin de verkiezingen voor de arbeidersvertegenwoordiging in de beheerscommissies van het Algemeen Mijnwerkersfonds in 1922 te winnen. Bij soortgelijke verkiezingen in 1925 werd duidelijk dat de socialistische vakbondsstrategie ook breed door Limburgse mijnwerkers werd gesteund. Niettemin bleef de ANMB door hen als een outsider worden gezien. Op de lange termijn slaagde deze bond er niet in duurzame verbindingen te maken met de massa van inheemse Limburgse mijnwerkers.

Bijlage.

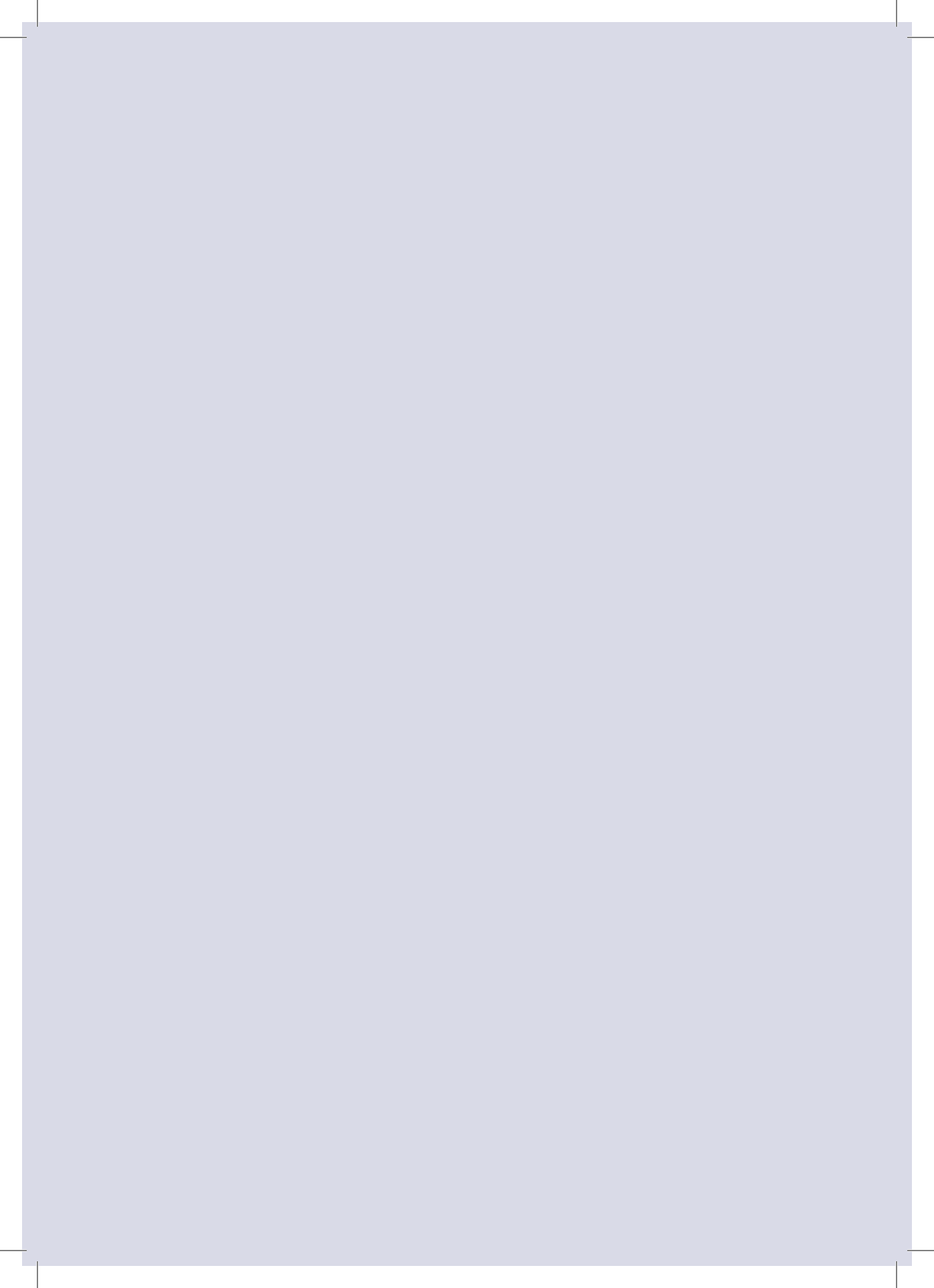
Het aantal leden van CMB (1915) en ANMB (1916), bruto maandelijkse groei van de ANMB (1913), het aantal mijnwerkers in Zuid-Limburg (1909), en uitgegeven weekkaarten voor werkmansreinen uitgegeven in 1911 per plaats

Kerkrade en omgeving					
Kerkrade	175	39	74	2.677	30
Bleijerheide*	61				
Kaalheide*	32	37	63		
Bocholtz	31	27		110	
Spekholzerheide*	164	39	36		
Chèvreumont*	144	15	44		
Haanrade*	16				
Eygelshoven	14	33	60	165	50
Simpelveld				97	300
Heerlen	63	183	132	1.343	200
Heerlerheide**			82		
Baatsch**		29	32		
Nuth	4		19	72	130
Schinnen	22			113	120
Schaesberg	72	18	64	401	100
Hoensbroek	25	47	98	137	75
Waubach	17	4			
Brunssum		14	52	33	
Nieuwenhagen	70	39		285	
Voerendaal		1	14	97	
Ubach over Worms				202	
Amstenrade				27	
Merkelbeek				19	
Oirsbeek				22	
Schinveld				8	
Wijnandsrade				15	

Sittard	20	18	11	195	445***
Broeksittard	15			18	
Stein	45		14	20	
Echt	31				14
Meers	20				
Elsloo	11			62	
Beek	7			49	170
Lutterade	13				
Obbicht	17				
Spaubeek				42	200
Geleen				107	370
Munstergeleen				31	
Limbricht				7	
					
Maastricht	22	72	242		350
Wijlre	16			15	180
Mechelen	9				
Berg en Terblijt				14	
Geulle				19	
Gulpen				20	
Houthem				20	
Heer			27	8	
Klimmen				44	
Meerssen		19		37	335****
Schin op Geul				12	
Schimmert				7	
Vaals				37	
Valkenburg				17	170
Roermond			40		130

*Deel van de gemeente Kerkrade; ** Deel van de gemeente Heerlen; *** incl. Susteren, Nieuwstadt; **** incl. Bunde

Bronnen: **CMB 1915**: Christelijke Mijnwerker, 25 maart 1916: 'Onze districtsvergadering'. **ANMB 1913**: De Mijnwerker, 25 januari, 19 april, 17 mei, 21 juni, 25 oktober, 22 november, 13 december 1913; 14 februari 1914: 'Ledenstatistiek'. **ANMB 1916**: De Mijnwerker, 27 januari 1917: 'Ned. Mijnwerkersbond'. **Mijnwerkers 1909**: Centraal Bureau voor de Statistiek, Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel. Overzicht voor iedere gemeente van Nederland van de voornaamste beroepen, die in de gemeente worden uitgeoefend [...] [Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreks No. CLXVII] (s-Gravenhage 1912). **Werkmanskaarten 1911**: Christelijke Mijnwerker, 16 december 1916: 'Weekkaarten voor arbeiders'.

Esther Jacobs

**DE ARBEID VAN ONGEHUWDE VROUWEN
IN MIJNWERKERS- EN BOERENGEZINNEN.
EEN ONDERZOEK IN DE LIMBURGSE
GEMEENTEN STEIN EN HORST IN DE
JAREN 1950**

Abstract

Unmarried Women's Work in Miners' and Peasant Families. Research in the Limburg Municipalities of Stein and Horst in the 1950s

In this article, the work of young, unmarried women in the 1950s is analyzed in the different socio-economic contexts of miners' and peasant families in two proto-typical Limburg villages (Stein for mining and Horst for agriculture). Research is focused on the kind of work, the length of the working period, and the value attached to it by the women themselves. Originally, miners in Stein came from small landholding families, and until the 1920s women, both married and unmarried, remained involved in farm work. Later miners' daughters found paid work in sewing workshops, retail shops, and other services. In Horst, young women's work continued to be important on the family farm well into the 1950s. It was considered a 'natural' duty of female members of the peasant household, not a form of (gainful) employment, and although self-evident for contemporaries, it remained unregistered and can only indirectly be revealed in historical research.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werden gehuwde vrouwen grotendeels van betaalde arbeid uitgesloten.¹ Hun belangrijkste taak was het zorgdragen voor 'huis en haard'. In het waarden- en normenpatroon van de jaren 1950 pasten geen buitenshuis werkende moeders. De meeste meisjes werden opgevoed tot huismoeder. Vóór hun huwelijk verkeerden zij in een economisch afhankelijke positie ten opzichte van het ouderlijke gezin. Zij waren hierdoor genoodzaakt tot het verrichten van bij het gezinstype passende arbeid. Een groot deel van deze arbeid werd niet geldelijk beloond en in die zin niet economisch gewaardeerd. Dat geldt voor huishoudelijk werk in enge zin, maar ook voor vormen van ondersteunende arbeid in het gezin en het gezinsbedrijf. Hoewel niet geregistreerd als 'arbeid', hielpen veel ongehuwde vrouwen mee in de eigen huishouding of werden 'uitbested' aan familie of kennissen. Omdat de officiële registratie alleen betaald werk betreft, blijft een groot deel van deze arbeid door vrouwen verborgen voor de historisch onderzoeker.

1 Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen, 1945-1955* (Nijmegen 1978) 62.

Oudere meisjes in Limburgse mijnwerkersgezinnen werden geacht mee te helpen in de eigen huishouding, of werden 'uitbesteed' aan familie of kennissen. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

Volgens overlevering zou 'uitbesteding' in Limburg een vrij algemeen verschijnsel zijn geweest, met name in de mijnwerkersgezinnen.² Voor een ongehuwde vrouw uit een mijnwerkersgezin betekende dit veelal het meehelpen in een winkel of in een andere huishouding. Meisjes werkten soms op drie tot vier verschillende adressen, zonder daarvoor een vast loon te krijgen. Voor de meisjes zelf leverde deze arbeid nauwelijks iets op, maar als vorm van wederzijdse dienstverlening was die voor de gezinseconomie wel degelijk van belang. Mondelinge getuigenissen kunnen hier een tipje van de sluier oplichten. Zo wilde mijn moeder als jonge vrouw in een mijnwerkersgezin graag naaister worden in het atelier van een mode-

2 Vgl. Willibrord Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 388-424, aldaar 414.

huis. Die mogelijkheid werd haar ontnomen doordat zij thuis niet kon worden gemist. Zij droeg voor een groot deel de zorg voor haar 14 jaar jongere zusje. Zij hielp mee in de huishouding en ging op meerdere plaatsen ‘uit helpen’. Maar, zo beloofde haar moeder, als de kleine groot was, zou ze mogen werken in een naai-atelier. Drie jaar later (in 1947) werd deze hoop de bodem ingeslagen toen mijn grootmoeder meedeelde dat er wederom een kleine op komst was. Deze persoonlijke anekdote weerspiegelt ongetwijfeld de ervaring van heel veel (oudere) dochters in mijnwerkers- en andere gezinnen.

Vraaggesprekken met vrouwen die in de betrokken periode tot de onderzoeksgroep hebben behoord, zouden een waardevolle bijdrage aan dit onderzoek kunnen leveren, maar voor dit artikel is geen gebruikgemaakt van *oral history*.³ Het artikel is bedoeld als een exploratie van het thema vrouwenarbeid in verschillende sociaaleconomische contexten op basis van schriftelijke, veelal kwantitatieve informatie. Welke rol speelde de arbeid van ongehuwde vrouwen tussen 1947 en 1960 in mijnwerkers- en boerengezinnen in respectievelijk Stein en Horst? De gezinnen in deze gemeenten zijn geselecteerd omdat zij model kunnen staan voor de situatie in gezinnen van landbouwers in het noorden en van mijnwerkers in het zuiden van de provincie in het algemeen. De mijnbouw bepaalde het grootste deel van de werkgelegenheid in Zuid-Limburg. De arbeidsvraag in deze bedrijfstak richtte zich vrijwel uitsluitend op de mannelijke beroepsbevolking en dat gold ook voor de neven- en toeleveringsbedrijven die zich in de nabijheid van de mijnen hadden gevestigd. In Noord-Limburg was de landbouw de dominante bedrijfstak. De meeste landbouwondernemingen op de zandgronden daar waren familiebedrijven. Het hele gezin hielp mee in het productieproces. Naast de huishoudelijke arbeid werkten vrouwen een groot deel van de dag mee op de boerderij. In de jaren 1950 nam de werkgelegenheid in de landbouw af als gevolg van de mechanisatie.

In de sociaaleconomische vrouwengeschiedenis is het inmiddels gemeengoed dat er een nauwe relatie bestaat tussen de gezins- en arbeidsverhoudingen van vrouwen.⁴ Bij de toedeling van taken werd rekening gehouden met de betekenis van arbeid binnen en buiten het gezin voor de gezinseconomie als geheel. Maar de economische waardering voor vrouwenarbeid is niet de enige factor: van minstens

3 Zie echter voor mijnwerkersvrouwen: Nicole van de Besselaar e.a., *Mijnwerkersvrouwen: een vergeten groep* (onuitgegeven scriptie Sociale Academie Sittard 1979); Annette Diederens en Carla Wijers, *Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek. Een onderzoek naar het leven en werken van mijnwerkersvrouwen na 1945* (onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1983).

4 Inmiddels klassiek is: Louise Tilly en Joan Scott, *Women, work and family* (New York 1978). Voor een kritische evaluatie onder meer: Ad Knotter, ‘Problems of the family economy: peasant economy, domestic production, and labour markets in pre-industrial Europe’, in: Maarten Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and Social Change in Europe, 1400-1700* (Londen 2000) 135-160.

zo groot belang zijn opvattingen en normen wat eigenlijk gepaste arbeid voor vrouwen is. Die bepalen mede hoe vrouwen hun arbeid zelf waardeerden.⁵ Op grond hiervan ga ik ervan uit dat de arbeid van ongehuwde vrouwen afhankelijk was van gezinseconomische, maar ook van niet-economische overwegingen. Deze beide bepalen hoe en waar hun arbeidsvermogen werd ingezet. In dat opzicht veronderstel ik een verschil tussen boerengezinnen in Horst en mijnwerkersgezinnen in Stein.

Het districts bureau voor de arbeidsvoorziening in Limburg voorzag in het begin van de jaren 1950 een overschot aan vrouwelijke arbeidskrachten in de provincie: 'Gedacht wordt hier aan vele dochters uit mijnwerkersgezinnen en aan vele boerendochters op kleine bedrijven, die weliswaar enigszins meewerken in huishouding en bedrijf en evengoed daar gemist kunnen worden'.⁶ Waaruit bestond de arbeid van deze twee groepen vrouwen en konden zij, zoals hier gesuggereerd, wel worden gemist? En zo ja, wat was dan het motief om toch in de eigen huishouding of het bedrijf te blijven werken? Anders dan voor de mijnwerkers vormde het gezin in het kleine boerenbedrijf op de zandgronden nog in aanzienlijke mate een productie-eenheid. Het arbeidsintensieve productiesysteem voorzag in arbeid voor alle gezinsleden. Welke uitwerking had de mechanisatie op de vrouwelijke werkzaamheden in de landbouw? Werd arbeid door ongehuwde vrouwelijke gezinsleden daardoor minder nuttig?

De onderzochte dorpen werden behalve op grond van de typische structuur van hun beroepsbevolking geselecteerd op grond van beider inwonertal. Horst, een typische agrarische gemeenschap in het noorden van de provincie, had in 1960 12.798 inwoners; Stein, een Zuid-Limburgs mijnwerkersdorp, telde in datzelfde jaar 8.585 personen. Het bronnenmateriaal voor dit onderzoek bestaat voornamelijk uit rapporten van het Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL), de Provinciale Planologische Dienst Limburg, lokale onderzoeken, CBS-statistieken, en arbeidsmarktbeschrijvingen van het districts bureau voor de arbeidsvoorziening in Limburg te Maastricht. Deze bronnen bevatten veelal ook kwalitatieve informatie.

In dit artikel onderzoek ik drie aspecten die voor de arbeidsinzet van ongehuwde vrouwen van belang zijn: de aard van de verrichte arbeid, de duur van de ongehuwde arbeidsperiode, en de eigen arbeidswaardering. Welke invloed had het verschil in economische structuur in beide gemeenten op de arbeid van ongehuwde vrouwen? Wat was het effect van de verschillen in zowel omvang als de aard

5 Vgl. D. Gittins, *Fair sex. Family size and structure, 1900-1939* (Londen/Melbourne 1982).

6 Districtsbureau voor de Arbeidsmarktvoorziening in de Provincie Limburg, *Arbeidsmarktbeschrijving voor de provincie Limburg voor 1953* (Maastricht 1954) 38.

van de vraag naar arbeidskrachten? Dit komt in de eerste paragrafen aan de orde. Vervolgens onderzoek ik de rol van de gezinsvorming in de aard en omvang van de arbeid van ongehuwde vrouwen. Aan de hand van een steekproef uit de huwelijksakten probeer ik uitspraken te doen over de waardering van de eigen arbeidspositie van zowel mijnwerkers- als boerendochters.

Beroepsbevolking en vrouwenarbeid in Stein

In 1925 werd in Zuid-Limburg de Staatsmijn Maurits te Geleen in productie gebracht.⁷ Deze gebeurtenis luidde voor Stein een periode van nieuwe werkgelegenheid in. De traditionele seizoensarbeid in de steenfabrieken in het Ruhrgebied werd vervangen door arbeid in de mijn en met de mijnbouw verbonden activiteiten. Het voorheen agrarische karakter van de gemeente verdween. Door het gebrek aan bestaansmogelijkheden in de landbouw was er in Stein een groot arbeidspotentieel beschikbaar voor de mijnindustrie. Een jaar na het in productie nemen van Staatsmijn Maurits telde Stein al 386 mijnwerkers, hetgeen met de gezinnen meegerekend neerkwam op 44 procent van de bevolking.⁸ De opkomst van de mijnindustrie schiep bovendien een gunstig klimaat voor de vestiging van andere nijverheidsondernemingen als nevenbedrijven, met name de chemische nijverheid, gas- en cokesfabrieken, en metaalbedrijven.⁹ De toenemende arbeidsvraag in mijnbouw en industrie vertaalde zich in een stijging van de mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid (zie bijlage, tabel 10).

De mijnbouw en aanverwante industrieën oriënteerden zich vrijwel uitsluitend op mannelijke arbeidskrachten. In de beroepstelling van 1930 waren de meeste getelde vrouwen werkzaam in de landbouw en overige beroepen (dienstverlening). Met name voor de landbouwsector is er alle reden om uit te gaan van een onderschatting van de vrouwelijke beroepsarbeid. Veel gezinnen verkregen bij de opkomst van de mijnbouw nog inkomsten uit agrarisch bezit. Voor mijnwerkers was de opbrengst van het boerderijtje een welkome aanvulling op het in de mijn verdiende loon als vangnet bij werkloosheid, invaliditeit, of ouderdom.¹⁰ In 1943 werd over de boeren-mijnwerkers in Stein geschreven:

- 7 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* [Maaslandse Monografieën 75] (Hilversum 2011) 38.
- 8 R. Dieteren en J.F.R. Philips, *Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch overzicht van gemeente en bevolking* (Stein 1962) 109.
- 9 F.J.H. Verheijden, *De gemeente Stein. Sociaal-economische structuur en toekomstige ontwikkeling* [ETIL-rapport] (Maastricht 1954) 3, 38.
- 10 Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 390-391.

De oude mijnwerkers toonen over het algemeen belangstelling voor den landbouw. Ze wonen vaak nog in boerderijen en bewerken stukjes land. Sommige sparen het geld, voor zover niet noodig, van de mijn op, teneinde grond en huizen te koopen. Zoo zijn er in Stein vele welgestelde mijnwerkers. De lage pensioenen van de mijn kunnen hun geen kwaad, terwijl werkloosheid hen niet tot armoede brengt.¹¹

Op deze boerenbedrijfjes was ruimschoots werk voor vrouwen en dochters, sterker nog, deze deeltijdboeren konden het alleen volhouden als ook vrouwen en dochters meewerkten. Hun arbeid bestond uit het bewerken van een stukje grond, het verkopen van landbouwproducten of andere bezigheden op de boerderij. Nog in 1946 werd in het nabij gelegen Schimmert vastgesteld 'dat boerenzoons op de mijn werkzaam waren, terwijl dochters het heele boerenbedrijf dreven, omdat dit winstgeverder was'.¹² Het (onbetaalde) werk van deze vrouwen werd niet in de beroepstellingen geregistreerd. Hoewel zij met deze arbeid een belangrijke bijdrage leverden aan het gezinsinkomen, gaven vrouwen zelf veelal niet op in de landbouw te werken.

Behalve in de landbouw was er voor vrouwen uit Stein werkgelegenheid in de kledingindustrie (zie tabel 1). In 1928 was te Geleen-Lutterade op initiatief van het Fonds voor de Sociale Instellingen van Staatsmijnen een confectieatelier opgericht, met name om te voorzien in de arbeidsvraag van mijnwerkersdochters. In de periode 1930-1947 was dit atelier voor de vrouwen in Stein vrijwel de enige in de directe omgeving gesitueerde werkgelegenheid in de industrie. In de jaren 1950 en 1960 vonden veel vrouwen werk in het confectieatelier Chas Macintosh, met een hoofdvesting in Stein.¹³ De telling van 1947 toont ook een toename van werk van vrouwen in de detailhandel en de huiselijke diensten. Deels gaat het hierbij om werk buiten de gemeente.¹⁴ Ook deze cijfers moeten met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. In de huiselijke diensten bleef veel werk van vrouwen onzichtbaar, in het bijzonder dat van zogenaamde 'werksters' of 'poetsvrouwen', die vaak voor een paar uur per dag werk aannamen als bijverdienste.¹⁵

11 W. Sipman, 'Agrarische problemen in de gemeente Stein', *Tijdschrift voor Economische Geographie* XXX-IV/11 (1943) 162-165, aldaar 165. Zie ook: Dieteren en Philips, *Stein*, 124-125.

12 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten. Rapporten, uitgebracht door de Arbeidsinspectie over de maanden november en december 1945 en door het Rijksarbidsbureau over de maanden februari en maart 1946* (s-Gravenhage 1946) 54.

13 Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', 417-421.

14 Verheijden, *De gemeente Stein*, 40-41.

15 Vgl. M. Morée en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland, 1870-1940* (Tilburg 1981) 69. Zie voor het belang van dit soort werk in arbeidersgezinnen in een andere context: Ad Knotter, 'Gezinsarmoede-gezinsarbeid: de invloed van de gezinscyclus op de inkomsten van gezinnen van losse (haven) arbeiders in Amsterdam in de eerste helft van deze eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 371-401.

Een kijkje in de naaizaal van het voormalige confectieatelier Lindenheuvel, sinds 1 januari 1950 onderdeel van de NV Chas Macintosh. De foto dateert van 1951. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

Tabel 1. De vrouwelijke beroepsbevolking in Stein naar bedrijfspgroep, 1930 en 1947

nijverheid				
kleding, reiniging	15	100%	35	58%
overige			26	42%
totaal	15	100%	61	100%
landbouw	45	100%	95	100%
diensten				
(detail)handel	17	32%	85	39%
onderwijs	15	29%	20	9%
huiselijke diensten	11	21%	69	32%
totaal	52	100%	216	100%

Bron: Beroepstelling 1930, 1947.

Beroepsbevolking en vrouwenarbeid in Horst

Horst bezat van oudsher een agrarisch karakter en zou dit in de hier besproken periode ook blijven behouden. In tegenstelling tot Stein was de landbouw hier wel in staat de groeiende beroepsbevolking op te vangen. Door de ontginning van grote stukken woeste grond bleef er een evenwicht bestaan tussen de groei van de agrarische bevolking en de aanwezige cultuurgrond.¹⁶ Bovendien zorgde de groei van het arbeidsintensieve tuinbouwbedrijf in Horst ervoor dat kleine boeren op een gering aantal hectare rendabel konden blijven produceren. De werkgelegenheid in de veelal kleine gezinsbedrijven bleef daardoor grotendeels op peil (zie bijlage, tabel 11). De groente- en fruitteelt begon als nevenactiviteit op de landbouwbedrijven in deze periode een steeds belangrijker rol te spelen. Tal van landbouwers wierpen zich op de tuinbouw om aan hun zoons een bestaansbasis te bieden. Als zoons zelfstandig wilden worden werd de groente- of fruitteelt afgescheiden, zodat er een nieuw tuinbouwbedrijf ontstond.¹⁷ Dit was vooral na 1947 het geval. Tussen 1930 en 1947 werd de toename van de tuinbouw grotendeels veroorzaakt door de stijging van het percentage tuingrond op de bestaande bedrijven. Door de dominantie van het boerenbedrijf in Horst was het percentage vrouwelijke arbeidskrachten in de beroepstellingen van 1930 en 1947 hoger dan in Stein (zie tabel 2). Maar ook dit geval moeten de cijfers met betrekking tot de vrouwelijke arbeidskrachten met enige scepsis worden gezien.

Tabel 2. Het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking in Stein en Horst, 1930, 1947 en 1960

1930	9%	24%
1947	19%	26%
1960	18%	17%

Bron: zie bijlage.

16 Th. Thurlings, W.R. Heere en A. Oldendorff, *Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg* (Venlo 1958) 20.

17 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agrarische bevolking: Venray, Horst, Sevenum* (Maastricht 1959) 29.

Omdat het gezinsbedrijf de dominante productievorm was, kan worden aangenomen dat er slechts een kleine groep in de agrarische beroepsbevolking in loondienst werkte. Pas na de Tweede Wereldoorlog nam de vraag naar loonarbeid toe als gevolg van de mechanisatie.¹⁸ Verondersteld kan worden dat het aantal boerenbedrijven gelijk kan worden gesteld aan het aantal agrarische gezinshoofden. Tussen 1930 en 1947 nam dit aantal met 60 toe van 622 naar 682.¹⁹ De beroepstellingen in die jaren tonen een stijging met 300 mannen, dus naar schatting 240 zonder de gezinshoofden. Voor het overgrote deel betrof dit meewerkende mannelijke gezinsleden, die in de voorafgaande crisis- en oorlogsjaren niet in staat waren een eigen bedrijf te stichten.

Zo'n berekening is voor de vrouwelijke agrarische beroepsbevolking niet mogelijk. De aantallen in de landbouw werkende vrouwen waren in de beroepstellingen van 1930 en 1947 veel lager dan het aantal bedrijven (zie bijlage, tabel 11). Het valt niet aan te nemen dat er veel alleenstaande gezinshoofden waren, wel dat meewerkende echtgenotes niet allemaal als werkend zijn geteld. Al vaker is vastgesteld dat 'slechts een klein aantal boerinnen, vooral op het kleinbedrijf op de zandgronden tot de agrarische beroepsbevolking werd gerekend'.²⁰ De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de werkzaamheden van deze vrouwen zich niet tot de landbouw beperkten. Hetzelfde gold voor de op het bedrijf meewerkende dochters. Veel vrouwen zagen hun arbeid niet als bijdrage aan het productieproces, net zomin als de mensen in hun directe omgeving. Daardoor werd hun arbeid niet als zodanig erkend en geteld. Bovendien bleef veel vrouwenarbeid in de tuinbouw in de tellingen onzichtbaar omdat het seizoensarbeid betrof, met name het plukken.

Dochters werkten zowel binnenshuis als op het land, of om de boerderij bij de verzorging van het vee of de zuivelbereiding. Gehuwde vrouwen werkten alleen in noodgevallen mee op het land, als er geen personeel of kinderen waren.²¹ Gezinsleden voor wie op de ouderlijke boerderij geen werk was, gingen elders op een agrarisch bedrijf werken. Jonge ongehuwde vrouwen gingen om die reden wel als vaste dienstmeid bij een 'grote' boer inwonen.²² Zo'n boerendienstmeid hield zich beslist niet alleen met huishoudelijk werk bezig. In 1946, weliswaar in een periode van

18 *Ibidem*, 14.

19 Ontleend aan: Directie van den Landbouw, *Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden* [Verslagen en mededelingen van de Directie van den Landbouw 1935/3] (s-Gravenhage 1935); CBS, *Landbouwtelling* (Utrecht 1950).

20 H. van Dijk en S.W. Versteegen, *Dienstverlening in Nederland en Duitsland tussen Eerste Wereldoorlog en welvaartsstaat (1920-1960)* (Amsterdam 1988) 32.

21 A. Gielen, 'De "natuurlijke bestemming" van een boerendochter. De opvoeding van boerenmeisjes in Horst in het begin van de twintigste eeuw', in: Fransje Backerra e.a. (red.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 101-111, aldaar 104.

22 *Ibidem*, 103.

Een Noord-Limburgse boerenfamilie poseert tijdens het werk voor de camera, omstreeks 1950. Fotocollectie SHCL.

arbeidsschaarste, werd gewezen op de ‘zeer hoge loonen van boerendienstboden, die het werk van een boerenknecht willen aanvaarden’. In kleine bedrijven viel dit werk toe aan de dochters: ‘Op de dochters van de kleine boeren rust een zware taak. [...] De meisjes moeten [...] in vele gevallen het werk van een boerenknecht verrichten’.²³ Aangezien in Horst het kleine gezinsbedrijf overheerste, zal dit in veel gezinnen zijn voorgekomen.

23 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten*, 54.

In 1947 werkten vrouwen in Horst behalve in de landbouw vooral in de traditionele dienstverlening, zoals in de huishouding of de detailhandel. Er was weinig werk voor vrouwen in de nijverheid. In de aanwezige kleinschalige metaal- en kleiwarenindustrie werkten uitsluitend mannen.²⁴ Vermeldenswaard is de in 1928 in Horst gevestigde NV Zuid-Nederlandse kantfabriek,²⁵ die mogelijk ook werk bood aan Horster vrouwen.

In de jaren 1950 daalde het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking in Horst (zie bijlage, tabel 11). Er kwam een einde aan de ontginningen en de mechanisatie maakte een stormachtige ontwikkeling door. De tuinbouw bloeide in die jaren enorm. Verschillende bedrijfshoofden gingen ertoe over de groente- en fruitteelt van de eigen onderneming af te scheiden. Op deze manier werd aan volwassen zoons de mogelijkheid geboden een zelfstandig tuinbouwbedrijf te beginnen. Door het gemechaniseerde productieproces liep de personeelsbehoefte terug. Voor een deel werd daarin voorzien door agrarische loonarbeid.²⁶ Opvallend is dat dit gepaard ging met een sterke daling van de vrouwelijke arbeidsparticipatie in de landbouw, althans volgens de beroepstellingen (zie bijlage, tabel 11), die ook tot uiting komt in een daling van het aandeel van vrouwen in de getelde beroepsbevolking in Horst in het algemeen (tabel 2). Een rapport betreffende Horst van het onderzoeksbureau ETIL uit 1967 noemt hiervoor de stijging van het gezinsinkomen als belangrijkste oorzaak. Inkomsten van kinderen als aanvulling op het gezinsinkomen werden daardoor minder noodzakelijk en gehuwde vrouwen konden zich nu 'uitsluitend aan de eigen huishouding wijden'. Ook de daling van de huwelijksleeftijd zorgde voor een verminderd arbeidsaanbod van vrouwen.²⁷ De vraag is of dit de enige factoren waren en wat er met het voorheen zo grote aanbod van vrouwenarbeid in de landbouw is gebeurd. Er zijn redenen om aan te nemen dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskracht op de bedrijven groot bleef, maar dat die anders werd ingezet.

In 1955 werd onder de agrarische bevolking van Horst (en Venray en Sevenum) een enquête gehouden om meer inzicht te krijgen in de omstandigheden waaronder de boeren hun bedrijf uitoefenden. In Horst werkte daaraan 91 procent van de 751 bedrijven mee. In de enquête werden ook vragen gesteld over het gezin en de werkzaamheden van inwonende dochters ouder dan 15 jaar. Het aantal

24 R.F.J. Philips, 'Enkele grepen uit de geschiedenis van de industrialisatie in Limburg gedurende de laatste zestig jaren', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg II* (1956) 3-63, aldaar 41.

25 *Ibidem*, 24.

26 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan*, 10-29.

27 J.M.G. Pieters, *Horst, een sociaal-economische beschrijving als bijdrage tot het structuurplan [ETIL rapport]* (Maastricht 1967) 20-21.

dochters dat volgens deze enquête geheel of gedeeltelijk in het bedrijf meewerkte is aanzienlijk hoger dan de 83 die in de beroepstelling van 1960 werden geteld (zie tabel 3). Het is niet aannemelijk dat het tijdsverschil van vijf jaar dit grote verschil zou kunnen verklaren. Doordat in de enquête het gezin als uitgangspunt werd genomen is deze met betrekking tot vrouwenarbeid een betrouwbaarder bron dan de beroepstelling. De enquêtecommissie concludeerde desondanks dat

[...] ten gevolge van de enigszins veranderde opvattingen van de vrouwen zelf ten aanzien van het verrichten van bedrijfswerkzaamheden en mede ten gevolge van de visie waartoe de boeren zelf hieromtrent geleidelijk aan zijn gekomen, de vrouwelijke gezinsleden steeds meer binnenshuis hun tijd ten nutte zullen maken.²⁸

Tabel 3. Bezigheden van inwonende dochters (> 15 jaar) in landbouwbedrijven in Horst in 1955

	aantal	percentage	huishouden		bedrijf		beide		
			aantal	percentage	aantal	percentage	aantal	percentage	
	548	444	81%	75	17%	80	18%	289	65%

Bron: Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, Ontwikkelingsplan, 73.

Het is echter aannemelijk dat de belangrijkste oorzaak voor deze ontwikkeling niet zozeer gezocht moet worden in een mentaliteitsverandering als wel in de dalende werkgelegenheid voor vrouwen als gevolg van de mechanisatie. Daardoor werd het werk minder arbeidsintensief en meer lonend voor de boer of externe loonarbeid. De inzet van het hele gezin werd minder noodzakelijk en de werkzaamheden van de agrarische vrouwen konden daardoor meer en meer tot de huishouding worden teruggebracht. Dit wordt ook in de enquête opgemerkt:

Een gunstig gevolg op sociaal gebied van de mechanisatie en de daarmee samenhangende verhoging van het inkomen per arbeidskracht is, dat nu vaak de vrouw zich meer kan wijden aan haar huishoudelijke taak, omdat nu de man alléén in staat is een gelijk en soms hoger inkomen dan vroeger te behalen.²⁹

28 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, Ontwikkelingsplan, 74.

29 *Ibidem*, 11.

Een boerendochter tijdens het bietensteken omstreeks 1955. Fotocollectie SHCL.

De in belang toenemende tuinbouw heeft dit terugdringen van de vrouw uit het productieproces versterkt. Voor de arbeid van meewerkende gezinsleden was echter van groot belang dat deze tak van landbouw in bepaalde seizoenen voor plukarbeid aanspraak bleef maken op de inzet van vrouwelijke arbeidskracht. Wanneer er dochters op het bedrijf beschikbaar waren, werden deze ingezet; was dat niet het geval dan nam men loonarbeid(st)ers in dienst, wellicht ook vrouwen uit de gezinnen van de mannelijke loonarbeiders. Voor tuinderijen elders in het land werd geconstateerd '[...] dat de meisjes bij voorkeur werk zoeken in een gezin, dat zooveel mogelijk aan haar eigen milieu beantwoordt (landarbeidersdochter bij boeren, burgerdochter bij middenstanders, enz.)'.³⁰

30 Ministerie van Sociale Zaken, *Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten*, 55.

Tabel 4. De arbeidsinzet van vaste arbeidskrachten op de boerenbedrijven in Horst in 1956

gezinsleden	man	939	116	149	127	1.331	973
	vrouw	30	84	219	475	808	429
overige krachten	man	87	5	11	1	104	991
	vrouw	4	5	6	6	21	792

Bron: CBS, Landbouwtelling 1956.

De landbouwtelling van 1956 geeft een overzicht van de arbeidsbezetting op de boerenbedrijven in Horst, uitgesplitst naar arbeidsduur per week (tabel 4). De hoge aantallen gezinsleden onder de vaste arbeidskrachten laten zien dat de boerenbedrijven voornamelijk gezinsbedrijven waren. De aanwezige vrouwenarbeid beperkte zich grotendeels tot de gezinsleden. De meeste waren slechts twee dagen per week op het bedrijf werkzaam. Het aandeel vrouwelijke 'overige arbeidskrachten' bedroeg minder dan een procent van het totale aantal arbeidskrachten. Aan de hand van de werkweken kan men zien dat voor het opvangen van tijdelijke arbeidstekorten meer gebruik werd gemaakt van niet tot het gezin behorende vrouwelijke seizoenwerksters. Er is in de landbouwtelling geen rekening gehouden met de leeftijd, zodat er moeilijk iets te zeggen valt over de arbeidsverdeling binnen het gezin. Mogelijk maakte men in sommige gevallen aanspraak op de echtgenotes. Geconcludeerd kan worden dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten op de bedrijven op piekmomenten groot bleef, ondanks de mechanisatie. Als gevolg van de mechanisatie en specialisatie trad er wellicht een verschuiving op van daadwerkelijke landbouwwerkzaamheden naar meer op het huishouden gerichte arbeid, maar bovenstaande cijfers tonen aan dat vrouwen zich zelden uitsluitend op het huishouden gingen richten.

Bronnen uit de tijd zelf zijn eensgezind over de houding van vrouwen uit het agrarische milieu ten opzichte van loonarbeid in andere sectoren. Zo meende het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in 1953 dat

[...] het standsbewustzijn vooral in de landbouw velen afhoudt van het aanvaarden van een betrekking. Het zijn veelal in het ouderlijk bedrijf opgenomen krachten die zonder bezwaar gemist kunnen worden, doch blijkens ervaring

niet of uiterst moeilijk te bewegen zijn werk in de industrie of in een huishoudelijk beroep te aanvaarden.³¹

De Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg sprak in 1958 over nog tientallen open arbeidsplaatsen, omdat ‘[...] de boerenmeisjes evenwel niet industrie-minded zijn; zij voelen zich als boerendochter boven meisjes die op atelier of fabriek werken’.³² Uit het voorgaande is gebleken dat de behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten op de gezinsbedrijven in de landbouw nog groot was. Door de daling van de omvang van de vrouwenarbeid in het agrarisch productieproces kwam slechts een deel van hun arbeidstijd vrij; vrouwen beperkten zich immers zelden tot één bezigheid. Door in vaste loondienst te treden zouden ook de andere werkzaamheden in het gezin wegvallen. Dit zou de totale bedrijfs- en gezinshuishouding in de problemen brengen. De nijverheid bood nauwelijks gelegenheid voor arbeidsinzet in de vrijgekomen tijd. Dat was wel het geval in de seizoensarbeid in de tuinbouw en het werk in andere gezinshuishoudingen.

Niettemin nam ook in Horst het aantal werkzame vrouwen in de industrie in de jaren 1950 toe. In de uit de oude huisnijverheid voortgekomen katoenweverij en kantfabriek vonden in 1958 nog enkele tientallen personen werk. In 1954 werd de confectiefabriek van Og gesticht. Deze kan samen met het in 1958 in Venray gevestigde confectieatelier als voornaamste reden van de toename van het aantal vrouwen in de nijverheid worden gezien.³³ Het is echter niet duidelijk om hoeveel vrouwen het gaat. Opvallend is de toename van de vrouwelijke beroepsbevolking in de ‘overige beroepen’ (zie bijlage, tabel 11). Dit betrof voornamelijk arbeid in de detailhandel en huiselijke diensten. Zoals eerder opgemerkt moet men er echter van uitgaan dat boerendienstmeiden ook agrarische werkzaamheden verrichtten.

Arbeid en gezinsvorming

De gezinsvorming, dat wil zeggen het moment waarop vrouwen besloten te huwen en een eigen gezin te vormen, was in de onderzoeksperiode van cruciaal belang voor de aard van hun arbeid. De verschillen in de economische structuur van beide dorpen komen duidelijk tot uiting in enkele belangrijke aspecten van de gezinsvorming: de fertiliteit (huwelijksvruchtbaarheid, gemeten aan het aantal

31 Districtsbureau voor de Arbeidsmarktvoorziening in de Provincie Limburg, *Arbeidsmarktbeschrijving voor de provincie Limburg voor 1953* (Maastricht 1954) 43.

32 Commissie voor de Agrarische Belangen in Limburg, *Ontwikkelingsplan*, 117.

33 *Ibidem*, 15.

geboorten per gehuwde vrouw), de daaruit voortvloeiende gezinsgrootte, de nuptialiteit (het percentage gehuwde vrouwen), en de gemiddelde huwelijksleeftijd.

In zijn dissertatie *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit* heeft Theo Engelen voor elke gemeente in Limburg in de volkstellingsjaren de huwelijksvruchtbaarheid berekend.³⁴ Uit zijn berekeningen blijkt dat het aantal geboorten per huwelijk zowel in 1930, 1947 als 1960 in Horst hoger was dan in Stein (tabel 5). Het gemiddeld aantal kinderen per gezin kwam hiermee nauw overeen. Hierover beschik ik alleen over gegevens per economisch-geografisch gebied.³⁵ Voor Horst ben ik uitgegaan van de gegevens in het gebied Venray-Horst, voor Stein in het gebied Nieuwe Mijnstreek zonder de gemeenten Sittard en Geleen (tabel 6).

Qua gezinsvorming vertoonde Horst een traditioneler patroon dan Stein: in Horst werden meer kinderen per gezin geboren, waardoor de gezinnen groter waren. Tegelijk moet worden vastgesteld dat de nuptialiteit (gemeten aan het percentage gehuwde vrouwen ouder dan veertien jaar) in Stein hoger lag (tabel 7). De nieuwe industriële werkgelegenheid stelde de jongere generatie in de mijnstreek in staat zich eerder onafhankelijk te maken van het ouderlijk huis dan in de Noord-Limburgse agrarische gemeenten. Onder de agrarische bevolking stond huwen lange tijd gelijk aan de vestiging van een boerenbedrijf. Wanneer hiertoe de middelen ontbraken, werd het huwelijk uitgesteld. Dit verschil komt ook tot uiting in de gemiddelde huwelijksleeftijd in beide gemeenten (tabel 8). Na 1925 lag de gemiddelde huwelijksleeftijd voor beide seksen steeds hoger in Horst dan in Stein. De werkgelegenheid in de mijnindustrie creëerde gunstige voorwaarden voor gezinsvorming op jongere leeftijd. Door de aantrekkingskracht van de mijnbouw op mannelijke arbeidskrachten werden bovendien de kansen op de huwelijksmarkt voor vrouwen vergroot.

In Horst hadden de economische omstandigheden grote invloed op de gemiddelde huwelijksleeftijd. Zowel de crisis van de jaren 1930 als de oorlogsperiode zijn zichtbaar in een hogere gemiddelde huwelijksleeftijd. De aanwezige bestaansmiddelen bleven in Horst de bepalende factor voor het moment van gezinsvorming. Dit uitte zich zowel in een hogere huwelijksleeftijd als in een lagere nuptialiteit. De veronderstelling ligt voor de hand dat de arbeid van ongehuwde vrouwen in Horst in het algemeen een langere periode een rol bleef spelen in het ouderlijk gezin dan in Stein. In de eerste gemeente is immers sprake van een gemiddeld langere ongehuwde arbeidsperiode dan in de tweede.

34 Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960* [Maaslandse Monografieën 45] (Assen/Maastricht 1987) 234-235.

35 J. Wachelder, 'De gemiddelde grootte van het gezin en het huishouden in Limburg van 1879 tot 1960', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg IX* (1964) 158.

Tabel 5. De huwelijksvruchtbaarheid per 1.000 gehuwde vrouwen in Horst en Stein in de jaren 1930, 1947 en 1960

1930	231	203
1947	224	200
1960	176	126

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit, 234-235.

Tabel 6. Het gemiddeld aantal kinderen per gezin in Horst en Stein in de jaren 1947, 1956 en 1960

1947	3,3	2,7
1956	3,5	2,6
1960	3,1	2,4

Bron: Wachelder, 'De gemiddelde grootte van het gezin', 158.

Tabel 7. De nuptialiteit (percentage gehuwde vrouwen van alle vrouwen ouder dan 14 jaar) in Horst en Stein in 1930, 1947 en 1960

1930	50%	58%
1947	51%	60%
1960	58%	70%

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit, 236-237.

Tabel 8. De gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen in Horst en Stein, 1925-1955

1925	30,8	26,5	30,3	26,3
1930	28,5	25,2	26,7	23,3
1935	30,5	27,9	25,7	23,4
1940	28,7	26,1	26,6	24,9
1945	31,0	27,6	26,9	25,9
1950	29,5	26,5	27,2	24,6
1955	28,4	25,7	26,1	23,4

Bron: eigen berekeningen op basis van huwelijksregisters Horst en Stein.

De vraag is evenwel in hoeverre de boerendochters in Horst hun inzet in het gezin zelf als arbeid waardeerden. Hiervóór hebben we kunnen zien dat er zowel in Horst als in Stein in grote mate sprake was van door vrouwen verrichte ‘verborgen’ werkzaamheden, maar dat men deze voor het gezin zeer noodzakelijke arbeid niet als bijdrage aan het gezinsinkomen beschouwde. Deze arbeid werd dan ook in de statistieken niet als zodanig geregistreerd. Een indicatie over de opvatting van de vrouwen zelf over de betekenis van hun arbeid kan worden gevonden in de opgegeven beroepen in de huwelijksakten. Die zijn onderzocht aan de hand van een steekproef in beide gemeenten van in die gemeenten geboren bruiden die tussen 1950 en 1960 in de leeftijd van 15-29 jaar waren en van wie de vader respectievelijk landbouwer (Horst) en mijnwerker (Stein) was.³⁶ Opvallend is dat vrijwel alle boerendochters die in Horst met een landbouwer of tuinder huwden geen beroep opgaven (zie tabel 9). Hoewel de aanduiding ‘zonder’ ook bij mijnwerkersdochters die met mijnwerkers trouwden veelvuldig voorkomt, is het verschil tussen deze beroepsgroepen in beide gemeenten opmerkelijk. Blijkbaar werd het werk op de boerderij/tuinderij door de Horster bruiden niet als de uitoefening van een beroep gezien. Mijnwerkersdochters zagen hun arbeid veel meer als een beroep omdat dit buiten het gezin werd uitgeoefend. Het gaat om beroepen als fabrieksarbeidster, kantoorbediende, laboratoriumassistente, naaister, werkster of winkeljuffrouw.

36 Zie voor een verantwoording en de resultaten van deze steekproef: Esther Jacobs, *Roomse meisjes. De rol van de arbeid van ongehuwde vrouwen tijdens de jaren vijftig in de mijnwerkers- en boerengezinnen in respectievelijk de Limburgse gemeenten Stein en Horst* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1991) 81-94.

Tabel 9. Opgegeven beroepen in de huwelijksakten van dochters van landbouwers in Horst en van mijnwerkers in Stein, steekproef 1942-1970

landbouwers/tuinders	41	2 (5%)	39
overige beroepen	74	9 (12%)	65
Stein			
mijnwerkers	23	10 (44%)	13
overige beroepen	75	49 (65%)	26

Bron: steekproef in huwelijksregisters Horst en Stein.

Dat vrouwenarbeid in de agrarische gezinnen niet als beroep werd gewaardeerd kan op verschillende manieren worden verklaard. Dochters van zelfstandige producenten gaven mogelijk uit statusoverwegingen geen beroep op. Een andere, en wellicht betere verklaring zou kunnen zijn dat er geen goede beroepsaanduiding voor hun werkzaamheden was. De term 'boerin' was gereserveerd voor de echtgenotes van het bedrijfshoofd. Voor dochters werd deze term nauwelijks gebruikt. De meest plausibele verklaring ligt echter in de verschillende waardering van de eigen arbeidspositie van deze vrouwen. Het werk van de boerendochters stond direct of indirect in het teken van het boerenbedrijf. Het gezin van een bedrijfshoofd in de landbouw vormde in die zin nog altijd een productie-eenheid. Typische landbouwwerkzaamheden zullen daarom steeds als 'het meehelpen' in het eigen gezin zijn ervaren, mede omdat het werk in het productieproces slechts een gedeelte van de totale arbeidsinzet besloeg. Hoewel ook de arbeid van mijnwerkersdochters het algemene gezinsbelang diende, stond deze niet in verband met de instandhouding van het 'gezinsbezit'. Behalve thuis meehelpen vond een groot deel van hun arbeid buiten het gezin plaats. Deze vrouwen ontvingen daarvoor een eigen beloning en stonden veel meer onder 'vreemde controle'. Hierdoor zullen deze vrouwen meer het gevoel hebben gekregen daadwerkelijk een beroep uit te oefenen.

De verstelafdeling van de pungelwasserij van Staatsmijn Maurits, 1957. Het was een van de weinige plekken op dit enorme mijncomplex waar meisjes uit Stein employo vonden. Fotocollectie SHCL.

Conclusie

Wanneer we de vrouwenarbeid in de beide gemeenten in de vooroorlogse periode met elkaar vergelijken is de meest opvallende en misschien te verwachten overeenkomst dat een groot deel van de vrouwelijke beroepsbevolking onzichtbaar is gebleven. De opkomst van de mijnindustrie betekende voor de mannelijke beroepsbevolking in Stein een vrij abrupte overschakeling van de agrarische naar de industriële sector, maar voor de vrouwen veranderde er nauwelijks iets op de arbeidsmarkt. Hun arbeid werd ingezet waar het uit gezinseconomisch oogpunt het meest vereist was. De ene keer hield dit landbouwwerkzaamheden in, de andere keer huishoudelijk werk in de eigen of andermans huishouding. In Horst traden in deze jaren nauwelijks veranderingen op in de beroepsstructuur. De opkomst van de tuinbouw zorgde ervoor dat de groei van de agrarische mannelijke beroepsbevolking op de bestaande bedrijven kon worden opgevangen. Echtgenotes en dochters van de gezinshoofden bleven als vanouds een belangrijke rol op het boerenbedrijf spelen. Hun werkzaamheden werden bepaald door de economische omstandigheden waarin het gezin verkeerde.

Ondanks de vestiging van confectieateliers in beide gemeenten bleef de betaalde werkgelegenheid voor vrouwen in de jaren 1950 beperkt van omvang. De vraag naar (onbetaalde) arbeid door ongehuwde vrouwen is in deze periode niet verminderd. De werkzaamheden van deze vrouwen beperkten zich zelden tot één bezigheid. Het betreft hier met name arbeid in de huishoudelijke dienstverlening en in de agrarische sector. Het ontbreken van deze arbeid in de officiële statistieken moet uit gezinseconomisch oogpunt worden verklaard. Het werd voordeliger geacht vrouwenarbeid op verschillende plaatsen in te zetten dan alleen in loondienst. Zowel in Stein als in Horst kan worden gesproken van massale parttime arbeid van gehuwde en ongehuwde vrouwen.

De meest bepalende factor voor de niet economisch gewaardeerde vrouwenarbeid was het beroep van het gezinshoofd. In de boeregezinnen in Horst kan deze in de meeste gevallen worden gelijkgesteld aan het bedrijfshoofd. Arbeid in een boeregezin betekende direct of indirect ook arbeid voor het boerenbedrijf. Het takenpakket van vrouwen was omvangrijk: '(mee)werken op het bedrijf, (mee)werken in de huishouding, (mee)werken in de moestuin [...]'.³⁷ Vrouwenarbeid in mijnwerkersgezinnen kon in die zin niet worden gekoppeld aan het beroep van het gezinshoofd, hoewel ook hier zijn werkzaamheden die van de gehuwde en

37 Petra Janssen, "'Zonder veel ophef en in stilte". Het geïnstitutionaliseerde scholings- en vormingswerk voor plattelandsvrouwen in Limburg', in: Hélène Vossen e.a. (red.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) 65-75, aldaar 67.

ongehuwde vrouwelijke gezinsleden bepaalden. Het huishoudelijk werk in het mijnwerkersgezin werd helemaal afgestemd op het werk in de mijn. De wisselende diensten van de mijnwerkers in huis (vaders en zonen) leidden thuis tot wisselende slaap-, eet- en wastijden. Vrouwen moesten meerdere keren per dag warme maaltijden klaarmaken, omdat de mannen niet op normale etenstijden mee konden eten. Vooral de was zorgde voor extra werk. Het kostte heel wat moeite om 'de pungel' elke keer op tijd schoon te krijgen.³⁸ Het mag duidelijk zijn dat hier de hulp van een ongehuwde dochter goed kon worden gebruikt.

In de inleiding is al opgemerkt dat meisjes in mijnwerkersgezinnen vaak werden 'uitbesteed' als een soort wederzijdse dienstverlening onder vrienden of familie. Voor ongehuwde vrouwen op een boerenbedrijf was dit minder het geval. Hun arbeid kon op veel meer manieren in het gezinsbedrijf worden ingezet dan in het mijnwerkersgezin. Veelal hield dit naast huishoudelijke arbeid werkzaamheden in de landbouw in. Men probeerde uit kostenbesparing natuurlijk zoveel mogelijk gebruik te maken van de eigen dochters. Wanneer dit niet mogelijk of voordeliger was, trok men seizoenwerksters aan. Deze seizoenwerksters leverden op twee manieren een bijdrage aan het gezinsinkomen: enerzijds door hun inkomsten uit het seizoenswerk, anderzijds door te blijven meewerken in het eigen bedrijf. Zodoende bestond er in de landbouw een omvangrijke, op verschillende manieren aangesproken reserve aan niet-geregistreerde vrouwenarbeid.

De economische structuur van beide gemeenten had ook gevolgen voor het huwelijksgedrag. In beide gemeenten vormden de aanwezige bestaansmiddelen nog tot in de jaren 1950 de bepalende factor voor het moment van gezinsvorming. In Stein maakte de sterk groeiende werkgelegenheid in de mijnbouw en nevenindustrieën het al vóór de Tweede Wereldoorlog mogelijk de huwelijksrestrictie los te laten. In Horst bleef de keuze voor een huwelijk afhankelijk van de mogelijkheid tot het zelfstandig uitoefenen van een boeren- of tuindersbedrijf. Dit uitte zich in deze gemeente, ten opzichte van Stein, zowel in een hogere huwelijksleeftijd als in een lagere nuptialiteit. Uit het verschil in de gemiddelde huwelijksleeftijd kan worden afgeleid dat de arbeid van ongehuwde vrouwen in Horst in het algemeen een langere periode een rol bleef spelen in het ouderlijke gezin dan in Stein. Opmerkelijk is wel dat deze langere arbeidsperiode van boerendochters door henzelf niet als 'beroepsuitoefening' werd beoordeeld. Dit blijkt uit de bij het huwelijk opgegeven beroepen. Mijnwerkersdochters gaven veel vaker een eigen beroep op. Hierin speelt zowel de aard van de arbeid in het gezin als de algemene maatschappelijke visie op arbeid door vrouwen een rol.

38 Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse Mijnstreek, 1910-170', in: *ibidem*, 44-64, aldaar 48.

Bijlage.

De getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Stein en Horst in 1930, 1947 en 1960

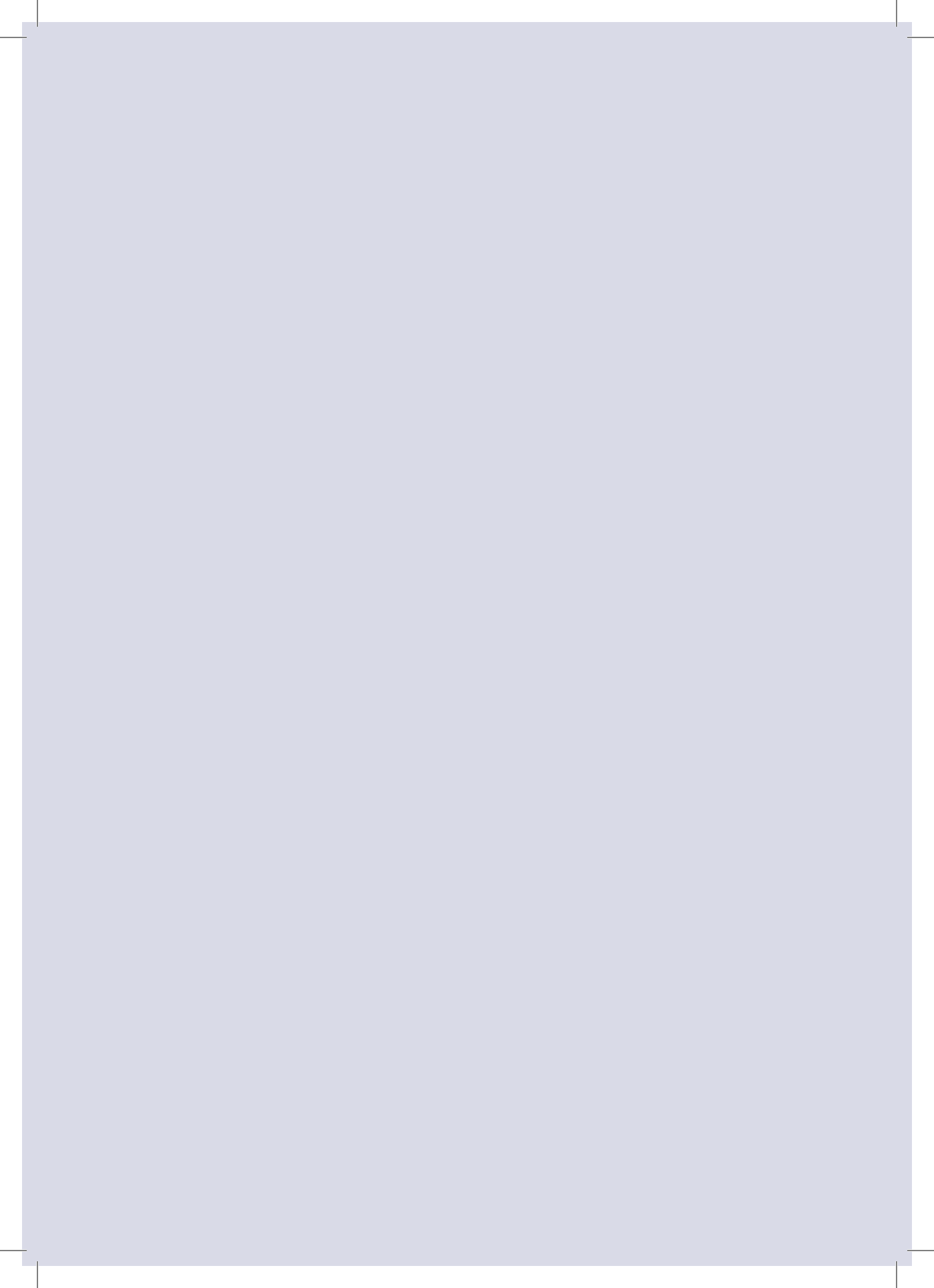
Tabel 10. Getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Stein in 1930, 1947 en 1960

landbouw	252	45	297	22%	40%	24%
nijverheid	740	15	755	66%	13%	61%
overige	129	52	181	12%	47%	15%
totaal	1.121	112	1.233	100%	100%	100%
landbouw	187	95	282	12%	26%	14%
nijverheid	1.147	61	1.208	72%	16%	61%
overige	266	216	482	16%	58%	25%
totaal	1.600	372	1.972	100%	100%	100%
landbouw	69	32	101	3%	6%	4%
nijverheid	1.869	190	2.059	80%	37%	72%
overige	392	294	686	17%	57%	24%
totaal	1.938	516	2.846	100%	100%	100%

Tabel 11. Getelde beroepsbevolking naar sector en sekse in Horst in 1930, 1947 en 1960

landbouw	1.235	358	1.593	59%	55%	58%
nijverheid	621	61	682	30%	9%	25%
overige	228	238	466	11%	36%	17%
totaal	2.084	657	2.741	100%	100%	100%
landbouw	1.594	510	2.104	55%	50%	53%
nijverheid	843	97	940	29%	9%	24%
overige	476	417	893	16%	41%	23%
totaal	2.913	1.024	3.937	100%	100%	100%
landbouw	1.263	83	1.346	38%	12%	33%
nijverheid	1.218	116	1.334	36%	17%	33%
overige	915	477	1.392	27%	41%	33%
totaal	3.396	676	4.072	100%	100%	100%

Bronnen: Beroepstellingen 1930, 1947 en 1960.

Marijn van de Weijer

**HERBESTEMMING NA DE MIJNSLUITING.
DE RUIMTELIJKE PLANGESCHIEDENIS
VAN PARKSTAD EN HET EMMATERREIN,
1965-1997***

* Deze bijdrage is het resultaat van een gastonderzoek uitgevoerd aan het Maastricht Centre for Arts and Culture, Conservation and Heritage (MACCH) en de Faculty of Arts and Social Sciences van Maastricht University. De auteur dankt Vivian van Saaze en Ernst Homburg voor de geboden ondersteuning.

Abstract

Repurposing the Closed Coalmines. Spatial Planning in Parkstad and the Former State Mine Emma, 1965-1997

After the closing of the Dutch coal mines in the former Eastern Mining region in the south-eastern tip of the Netherlands, mining landscapes were wiped clean and industrial relics were all but completely demolished. The radical efficiency of this transition has, in current day, induced a public feeling of remorse over the lost physical proof of the mining period. This article traces how economic and programmatic parameters have guided spatial decision-making during the clean-up operation, and how was dealt with the possibility of preservation of mining relics. The article primarily analyses spatial planning documents responding to the closure of the mines, drawing forward the discourse underlying the restructuring of the region. Secondly, it discusses conceptualization, negotiation and problem solving targeted at the obsoleted mining infrastructure. Focusing on the terrain of former State Mine Emma, an intricate case in the light of this prevailing planning discourse, is put centre stage. The inflexible interdependence between a fixed spatial programme and a financial model is pinpointed as the key factor underlying the protracted redevelopment trajectory.

De voormalige Nederlandse Oostelijke Mijnstreek kwam na de aankondiging van de mijnsluitingen in een economische en maatschappelijke vrije val terecht. Daarop werd gereageerd met een indrukwekkende reeks plannen. Als gevolg hiervan is de stedenbouwkundige grondslag van het gebied in de afgelopen 50 jaar volledig hervormd. Tot op de dag van vandaag wordt er gesleuteld aan het ruimtelijk DNA van de regio. Een van de opmerkelijke resultaten van dit proces was dat de steenkoolmijnen vrijwel volledig zijn ontmanteld. De meeste steenberggen werden omgevormd tot parkachtige landschappen en de mijnsproten werden lijnvormige plantsoenen. De Oostelijke Mijnstreek veranderde in Parkstad, een archipel van residentiële, commerciële en productieve eilanden in een zee van groen, verbonden door nieuwe weginfrastructuur.¹ Er bestaat echter in de hedendaagse gemeen-

1 De hedendaagse Parkstad omvat de gemeenten Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal. Deze samenstelling is in het verleden een aantal keer gewijzigd, maar de kern bleef altijd gevormd door de voormalige mijngemeenten van het Oostelijk Mijngebied. De naam werd bedacht door de sociaaldemocraat Thijs Wöltgens. Zie Maurice Hermans, *De Antistad. Pionier van kleiner groeien* (Rotterdam 2015) 130.

In 1969 werd een begin gemaakt met de sloop van de gebouwen van Staatsmijn Emma. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

schap een breed gedragen gevoel van verlies van het mijnerfgoed en een opvatting dat, in de woorden van David Lowenthal, het vroegere mijndistrict ‘de erfenis is ontnomen’ en ‘ontheemd en beroofd’ is achtergebleven.²

Lowenthal heeft een direct verband gelegd tussen erfgoedwaardering en negatieve maatschappelijke ontwikkelingen: ‘ontzetting over ingrijpende verandering wakkert de vraag naar erfgoed aan. Het vrijemarktmechanisme doet zaken die nu gemaakt of gebouwd worden snel verouderen; migratie ontwortelt miljoenen [mensen] uit hun vertrouwde achtergrond; technologie transformeert welgekende omgevingen met een stuitende snelheid’.³ In het geval van de Oostelijke Mijnstreek wogen in de laatste decennia van de twintigste eeuw dergelijke socioculturele en sociaaleconomische ontwikkelingen op macroniveau extra zwaar door de ontmanteling van de industriële monocultuur, de secularisatie en het verlies van sociale status van de voormalige mijnwerkers.⁴ Nog steeds kampt de regio met

2 David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge 1998) 2: ‘Those deprived of a legacy are rootless and bereaved; those who seek to reject one are unnatural ingrates’.

3 *Ibidem*, 6: ‘Dismay at massive change stokes demand for heritage. Market forces swiftly outdate most things now made or built; migration uproots millions from familiar locales; technology transforms familiar scenes at shocking speed’.

4 J.D.P. Kasper e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg - 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010* (Maastricht 2013) 8, 22. De stopzetting van de mijnexploitatie maakte de regio meer

bevolgingskrimp, die samenhangt met ontgroening, vergrijzing en beperkingen van de economische slagkracht.

De interesse voor het uitgewiste mijnverleden en het gevoel van gemis en verlies worden versterkt door de sterke ruimtelijke contrasten met naburige landstrecken waar steenkool werd gedolven. Door de mensen die het nog hebben meegemaakt wordt gezegd: ‘daar kunnen we het tenminste nog een keer zien’.⁵ Ten oosten van Parkstad, in Duitsland, zijn de sporen van de mijnbouw zichtbaar gebleven als structurerende elementen in het landschap – de mijnsteenbergen in de regio Aken zijn monumentale *landmarks* die ook te zien zijn van hoger gelegen punten in Parkstad. Nog wat verder weg, in het Ruhrgebied, werden mijnen en hoogovens bestemd tot onderdelen van een regionaal landschapspark, het Emscher Park, het resultaat van de *Internationale Bauausstellung* (IBA) die daar liep van 1989 tot 1999. Ten oosten, in Vlaanderen, is na de laatste mijnsluiting in 1992 eveneens een meer behoedzame reconversie tot stand gebracht. Mijnrelicten werden beschermde monumenten en spelen een sleutelrol in de herprofilering van de Belgische provincie Limburg als gevolg van de voortschrijdende de-industrialisatie.⁶ Naar het zuiden, in Wallonië, werden de mijnsluitingen sinds 1975 gevolgd door overheidsinitiatieven ter bewaring en tentoonstelling van het plaatselijke industriële erfgoed. De mijn van Blegny, ruwweg maar 40 kilometer verwijderd van de Nederlandse Oostelijke Mijnstreek, werd in 2012 erkend als UNESCO-werelderfgoed, samen met drie andere koolmijnen in Wallonië.

Hedendaagse evenementen in Parkstad stellen zich tot doel om ruimtelijk in het reine te komen met dit gevoel van verlies. IBA Parkstad, de eerste volwaardige *Internationale Bauausstellung* buiten Duitsland, ambieert het stadsgewest te revitaliseren in het licht van de hedendaagse problematiek. De curator, architect en stedenbouwkundige Jo Coenen, expliciteert het belang van de regionale mijn-geschiedenis voor de ruimtelijke ordening: ‘De mijnbouwperiode was – achteraf oordelend – goed voor de expressie. Het was en is nog steeds een *Fundgrube* voor kunstenaars en ontwerpers én de tot de verbeelding sprekende expressie speelt een belangrijke rol bij de zoektocht naar de nieuwe architectonisch-stedenbouwkundige inrichting en herkenbaarheid van Parkstad’.⁷ In 2015 werd het Jaar van de

vatbaar voor de negatieve impact van de gevolgen van de economische crisis in de jaren 1970 en 1980.

- 5 Interview met Theo Oberndorff, coördinator cultureel erfgoed, Huis voor de Kunsten Limburg, 14 december 2016, Maastricht.
- 6 Denk hierbij aan projecten als cultuur- en onderwijscentrum C-mine (de voormalige mijn van Winterslag) en Science Park Thor (de voormalige mijn van Waterschei) in Genk, of de vestiging van Greenville, een koepelorganisatie voor bedrijven op het vlak van schone en duurzame technologie, in de mijngebouwen van Houthalen.
- 7 Jo Coenen, ‘Een Cruciaal Moment’, in: Jo Coenen e.a. ed., *Handboek IBA Parkstad Limburg Zomer 2015* (Heerlen 2015) 10.

Luchtopname van het enorme bedrijfsterrain van Staatsmijn Emma, 1919. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

Mijnen uitgeroepen als een cultureel platform rondom het 50-jarige jubileum van de aankondiging van minister Den Uyl om de mijnindustrie te gaan afbouwen en uiteindelijk volledig te sluiten. Het Maastrichtse ontwerp bureau Maurer United wekte verloren mijnrelicten weer even tot leven, met schaalmodellen van de monumentale Van Iterson koeltoren ter plaatse van het voormalige Emma-terrein en naar de hemel gerichte lichtprojecties op de plaats waar de schoorstenen Lange Jan en Lange Lies hebben gestaan.⁸

Deze teneur contrasteert sterk met het discours dat de sanering van de mijnen bepaalde. De sanering stond in verband met overkoepelend beleid van de rijksoverheid, waarin binnen de grenzen van het (financieel) haalbare gezocht werd naar een duurzame herstructurering van de provincie Limburg en van de Mijnstroken in het bijzonder. De exploitatie van de grondstoffen onder het landschap had, zo argumenteerde A. Peters, tot een chaotische en gefragmenteerde stedenbouw geleid, waarna geleidelijk het landschap zélf werd herontdekt als dragende structuur voor ruimtelijke ordening.⁹ De economische en sociaal-maatschappelijk-

8 Maurer United, *The Future is Mine* (2015). <http://www.maurerunited.com> (geraadpleegd 5 juli 2017).

9 A. Peters, 'Gaat na de steenkool heel Zuid-Limburg op de schop?', in: J. Soeters, H. Spoormans en R. Welten (eds), *Het Nieuwe Limburg. Herstructurering en Ontwikkeling* (Schiedam 1990) 191. Zie ook Advies-

ke problematiek vormde echter een leidend motief tijdens de herstructurering.¹⁰ In de context van deze herstructurering, die ten grondslag lag aan de ruimtelijke concept- en planvorming, bleven enkele vragen nog onderbelicht. Ten eerste, hoe verhielden economische belangen zich precies ten opzichte van de ruimtelijke besluitvorming en stedenbouwkundige intenties? En welke consequenties hadden deze verhoudingen op de conceptualisering van ruimtelijke ontwerpen met betrekking tot de mijnterreinen?

In wat volgt wordt een analyse gemaakt van de ruimtelijke plannen en het onderliggende discours van de saneringsoperatie, met inbegrip van projecten die pas in de nasleep hiervan tot uitvoering kwamen. Analyse van plandocumenten uit de collectie van het SHCL bood initiële antwoorden op deze vragen. In aanvulling hierop werden semigestructureerde interviews afgenomen met experts betrokken bij de planologische en stedenbouwkundige ontwikkeling van het stadsgewest. Als *casestudy* behandelt deze bijdrage de planvorming voor de voormalige Staatsmijn Emma op basis van archieven van het Samenwerkingsverband Sanering Oostelijke Mijnstreek en van de gemeente Brunssum. Ter duiding van de context wordt hierbij ook ingegaan op de ontwikkeling van het industriële netwerk waarvan deze mijn deel uitmaakte, met name het mijnspoor, de Staatsmijn Hendrik en de gecombineerde steenstort op de Brunssumerheide.

Structurele problemen in de voormalige Oostelijke Mijnstreek

De ruimtelijke ontwikkelingen waren een reactie op een aantal structurele en persistente regionale problemen. Het herstructureringsbeleid dat door de Rijksoverheid werd aangestuurd liep tussen 1965 en 1990 en viel grotendeels samen met de ruimtelijke planvorming die hier besproken wordt. Dit beleid reageerde op het gestage verlies aan werkgelegenheid in Zuid-Limburg tussen het hoogtepunt van tewerkstelling in de mijnindustrie in 1958 tot het midden van de jaren 1980, waarna de werkgelegenheid geleidelijk omhoog kroop om pas weer in 1996 het niveau van 1965 te bereiken.¹¹ De werkgelegenheid veranderde ook sterk van karakter, met een veel groter aandeel van commerciële en niet-commerciële dienstverlening. De kolenproductie en het transport hadden een zwaar stempel op de regio gedrukt en lieten een infrastructureel systeem achter dat niet in overeenstemming was

bureau Arnhem NV, *Vorstudie recreatiebasisplan oostelijk Zuid-Limburg* (Arnhem 1971).

10 Kasper e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg*.

11 Tijdens het dieptepunt in 1984 keek Zuid-Limburg aan tegen een werkloosheid van 21 procent. Kasper e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg*, 21.

met de behoeften van het postindustriële tijdperk. De kolen werden afgevoerd via de mijnspoorlijnen en de mijnwerkers woonden in de buurt, of kwamen in ploegdienst verdeeld over de dag met georganiseerd groepsvervoer naar hun werkplaats.¹² De weginfrastructuur was het erfstuk van het industriële kolentijdperk en niet toegerust op de toenemende verkeersstromen, die nu meer diverse bestemmingen kregen en ook meer en meer op individueel (auto)transport berustten. De saneringsoperatie liep parallel aan de planvorming van een nieuw infrastructuurnetwerk, dat tot op de dag van vandaag nog in de uitvoeringsfase is.¹³

Ook het wonen was een invloedrijke ruimtelijke dimensie in relatie tot de planvorming op de mijnterreinen. De Nederlandse planologische traditie berust mede op voorspellende modellen voor de bevolkingsgroei. Deze modellen werden ook in de planvorming betrokken om zicht te krijgen op de woningbouwopgave. Opeenvolgende documenten tonen echter aan dat het planologisch apparaat moeite had op basis van dit instrumentarium de juiste strategieën te vinden om de optredende bevolkingsdaling na 1965 het hoofd te bieden. Het Streekplan van 1962 gaf nog een bevolkingsaantal van ruim 240.000 inwoners (per 1959) aan, maar vanaf 1967 kende de Oostelijke Mijnstreek een absolute achteruitgang van de bevolking.¹⁴ Het structuurplan van 1974 voorzag desalniettemin in groei naar een eindcapaciteit van 250.000 bewoners, maar tegen 1981 lag het werkelijk aantal op 211.000.¹⁵ Tot op heden vormt de demografische krimp een belangrijk thema in Parkstad. De krimp hang samen met vergrijzing, ontgroening, beperkte economische opportuniteiten en een hardnekkig maatschappelijk pessimisme.¹⁶

Herontwikkeling afmeten aan financiële opties: de koers van de saneringsoperatie

De saneringsoperatie betrof elf mijnzetels in de Oostelijke Mijnstreek die bij elkaar zo'n 762 hectare besloegen.¹⁷ De uitvoering van de saneringsoperatie begon in

12 Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied, *Structuurplan Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied* (Heerlen 1974).

13 Ingenieurs- en Architectenbureau Van Hasselt en De Koning en Adviesgroep Partners BV, *Verkeersstructuurplan Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied* (Nijmegen en Maastricht 1975).

14 Ministerie van Economische Zaken en Provincie Limburg, *Concept Perspectievennota Zuid-Limburg* (Den Haag en Maastricht 1976) 21.

15 Adviesgroep Partners BV, *Actualisering Structuurplan Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied*. Nota eerste synthese (Maastricht 1981).

16 Hermans, *De Antistad*; Koen Elzerman en Marco Bontje, 'Urban Shrinkage in Parkstad Limburg', *European Planning Studies* 23 (2011) 87-103.

17 Will Houben, *Een Nieuw Begin*. De sanering en reconstructie van de voormalige mijnterreinen in het Oostelijk Mijng gebied (Heerlen 1982) 3.

1977 met het terrein Beerenbosch, maar in het voorafgaande decennium waren al richtlijnen en doelstellingen opgesteld met betrekking tot de na te streven ruimtelijke ontwikkeling.¹⁸ Toen in december 1965 de geleidelijke inkrimping van de steenkoolproductie werd aangekondigd door minister Den Uyl, bleef een ruimtelijk antwoord beperkt tot de ontwikkeling van aanvullende industrieterreinen ter diversificatie van de werkgelegenheid in Limburg. Dit beleid werd nog eens bijgesteld in 1969, toen de volledige sluiting van de Nederlandse mijnen werd aangekondigd, een proces dat in december 1974 werd voltooid. De mijnindustrie had in 1964 nog 46.065 banen opgeleverd, nog afgezien van ondersteunende en toeleveringsbedrijven.¹⁹ In 1962 had het Streekplan voor de Oostelijke Mijnstreek nog een eigen zoning aan de mijnindustrie toegekend, als bescherming tegen concurrentie met andere bedrijfstakken.²⁰ Het streekplan erkende de eigenheid van de mijnindustrie: 'De mijnzetels met hun schachten en steenbergen vormen thans in het landschap sterk sprekende elementen'.²¹ Tegelijk werd gewezen op de negatieve ruimtelijke werking van de uitgestrekte mijnindustrie. De mijnterreinen vormden

belangrijke barrières tussen de woongebieden onderling en de woon- en recreatiegebieden. De vooral na de laatste wereldoorlog zeer sterk uitgegroeide steenbergen nemen steeds meer grond in beslag. [...] De spoorverbindingen welke ten behoeve van de afvoer van kolen werden aangelegd vormen even zo vele scheidingen in het landschap.²²

De bekendmaking van de volledige stopzetting van koolmijnexploitatie gaf aanleiding tot planvorming om de ruimtelijke versnippering planologisch het hoofd te bieden. In 1970 werd door het Stadsgewest Oostelijke Mijnstreek een structuurplan opgesteld (vastgesteld in 1974). Sinds de vaststelling van het vorige streekplan in 1962 was de context ingrijpend veranderd. Het planningsapparaat kon moeilijk vat krijgen op de signalen van een krimpende bevolking in het stadsgewest sinds het einde van de jaren 1960. Dat was een fenomeen dat de gangbare groeimodellen van de Nederlandse planologie ontglipte. De toenemende arbeidspendel naar andere streken in binnen- en buitenland was een andere reden tot zorg. Het Structuurplan 1974 was erop gericht om de neerwaartse trend zo

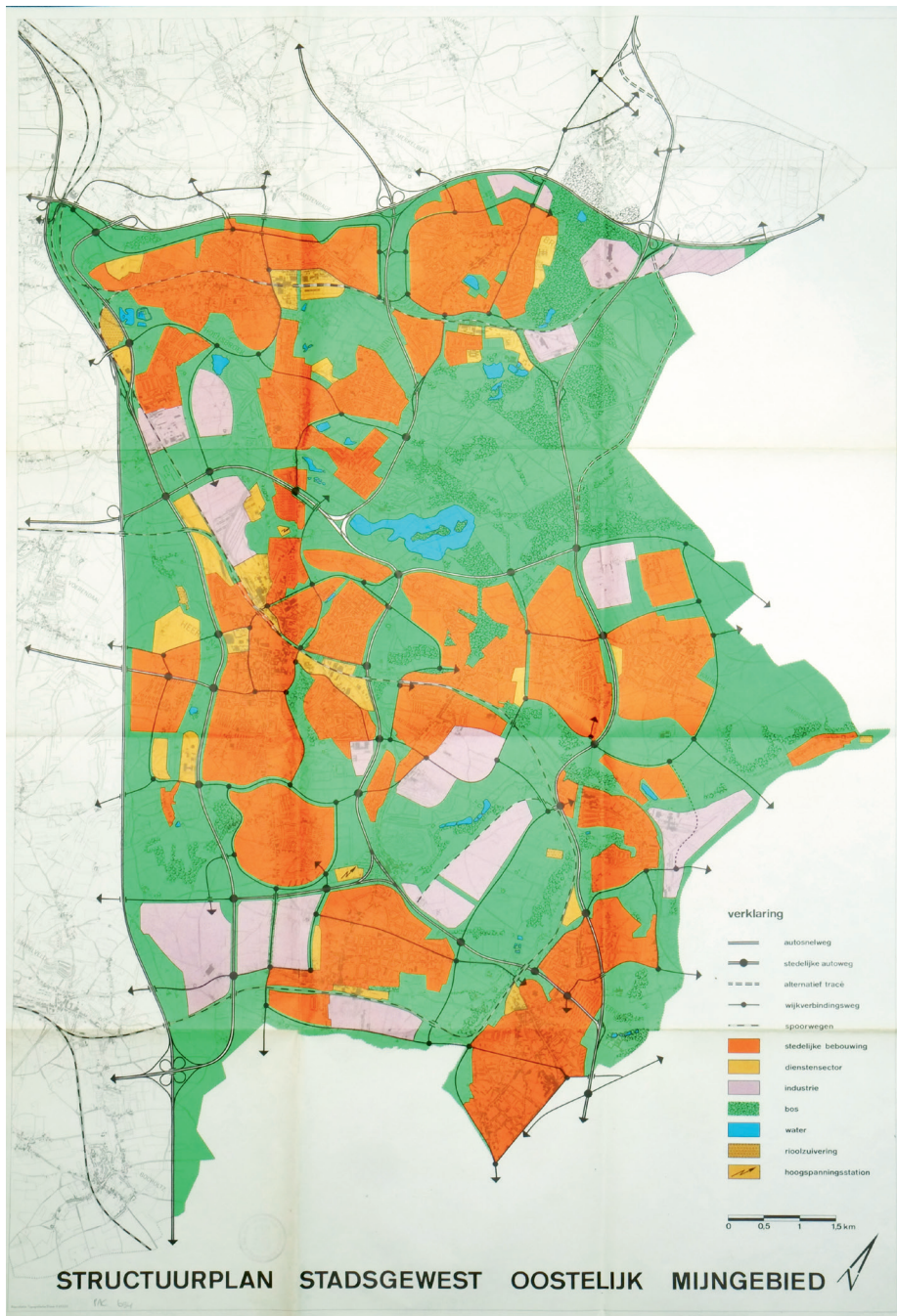
18 Kick Schröder, e.a., *Het nieuwe aanzien van de oude mijnstreek* (Heerlen 1989) 32.

19 J.M. Den Uyl en J. A. Bakker, *Nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg* (Den Haag 1965) 6.

20 *Streekplan De Oostelijke Mijnstreek. Vastgesteld bij besluit van de Provinciale Staten van Limburg van 8 januari 1962* (Maastricht 1962) 49.

21 *Ibidem*, 21.

22 *Ibidem*, 40.

Kaart bij het Structuurplan Oostelijk Mijng gebied van 1974. Woningbouw en bedrijvigheid drijven als rode en paarse 'eilandjes' in een zee van groen, de nieuwe onderlegger voor ruimtelijke conceptvorming.

spoedig mogelijk om te buigen door structurele problemen aan te pakken. Zo was de woningvoorraad ernstig verouderd. Een deel van de krimp van de stadsregio was toe te schrijven aan de stadsvlucht die velen maakten om in landelijk gebied te gaan wonen, de zogenaamde suburbanisatie. Dit bedreigde het gekoesterde Zuid-Limburgse heuvellandschap met versplintering.

Op deze problematiek werd gereageerd met een nieuw ruimtelijk concept op basis van de conclusie 'dat een stagnerende ontwikkeling op demografisch en economisch terrein uiteindelijk ook de planologische doelstelling van het scheppen van een aantrekkelijk leefklimaat zou doorkruisen en daarmee het gebied in een vicieuze cirkelgang brengen'.²³ Een nieuw stedelijke imago zou de regio uit de zwarte mijnperiode naar een nieuwe groene toekomst kunnen leiden. Dit streven werd later samengevat met de leus 'van zwart naar groen'.²⁴

Het Structuurplan 1974 is geschreven als een 'beëindigingsplan', bedoeld om in de gefragmenteerde regio tot een leesbare ordening van de stedelijke ruimte te komen: 'Het standpunt is echter ingenomen dat – nu het Oostelijk Mijngebied begint aan een nieuwe toekomst, die in vele opzichten tevens als een "laatste kans" moet worden aangeduid – het ruimtelijk beleid al die reserveringen veilig zou moeten stellen, die in de toekomst nodig zullen zijn voor een welvarend, harmonisch gestructureerd stadsgewest'.²⁵ Het plan voorzag in een aanbod waarnaar de stad ontvluchtende woonconsumenten op zoek waren: diverse, groene woonomgevingen, maar dan in het verstedelijkte gebied en niet daarbuiten.

Woningbouw als drager van de operatie

Over de vraag hoe te werk te gaan op de voormalige mijnterreinen in het licht van de planologische speerpunten werd in 1974 in opdracht van Gedeputeerde Staten een rapport opgesteld door een plaatselijke civiele ingenieur, A.L.G. (Louis) Hoefnagels.²⁶ Hierin inventariseerde hij de mijnterreinen en formuleerde hij een advies over de transformatie daarvan naar andere bestemmingen. Het rapport bevatte ook een analyse van de kosten. Over de restwaarde van de terreinen werd onomwonden gesteld: 'Nu de mijnen bijna alle zijn stilgelegd, straalt er van de mijnterreinen waarop de accommodaties soms al geheel of gedeeltelijk gesloopt zijn, een negatieve invloed uit op de omgeving, zowel voor wat betreft het leefkli-

23 Stadsgewest Oostelijke Mijnstreek, *Concept Toelichting bij het Structuurplan Oostelijk Mijngebied, conceptversie* (Heerlen 1970) 42.

24 *Ibidem*, 44.

25 *Ibidem*, 41-42.

26 A.L.G. Hoefnagels, *Studie Mijnterreinen* (Heerlen 1974).

maat als ook het werkklimaat'.²⁷ In het rapport werden ook terreinen opgenomen die verbonden waren met de mijnindustrie, zoals de mijnsporen en slikvijvers. Herontwikkeling moest in dienst staan van het reguliere stedelijke systeem.

Hoefnagels stipte aan dat er hoge kosten met de sanering gemoeid zouden zijn en dat de inkomsten uit exploitatie de kosten van de operatie niet volledig zouden kunnen dekken. Deze exploitatie bestond voor het merendeel uit de verkoop van gronden voor woningbouw en industriële doeleinden door de gemeenten, die de nieuwe eigenaars zouden worden van de mijnterreinen. De exploitatie ten behoeve van woningvoorziening werd door Hoefnagels, met het oog op betaalbaarheid, ingeschat op basis van de aangenomen stichtingskosten van fl. 62.000 per woning, waarvan fl. 10.000 voor de aanschaf van de bouwgrond. Hij ging daarbij uit van gemeentelijke garantie op de woonlening van de consument.²⁸ Om het gat in de begroting – in het rapport geschat op fl. 60.000.000 – te dichten zou het nodig zijn om subsidies te verwerven en deze met hoge efficiëntie aan te wenden onder toezicht van 'een semi-overheidsorganisatie die heel de sanering en de realisering van de nieuwe mogelijkheden verzorgt. Van deze organisatie dient het grootste deel van het bestuur in handen te zijn van de overheid. [...] De directie en het werkapparaat dienen uit het bedrijfsleven te komen om zo praktisch mogelijk te kunnen werken'.²⁹

Op basis van dit rapport besloot staatssecretaris Schaefer van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening tot financiële steun aan de uitvoering. Omdat zijn besluit een maximale looptijd van tien jaar als voorwaarde stelde, werd er aanzienlijke tijdsdruk gelegd op het saneringsproces. De subsidie betrof 80 procent van de aankoopkosten van voormalige mijnterreinen, 80 procent van de sloopkosten, waaronder ook het profileren van de mijnsteenbergen, en 50 procent van de kosten voor aanleg van het groen.³⁰ Bovendien werd in het besluit de voorziening van betaalbare sociale woningbouw geprioriteerd, hetgeen betekende dat ook voor de bouw van woningen aanspraak gedaan kon worden op premies en voorschotten van het Rijk aan gemeenten en woningbouwcorporaties.³¹

De saneringsoperatie hing daardoor zeer sterk samen met de contingentering van de woningbouw. De noodzaak om de woningvoorraad te vernieuwen werd strategisch verbonden met de opgave om de mijnterreinen te saneren. Het Plan Fa-

27 *Ibidem*, 6.

28 *Ibidem*, 72-73.

29 *Ibidem*, 98.

30 Schröder e.a., *Het nieuwe aanzien*, 23.

31 Door veranderingen op de woningmarkt werd er tijdens het saneringsproces en het proces van heropbouw in toenemende mate beroep gedaan op rijksmiddelen om de woningbouw betaalbaar te houden. Adviesgroep Partners BV en Stadsgewest Oostelijk Mijngebied, *Actualisering Structuurplan. Nota eerste synthese* (Maastricht 1981) 19.

sering Woongebieden van 1977 stelde in dat kader een stapsgewijs proces voor. De eerste twee fases werden voorzien tussen 1975 en 1985: de bouw van 12.205 woningen in het stadsgewest in fase I en nog eens 2.852 woningen in fase IIA. De totale woningvoorraad van het stadsgewest zou daarmee groeien naar 83.321 eenheden.³² In deze eerste twee fases waren zes mijnterreinen betrokken.³³ In 1979 werd, onder meer door de steeds lagere woningbezetting, de ambitie voor de totale woningvoorraad bijgesteld naar ruim 84.000 woningen.³⁴ Het faseringsplan stemde de woningproductie af op concepten uit het structuurplan, gericht op een versterking van het ‘polycentrisch karakter’ op basis van een ‘hiërarchische ordening van de kernen’ en de beeldvorming van een ‘gelede stad, doorschoten met groenzones’.³⁵

Uitvoering van de opdracht

Om aan de doelstellingen van de in 1974 gedefinieerde saneringsopgave te kunnen voldoen werd in 1975 het Samenwerkingsverband Sanering Oostelijke Mijnstreek (SSO) opgericht.³⁶ Het dagelijks bestuur van dit orgaan zag toe op de sanering van de mijnterreinen en op de inpassing ervan in stedelijke en landschappelijke structuren. Het was samengesteld uit bestuurders van de deelnemende gemeenten. Tot 1976 was Heerlens burgemeester Frans Gijzels voorzitter, daarna nam Jo Smeets, burgemeester van Kerkrade tussen 1970 en 1988, deze taak over. Verantwoording werd afgelegd aan de raad van het Stadsgewest en Gedeputeerde Staten en de plannen waren onderwerp van discussie in de Provinciale Planologische Commissie. Het geaccordeerde structuurplan vormde de ruimtelijke leidraad; de planning in Hoefnagels’ *Studie Mijnterreinen* uit 1974 werd de basis voor een operatieplan dat jaarlijks werd bijgesteld. De subsidieaanvragen gingen namens de gemeenten uit van het SSO en deze instelling beheerde de financiële stromen voor de gemeenten. Een subsidieaanvraag voor de sanering van een mijnterrein kon alleen worden ingediend als de betrokken gemeente ook een structuurschets of een bestemmingsplan had opgemaakt om inzicht te kunnen hebben in de toekomstige bestemming en exploitatie. De gemeenten stelden deze plannen op naar eigen inzicht en belang; de Provinciale Dienst Volkshuisvesting voerde hierop controle uit.

32 Stadsgewest Oostelijk Mijngebied, *Fasering Woongebieden Structuurplan O.M.* (Heerlen 1977) 47.

33 Dit waren de Oranje-Nassaumijnen I, II en III, Laura, Domaniale en Willem-Sophia.

34 Stadsgewest Oostelijk Mijngebied, *Fasering Woongebieden Structuurplan O.M. I*° bijstelling (Heerlen 1979) 8-14.

35 Stadsgewest Oostelijk Mijngebied, *Fasering Woongebieden* (1977) 2.

36 Rijckheydt (gemeentearchief Heerlen), Samenwerking Sanering Mijnterreinen Oostelijk Zuid-Limburg, 1974-1987 (hierna SSMOZL), G108, inv.nr. 128: ‘Vaststellen van de Gemeenschappelijke Regeling Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk Zuid-Limburg (SSO), 1975’.

Hoefnagels eigen bedrijf, Hoefnagels Projektpromotie, werd aangesteld als uitvoerende partij. Het bedrijf bleef klein. Het groeide tijdens de saneringsoperatie van twee naar vijf werknemers.³⁷ Met zijn ervaring als directeur gemeentewerken van Heerlen en in de aannemerij paste hij perfect in het profiel dat hij zelf geschetst had in zijn studie *Mijnterreinen*. Een voormalig medewerker beschreef hem als 'een gedreven Limburger', 'dominant' en een 'doordouwer' met de ambitie om de mijnrelicten te fatsoeneren en daar ook geld mee te verdienen.³⁸ Het was aan Hoefnagels om namens het SSO de gemeenten te houden aan de beperkingen van tijd en budget in de context van de gecoördineerde opgave. Hoefnagels kweet zich van die taak door de vaart in het proces te houden. Hij controleerde de budgetten en bereidde subsidieaanvragen aan het Rijk voor en trad op als waakhond voor de efficiënte en gecoördineerde besteding van publieke fondsen. Hij en zijn medewerkers wezen de gemeenten terecht wanneer die hogere kwaliteitseisen stelden op basis van de veronderstelling dat 'als ze het zelf niet hoefden te betalen, andere standaarden gehanteerd moesten worden'.³⁹ Hoefnagels trad op als de regisseur van de saneringsoperatie, maar gaf ook leiding aan een aantal deelprojecten, waaronder de modellering en profilering van terreinen en het afvlakken van de steenbergen. Dit werk was noodzakelijk om terreinen bouwrijp te maken, te laten bebouwen met nieuwbouw, en er infrastructuur en groen op aan te leggen.

Voor taken die om andere expertise vroegen waren twee andere partijen betrokken in de saneringsoperatie. Steenbergafgraving B.V. verdeelde het mijnsteenverzet onder lokale aannemende partijen. Vooral ingenieursbureau Planburo Jongen Heerlen drukte een stempel op de ruimtelijke inrichting. Het werd geleid door stedenbouwkundig ingenieur Jongen, die de integrale opdracht had weten te verwerven voor de ruimtelijke ordening en de infrastructuur in de context van de saneringsoperatie.⁴⁰ Het jonge bedrijf was gedurende tien jaar vrijwel uitsluitend met de mijnterreinen bezig en ontwikkelde in die context een omvangrijk portfolio op het gebied van onder meer het opmaken van bestekken voor sloop en sanering, het ontwerpen van landschappelijke en stedenbouwkundige plannen, en het architectonisch ontwerp van woningen.

37 Interview met Leo Dijkstra, voormalig ingenieur bij Hoefnagels Projektpromotie, 14 september 2016, Loenen aan de Vecht.

38 *Idem*. Elders is Hoefnagels ook meer pejoratief beschreven als 'de sloper'. Hermans, *De Antistad*, 106-107.

39 Interview met Dijkstra.

40 Interview met Peter Heggen, 12 oktober 2016, Born. Heggen begon bij Planburo Jongen als stagiair tijdens de saneringsoperatie en zette het bedrijf voort als Plangroep Heggen.

Alternatieve visies op de herstructurering

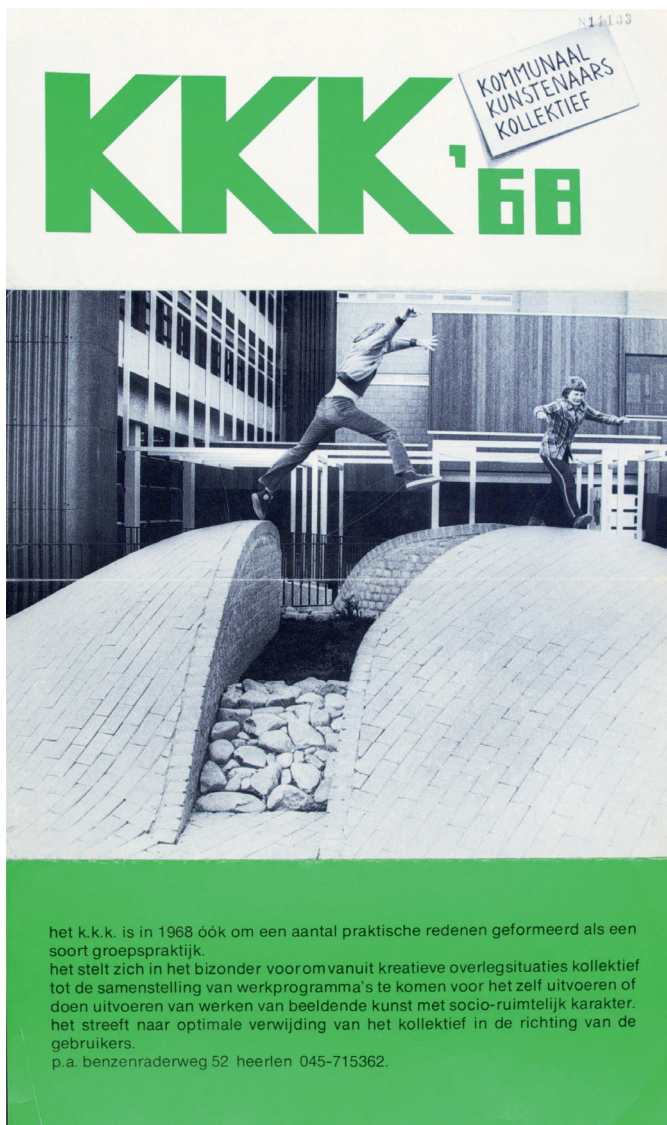
Uiteindelijk klokte de operatie af op een prijs van fl. 260.000.000 voor de sanering, waarvan fl. 125.000.000 werd gesubsidieerd door het Rijk. De bouw van nieuwe stadsdelen kwam uiteindelijk op fl. 800.000.000 uit.⁴¹ De verwerving van de opdrachten door een beperkt aantal partijen was, gezien vanuit een hedendaags perspectief en met kennis van hedendaagse regels voor aanbesteding, weinig transparant, maar droeg bij, naar inzicht van de uitvoerende partijen tenminste, aan het drukken van de kosten van de saneringsoperatie, omdat verworven kennis binnen vaste bureaus bleef en beter aan de planning vastgehouden kon worden. De betrokken bedrijven konden daarbij ook aanvullende opdrachten binnenhalen die in verband stonden met de saneringsoperatie. Kansen om andersoortige visies tot uitvoering te brengen bleven echter beperkt, terwijl deze wel degelijk bestonden.

Ten eerste waren de mijnbedrijven zelf bezig met een industriële omschakeling en de oprichting van dochterbedrijven. Zij hadden intenties om de mijnterreinen blijvend te gebruiken voor industriële doeleinden. In een aantal gevallen waren deze initiatieven in strijd met de voorziene koers van het Structuurplan en dus ook met de saneringsoperatie en de zoektocht naar stedelijke coherentie en een beter woonmilieu.⁴² Vooral de oprichting van dochterondernemingen van de NV Laura en Vereniging en de herbestemmingsstrategie van DSM springen daarbij in het oog. Laura en Vereniging vestigde dochterondernemingen op het terrein van de steenberg van de Laura en op het Juliaterein in Eygelshoven. De nieuwe industrievestiging op het Lauraterrein werd negatief beoordeeld omdat hierdoor een snoer van industrieterreinen zou ontstaan, van Strijthagen (voormalige gemeente Schaesberg) via Dentgenbach (Kerkrade) naar Laura. Her-industrialisatie van het meer perifeer gelegen Juliaterein paste wel in het Structuurplan. Na de mijnsluiting bleef de kolencentrale op dit terrein nog operationeel. Op dit terrein hadden zich in de loop van de jaren 1960 verschillende dochterbedrijven gevestigd, waardoor het nu nog steeds met verschillend gedateerde gebouwen inzicht biedt in de industrie geschiedenis van de twintigste eeuw. Ook door DSM werden nieuwe industriële activiteiten ontwikkeld. Vanaf het begin van de saneringsoperatie werd het SSO geconfronteerd met DSM als een partij met eigen ruimtelijke belangen die de waarde van haar terreinen hoog inschatte. Men had juist verwacht dat deze staatsonderneming meer bereidheid tot samenwerken zou tonen dan de particuliere mijnen.⁴³

41 Schröder e.a., *Het nieuwe aanzien*, 96.

42 Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied, *Structuurplan Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied. Voorstel tot vaststelling van het plan* (Heerlen 1973) 8-9.

43 Rijkheyt, SSMOZL, G108, inv.nr. 52: 'Ontvangen van subsidie van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor het voorbereiden van de reconstructie van de mijnterreinen, 1975 - 1978'.

Folder uitgegeven door het Kommunaal Kunstenaars Kollektief, dat in de jaren 1960 en 1970 pleitte voor een creatieve omgang met het mijnrfgoed. SHCL, collectie grijze literatuur.

Ten tweede was er een bescheiden maatschappelijke interesse in de lokale industriële archeologie. Al in 1969 organiseerde het Kommunaal Kunstenaars Kollektief (KKK) een tentoonstelling over een alternatief beeld van de Mijnstreek, die zou kunnen worden 'omgetoverd in een recreatief en creatief carboonland à la Walt Disney', met voorstellen om de mijnsteenbergen om te vormen tot 'lustparken', de mijnsporen tot

trajecten voor ‘pleziertreinen’ en de koeltorens tot ‘volkstheaters’.⁴⁴ Een van de KKK-leden, Nic. Tummers, klaagde over het beperkte effect van dergelijke maatschappelijke initiatieven in het voorkomen van de vernietiging van de mijninfrastructuur, die hij zag die als een fysieke getuige van bepalende machtsverhoudingen:

Wat er onder het hoofd ‘industriële archeologie’ in de Mijnstreek haalbaar gemaakt moet kunnen worden, is het onderzoeken, in kaart brengen, beschrijven en in sommige gevallen conserveren van industriële monumenten en mijnwerkerskoloniën zowel als mijndirectiewoningen en kantoren, met als oogmerk het feit dat ieder daaronder vallend exemplaar een element is dat niet ontbreken kan in de historisch noodzakelijk te duiden samenhang van sociaal historische feiten.⁴⁵

De lokale bewaarcultuur, die tot uiting kwam in de plaatsing van spoorbielzen of mijnwagentjes in voortuinen van woningen, maar ook het initiatief om een mijnmuseum op te richten, negeerden in zijn ogen deze sociaalhistorische dimensie.⁴⁶

Een door het SSO aangestelde commissie onderzocht wat er in 1978 nog overbleef van de mijninfrastructuur, om op basis daarvan een gefundeerde beslissing te kunnen nemen over te conserveren objecten uit het mijnverleden.⁴⁷ Dit document brak met de courante tenen:

Bovendien dient in vraag gesteld te worden of de negatieve invloed van de mijnterreinen op de omgeving, zoals herhaaldelijk geponeerd wordt in de studie Mijnterreinen van het Bureau Hoefnagels (Heerlen 1974), thans niet overvleugeld wordt door de in emotioneel en cultuurhistorisch opzicht negatieve invloed van het zo snel en rigoureus verwijderen van hetgeen ruim een halve eeuw allesbepalend is geweest voor dit gebied.⁴⁸

De commissie legde in haar onderzoek de nadruk op drie parameters: ten eerste, de leesbaarheid van de primaire logica van het mijnbedrijf – met nadruk op de aanwezigheid van schachtbok en mijnsteenbergruimte welke tezamen de essentie van het mijn-

44 De leden van het KKK waren Nic. Tummers, Eugène Laudy, Joost van de Velden, Theo Lenartz, Jos Theeken, en Hub Quaedvlieg. Zie ‘Limburgse kunstenaars willen karakter van mijngebied handhaven’, *De Tijd, dagblad voor Nederland* (24 juni 1969) 6.

45 N.H.M. Tummers, ‘De carboonkolonisatie’, *Wonen TA-BK 11* (1974) 5-28, aldaar 26.

46 De voorkeurslocatie van dit museum was overigens niet eens een mijnzetel, maar Kasteel Hoensbroek. Culturele Raad Limburg, *Nota bevattende enkele gedachten en suggesties t.a.v. de oprichting van een Mijnmuseum in Limburg* (Maastricht 1968) 4-7.

47 Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, *Inventarisatie Mijnmonumenten* (Heerlen 1978).

48 *Ibidem*, 10.

bedrijf bovengronds uitleggen; ten tweede, de nabijheid van waardevolle mijnkolonies in de nabijheid van de mijnzetel; ten derde, de leesbaarheid en coherentie van de mijnzetels – dit werd geëvalueerd door te inventariseren wat de diversiteit van de bewaarde structuren was, zodat het mijnbedrijf in z'n volledigheid herkenbaar was.⁴⁹ Het Oranje-Nassau I-terrein werd als meest compleet beoordeeld, ondanks de reeds aangevatte sloop en de erkenning dat sanering van dit terrein prioriteit moest krijgen gezien de nabijheid van het centrum van Heerlen en de zogenaamde 'City-functie' die daar gerealiseerd diende te worden.⁵⁰ De terreinen van de Julia en de Emma werden daarom ook vermeld als gave voorbeelden.

De Emma was onderdeel van een langgerekt mijnnetwerk dat zich uitstreckte van de binnenhavens van Born en Stein, via de Staatsmijn Maurits in Geleen, tot de steenstort van de Staatsmijnen Emma en Hendrik op de Brunssumerheide tegen de Duitse grens aan. Dit netwerk had een structurerende betekenis voor de nederzettingen welke het doorkruiste, via een mijnspoorlijn langs de Geleenbeek, door Hoensbroek en langs Brunssum. Omdat de Emma tot het eind van de jaren 1970 buiten het vizier van de saneringsoperatie bleef, maar er later toch nog in werd opgenomen, is het een casus die rijkelijk inzicht geeft in de verschillende belangen die invloed hadden op het saneringsproces en in de verschillende ruimtelijke strategieën die in dit verband werden ontplooid. In wat volgt wordt besproken hoe het samenhangende ruimtelijk-industriële netwerk tijdens dit proces langzaam werd ontrafeld, gefragmenteerd en ontmanteld.

Verdeel en heers: segmentering van terreinen Emma, Hendrik en de mijnspoorlijn

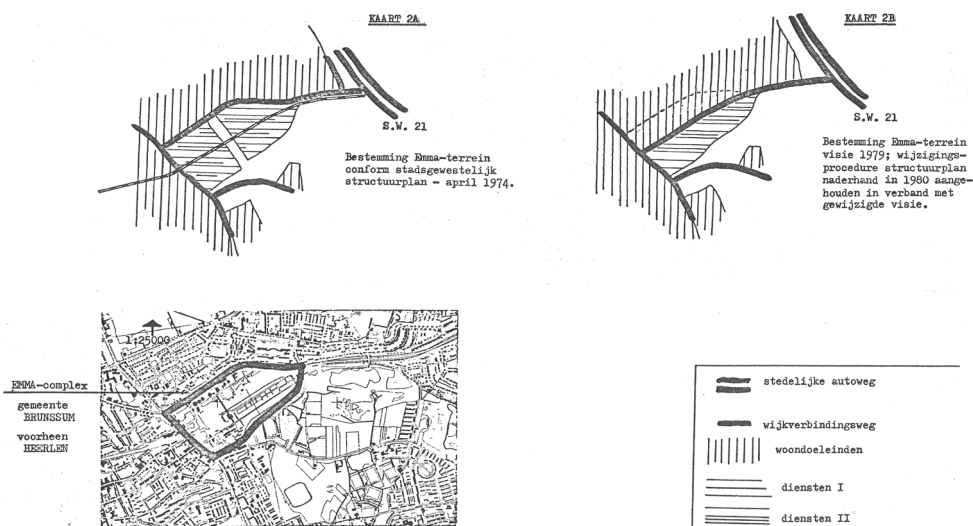
De uitgestrektheid van dit mijnnetwerk zorgde ervoor dat verschillende belangen per plaats een rol gingen spelen bij de herbestemming. Het Structuurplan 1974 gaf aan dat de mijnterreinen Emma en Hendrik voor dienstverlening bestemd konden worden, omdat dit de samenhang van de stedelijke omgeving ten goede kwam.⁵¹ Van deze beide Staatsmijnen kreeg de Hendrik het snelst een nieuwe bestemming toen in 1967 AFCENT onder Duits commando kwam en verhuisde naar Brunssum.⁵² Het Hendrikterrein viel daarmee buiten de saneringsoperatie. De steenstort van beide mijnen, een terrein van 244 hectare, werd wel opgenomen.

49 *Ibidem*, 35-36.

50 *Ibidem*, 36. Hierin wordt de opzet van het Structuurplan van 1974 gevolgd.

51 *Toelichting bij het Structuurplan*, 113. De Hendrik had met de huisvesting van AFCENT een niet-commerciële dienstenbestemming.

52 *Allied Forces Central Europe*. Voorheen was deze commandopost in Frankrijk gestationeerd.

De voorgenoemde planwijziging waarbij het Emmaterrein niet langer eenzijdig voor diensten wordt bestemd (kaart 2A, linksboven, diensten aangegeven met horizontale arcering), maar voor woningbouw in aansluiting bij het weefsel van Treebeek (kaart 2B rechtsboven, wonen in verticale arcering). Hierdoor vervaagde de historische, scherpe grens met de mijn (situatieschets, linksonder). Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261.

Op de perifeer gelegen steenstort en de directe omgeving daarvan was door het Industrieschap Oostelijk Mijngedebied al sinds het einde van de jaren 1960 een nieuw industrieel cluster gepland. Het Industrieschap ontwikkelde verschillende kleine industrieterreinen aan de rand ervan, met name Bouwberg en Ora et Labora.⁵³ Op de steenstort zelf werd aan het begin van de saneringsoperatie begonnen met industriële ontwikkeling. In dat kader lieten de gemeente Brunssum en eigenaar DSM hun onvrede optekenen over de groenbestemming die voor het terrein gold, als corridor tussen de Brunssumerheide en de Schinveldse bossen.⁵⁴ DSM had belangen in de exploitatie van andere grondstoffen, voornamelijk klei voor een steenfabriek die ook op het terrein lag. Ook AFCENT nam een deel van het terrein in gebruik. Aan het einde van de jaren 1980 begonnen onderhandelingen om een gedeelte aan Domeinen te verkopen voor gebruik als militair materiaaldepot.⁵⁵ Bovendien werden er plannen ontwikkeld voor de aanleg van een golfterrein op de flank van het terrein.

53 Industrieschap Oostelijk Mijngedebied, Beleidsnota behorende bij de begroting 1968 van het Industrieschap Oostelijk Mijngedebied (Heerlen 1968) 30.

54 Studie Mijnterreinen, 25-26 en tekening 9.

55 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 189: 'Vergaderstukken van de Stuurgroep Reconstructieplannen van de gemeente Brunssum, 1978 - 1983', Verslag stuurgroepoverleg 5 november 1980.

Het Emmaterrein werd pas in de saneringsplannen opgenomen nadat de optie om steenkoolproductie op die locatie weer op te starten in mei 1978 terzijde was geschoven.⁵⁶ De vraag rees hoe de betrokken gemeenten nog van rijkssubsidies zouden kunnen profiteren. Tot 1981 ging men ervan uit dat er een tweede subsidieronde zou komen ter ondersteuning van de saneringsoperatie. Toen dit idee werd afgeblazen moesten het Emmaterrein en de verbonden mijnsposen nog met grote tijdsdruk in de eerste fase worden ondergebracht.⁵⁷ In overeenstemming met het hiervoor genoemde plan tot fasering van de te realiseren woongebieden stelde het bestuur van het Stadsgewest, 'dat een meer harmonische inpassing van het EMMA-terrein in de stadsgewestelijke ruimtelijke structuur bereikt kan worden door dat deel van het EMMA-terrein, dat aansluit aan het woongebied Treebeek, een woningbouwbestemming te geven'.⁵⁸ Dit nieuwe woongebied zou begrensd moeten worden door het voormalige mijnspoor over het terrein. De bedding daarvan zou de basis kunnen zijn voor een toegangsweg die leidde naar een geprojecteerde (maar nooit gerealiseerde) stedelijke autoweg. De capaciteit stemde overeen met het extra contingent van 570 woningen in de bijgestelde woonfaseringsplannen van 1979. Ten zuidoosten van deze weg zouden commerciële activiteiten en diensten worden geconcentreerd, zodat Treebeek een duidelijke, 'harmonische' afronding zou hebben.⁵⁹ Dit plan sloot aan bij de uitfasering en sloop van de zware industrie – voornamelijk de elektrische centrale, die in bedrijf was tot 1984.

Sanering van het mijnspoor werd noodzakelijk geacht door de beperkte exploitatiemogelijkheden ervan. Het potentieel voor passagiersvervoer werd negatief beoordeeld.⁶⁰ De herbestemming werd hoofdzakelijk bepaald door de woonwijken in Hoensbroek en Brunssum waar de spoorlijn doorheen ging. Tot 1981 werd het mijnspoor samen met het Emmaterrein als een project binnen de operatie gezien, maar de weerbarstigheid van het Emmaterrein noopte het SSO tot ont koppeling en tot afzonderlijke subsidieaanvragen voor de mijnspooronderdelen.⁶¹ De gemeenten maakten bovendien afzonderlijk bestemmingsplannen voor hun eigen

56 De regering nam het advies over van de Mijnsraad en de zogenaamde commissie Martens om de kolenproductie niet te hervatten. Zie P.C.H. van Tongeren, 'Hernieuwde Belangstelling voor Kolen', *Grondboer en Hamer* 43 (1989) 353-365.

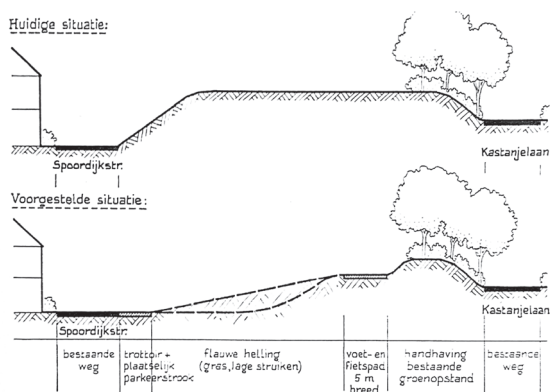
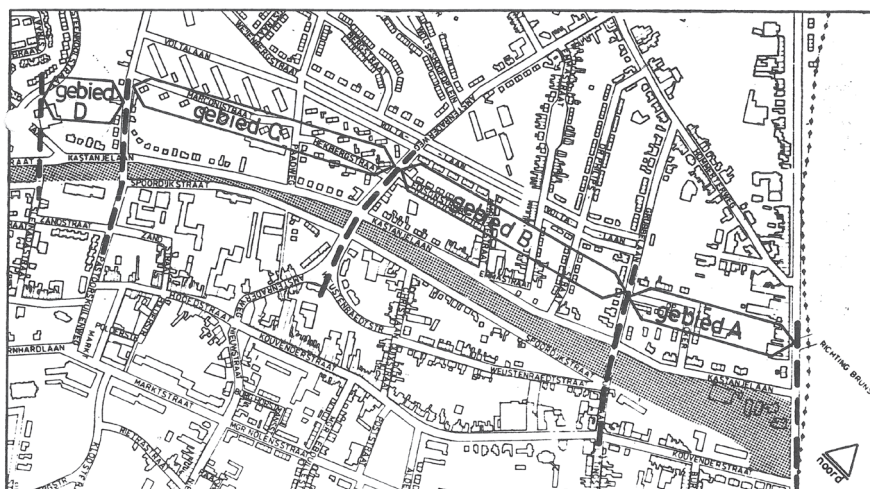
57 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 189: 'Reconstructieplannen gemeente Brunssum', Verslag stuurgroepoverleg 27 april 1979.

58 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261: 'Reconstructieplan Emma: structuurschets, 1979', Brief van het Stadsgewest aan het dagelijks bestuur van het SSO, 7 augustus 1981.

59 *Idem*, Nota van het stadsgewest, 7 augustus 1979.

60 *Verkeersstructuurplan Stadsgewest Oostelijk Mijng gebied*, 83.

61 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 3: 'Vergaderstukken van de Stuurgroep Reconstructieplannen van de gemeente Hoensbroek, 1976 – 1981', Verslag overleg 12 maart 1981.

De opstelling van het bestemmingsplan voor het Mijnspoor door Hoensbroek ging samen met een inspraakprocedure, waarbij ook de segmentering van het Mijnspoor werd besproken (boven). De rode draad werd een plantsoen met fiets en wandelpaden, maar in enkele zones, met name zone A en C, werd ook woningbouw gepland en in de loop van de tijd gerealiseerd. De viaducten werden gesloopt en de spoorwegbedding werd gemodelleerd om aan de nieuwe functie te voldoen (onder). Rijkheyt, SSMOZL, G108, inv.nr. 270.

delen van het spoor, waarbij ook omwonenden en belangenorganisaties gehoord werden in inspraaktrajecten. Dat vertraagde de planvorming. In Brunssum werd het project gefaseerd uitgevoerd en afgerond met de aanleg van paden in een parkachtige omgeving ter hoogte van het Hendrikterrein.⁶² In Hoensbroek werd de spoordijk in segmenten opgedeeld en als route voor langzaam verkeer betrok-

62 Rijkheyt, SSMOZL, G108, inv.nr. 289: 'Reconstructieplan Mijnspoorterrein onder gemeente Brunssum: voorbereiden en uitvoeren, 1979-1987', Tekeningen gemeentewerken Brunssum, juni 1979.

Met de val van de schoorsteen van de elektrische centrale, was nagenoeg al het erfgoed dat van de kernactiviteiten van de mijnindustrie getuigde, verdwenen. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

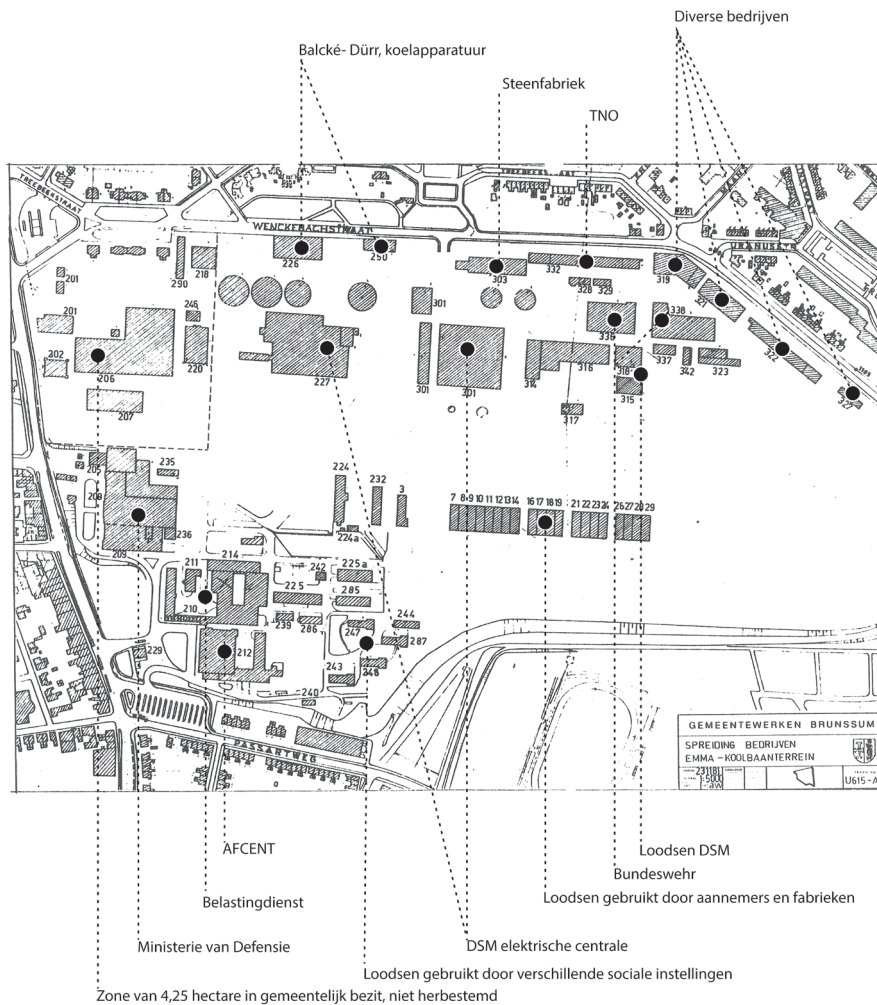
ken bij de woongebieden, parkeervoorzieningen en het winkelerf waar het langs liep. Het in onbruik geraakte spoor was ondertussen ook al informeel in gebruik genomen door sommige omwonenden als tweede ontsluiting van de naastgelegen woningen en niet vergunde garages.⁶³ De dialoog met de spontane (maar illegale) gebruikers van het mijnspoortraject verliep moeizaam. De gemaakte plannen werden uiteindelijk zonder veel omhaal of burgerinspraak geaccordeerd en geïmplementeerd.

De financiering werd voor beide gemeentes een struikelblok in de planvorming en een punt waar Hoefnagels geen onderhandeling over de saneringsvoorwaarden toeliet. Het Brunssumse bestemmingsplan begrootte fl. 327.000 boven budget.⁶⁴ Hoensbroek kwam, over het traject van ongeveer 2,5 kilometer uit op een tekort van fl. 2.500.000.⁶⁵ De gemeenten oriënteerden zich daarbij op wat zij om zich heen zagen gebeuren op andere terreinen, maar zij werden door Hoefnagels gewezen op de discipline van het plan, zoals vastgelegd in zijn studie van 1974. Hij wees de gemeenten op mogelijke oplossingen door óf zelf financieel bij te passen óf te besparen. Dat laatste zou kunnen door hun plannen in lijn te brengen met

63 Interview met Heggen.

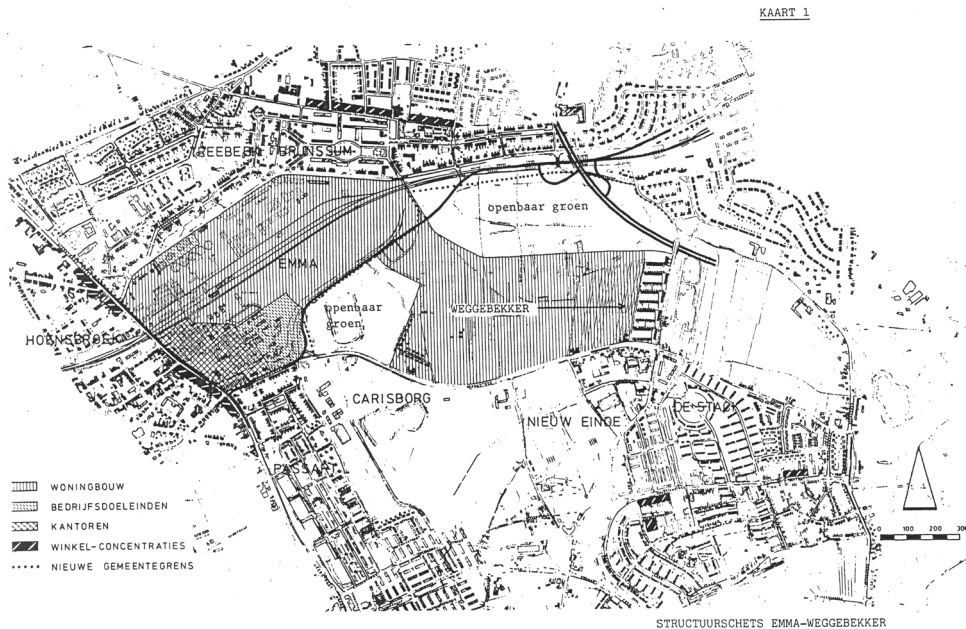
64 Rijkshy, SSMOZL, G108, inv.nr. 189: 'Reconstructieplannen gemeente Brunssum', Verslag stuurgroepoverleg 27 april 1979.

65 *Ibidem*, inv.nr. 3: 'Reconstructieplannen gemeente Hoensbroek', Verslag overleg 23 oktober 1980.

De meest in het oog springende vormen van tijdelijke herbestemming die er naar initiatief van DSM op het Emmaterrein bestonden in 1981. Eigen bewerking en vereenvoudiging door de auteur op basis van de structuurschets Emma-Weggebekker. Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261.

de begrote kosten van tien gulden per vierkante meter groen en in het geval van Hoensbroek door het terrein ook te gebruiken voor woningbouw. Het mijnspoorpark werd sober uitgevoerd en de qua onderhoud kostbare spoorviaducten werden opgeblazen. Heden is dit traject als relict sterk gefragmenteerd en moeilijk als eenheid herkenbaar.

De Structuurschets Emma-Weggebekker (1981/1982) projecteerde een omvangrijk woningbouwprogramma dat met verticale arcering is aangeduid. De woningbouw kent hiaten ter plaatse van de overgebleven kantoorbebouwing (geblokte arcering, in de zuidwestelijke hoek) en ten gunste van openbaar groen rond het Emma stadion (in het midden) en de voormalige slikvijver (in het noordoosten). Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261.

Tegenstrijdige belangen op het Emmaterrein

In het geheel van het netwerk van mijnterreinen duurde de herontwikkeling van het Emmaterrein het langst. In afwachting van verdere beslissingen over de herbestemming en na overleg met de rijksoverheid had DSM besloten de bedrijven op het terrein te verhuren tegen betrekkelijk lage prijzen om leegstand te voorkomen.⁶⁶ Tegen 1981 kende het terrein een indrukwekkende diversiteit aan nieuwe ruimtelijke toe-eigening van onbenutte industriegebouwen.⁶⁷ DSM hield zelf de elektriciteitscentrale in bedrijf en gebruikte nog loodsen voor opslag. Aan de zijde van Treebeek hadden zich een steenfabriek en producenten van koelapparatuur, radiatoren, elektrische apparaten en keukens gevestigd. Ook overheidsorgani-

66 Interview met Hans Franssen, voormalig hoofd planologie DSM, 17 januari 2017, Nuth.

67 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261: 'Reconstructieplan Emma', Structuurschets Emma Koolbaan, november 1981.

saties waren er te vinden: het voormalige hoofdgebouw werd gebruikt door het Ministerie van Defensie, de voormalige mijnschool door de Belastingdienst. Het Centraal Proefstation aan de Passartweg werd voor militaire doeleinden gebruikt door AFCENT. Ook de Duitse *Bundeswehr* was op het terrein te vinden. In de kleine loodsen die verspreid lagen over het terrein vonden meubelverkopers, aannemers, slopers, transportbedrijven en het Fonds van Sociale Instellingen onderdak. In 1982 rapporteerde DSM een jaarinkomst van fl. 1.170.000 uit de verhuur.⁶⁸

Een sectie in de noordwestelijke hoek van het terrein was vrij gebleven van nieuw gebruik. Omdat hier de prominente betonnen schacht III, een ventilatorgebouw en een bunker stonden, werd dit gedeelte beschouwd als typische mijninfrastructuur met beperkt potentieel voor herbestemming. DSM plande het terrein te ontwikkelen voor een dochteronderneming, Moban genaamd. Hierop kwam het SSO in actie door DSM een maagdelijk terrein op terrein de Beitel aan te bieden, in een poging de verkoopprijs voor dit gedeelte op een acceptabel niveau te houden.⁶⁹ Uiteindelijk werd dit segment als eerste van het gehele terrein aan de gemeente Heerlen verkocht voor fl. 3.000.000.

De verhuur en deze ambities deed de prijs van het terrein en de infrastructuur stijgen, wat een snelle transactie ten dienste van de geplande woningbouw bemoeilijkte. Een belangrijke consequentie van deze ontwikkeling was dat de aanvankelijke plannen, die voorzagen in 500 woningen, niet meer de kosten zouden kunnen dekken van de aanschaf en sanering van het terrein. Het SSO werd geconfronteerd met een tekort van fl. 10.000.000 als gevolg van de meerwaarde die werd gecreëerd door de verhuur en verkoop van de voormalige mijninfrastructuur.⁷⁰

Om deze reden lieten de gemeenten Heerlen en Brunssum het idee om Treebeek stedenbouwkundig te completeren varen en begonnen zij samen te werken aan een meer ambitieus plan. De lat werd aanzienlijk hoger gelegd, naar 2.213 woningen. De ruimte hiervoor werd gezocht bezuiden het mijnspoortraject, en nog verder, op het terrein Carisborg-Weggebekker. Dit gebied was een voormalig dagbouwterrein waar bruinkool was gedolven en waar een groeve later als slikvijver voor de Emma werd gebruikt. Conceptueel werd het plan betiteld als een 'bandstad', een snoer van nederzettingen dat ook reeds bestaande buurtjes in Heerlen in zich op zou nemen. De golvende lijnen van het plan werden bepaald door de zones te ontzien waarvan werd verondersteld dat de bodem beperkte draagkracht zou hebben ten gevolge van de mijnactiviteiten. Deze zones zouden fungeren als groengebieden in de nieuwe wijk. Dat dit nog wat voeten in de aarde

68 *Ibidem*, Correspondentie van DSM aan het SSO van 4 februari 1982.

69 *Ibidem*, inv.nr. 189: 'Reconstructieplannen gemeente Brunssum', Verslag stuurgroepoverleg 22 juni 1979.

70 *Ibidem*, Verslag stuurgroepoverleg 30 juni 1981.

zou hebben legde Hoefnagels uit: ‘In werkelijkheid is dit groen echter rommel, puin, enz., met andere woorden, als het geciviliseerd wordt, ligt er pas groen’.⁷¹

Omdat de programma’s in de beperkte ruimte werkten als communicerende vaten, kon er met toenemende woningbouw alleen maar minder ruimte voor bedrijvigheid en diensten overblijven.⁷² Het nieuwe plan voorzag daarom in een ingesnoerde dienstzone in de zuidwestelijke hoek. Een uitzondering werd gemaakt met een overgangsregeling voor Balcké-Dürr, een bedrijf dat zich had gevestigd in een grote loods naast Treebeek, waar een kleine industriezone met uitbreidingsmogelijkheden als een soort envelop om het gebouw werd geprojecteerd. Het plan was om andere gebruikers voor te stellen om te verhuizen naar de nieuwe bedrijventerreinen die toen ontwikkeld werden in respons op de mijnsluiting.

Als gevolg van deze voorziene functiewijziging kwam het behoud van karakteristieke structuren ook op tafel. In het plan werden mogelijkheden geopperd om selectief bestaande elementen in het geprojecteerde woonweefsel te integreren. Eén van de koeltorens, ontworpen door de werktuigbouwkundige professor Frederik van Iterson, was opmerkelijk door het zeer efficiënte gebruik van beton en staal op basis van een hyperboloïde vorm en had model gestaan voor koeltorens over de hele wereld.⁷³ De mogelijkheid tot behoud van deze en andere structuren werd in het structuurplan Emma-Weggebekker overgenomen. Deze optie werd echter kritisch onthaald: ‘Omtrent de Van Iterson-toren merkt de heer van de Kant [van de gemeente Brunssum] op dat deze in slechte staat is, reden waarom hij de toren liever niet gehandhaafd zag. Het daarnaast gelegen gebouw echter biedt de mogelijkheid iets apart van te maken. Helaas laten de financiën dit (vooralsnog) niet toe’.⁷⁴ Hoewel de Provinciale Dienst Volkshuisvesting pleitte voor een sobere en subsidie-besparende aanpak, waarin gevestigde bedrijven gespaard zouden worden en de woningbouwplannen naar beneden bijgesteld, volhardde het SSO: ‘Nu doet zich eenmalig kans voor de noodzakelijke sanering van het mijncomplex ter plaatse te realiseren. Handhaving van enkele obstakels zou een doelmatige planontwikkeling frustreren’.⁷⁵ De centrale was de grootste steen des aanstoets: ‘Het eerste obstakel dat de uitvoering van het plan in de weg staat, is de elektriciteitscentrale van DSM, die nog volop produceert op het oude Emma-terrein. Die centrale moet wijken om uitvoering van het plan mogelijk te maken’.⁷⁶

71 *Ibidem*, inv.nr. 261: ‘Reconstructieplan Emma’, Verslag stuurgroepoverleg 31 augustus 1981.

72 *Ibidem*, Structuurschets Emma-terrein, versie 6 augustus 1981, 9.

73 *Inventarisatie Mijmonumenten*, 13.

74 Rijkshyë, SSMOZL, G108, inv.nr. 261: ‘Reconstructieplan Emma’, Verslag stuurgroepoverleg 31 augustus 1981.

75 *Ibidem*, Verslag vergadering tussen DHV en SSO, 6 april 1982.

76 Houben, *Een nieuw begin*, 28-29.

Obstakels en koerswijzigingen na de gemeentelijke herindeling

Het Emmaterrein lag ook in de arena van gemeentelijke herindeling. Vanaf 1982 behoorde de mijn niet langer tot Heerlen maar tot Brunssum, inclusief het deel van het mijnterrein van vier en een kwart hectare, dat al voor fl. 3.000.000 door Heerlen was aangekocht. In mei 1982 werd er een nieuwe versie van het structuurplan ontworpen, waarin de woningbouw werd geconcentreerd op het Brunssumse deel van het mijnterrein. Dit was in overeenstemming met de regionale strategie om woningbouw met de saneringsoperatie samen te laten vallen. Voor het resterende terrein vroeg DSM fl. 12.000.000.⁷⁷ Ondertussen moest de woningbouwambitie ook worden bijgesteld vanwege een stagnerende woningvraag. Het alternatief dat werd opgesteld omvatte een nieuw bedrijventerrein om het gat in de exploitatie te dichten, naast nog 1.813 woningen. Met deze exploitatie en met de voorziene subsidie kon de totale kostenpost van fl. 60.000.000 voor het project gedekt worden.

Terwijl de gemeente Brunssum werkte aan plannen om het resterende mijnterrein op te kopen, werd er in de gemeenteraad wantrouwen geuit over de aanwezigheid van zware funderingswerken onder de grond en de mogelijke vervuiling die aanwezig kon zijn in de bodem ten gevolge van de mijnexploitatie.⁷⁸ Bovendien werden de woningbouwplannen gezien als conflicterend met het voortgaande gebruik van de industriële gebouwen en met de inmiddels toegekende status van rijksmonument aan de overgebleven Van Iterson koeltoren.⁷⁹ De gemeente Brunssum stipuleerde daarom de sanering van het terrein door DSM als een voorwaarde voor aankoop.⁸⁰

Nog een aantal andere onzekerheden vertraagden de realisatie van woningbouw op het mijnterrein. Balcké-Dürr, het overgebleven bedrijf dat grenzend aan Treebeek was gevestigd, had de intentie opgevat om te verhuizen wegens de beperkte groeimogelijkheden. Aan de overkant van de gemeentegrens ontwikkelde Heerlen plannen om een autosloopterrein te vestigen op de Weggebekker, afgescheiden van het te ontwikkelen parkgebied door een barrière van groen. Voor de gemeente Brunssum was dit een doorn in het oog vanwege de negatieve

77 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 261: 'Reconstructieplan Emma', Exploitatiebegroting Terrein Emma- Weggebekker op basis van gemeenschappelijke structuurschets gemeente Heerlen - gemeente Brunssum, maart-april 1982.

78 Rijckheydt, Dossierinventaris Gemeente Brunssum, 1982-1999, T303-DOS, inv.nr. 2792: 'Hygiëne van de bodem', Verslag raadsvergadering Brunssum, 14 december 1982.

79 *Ibidem*, inv.nr. 2574: 'Gemeentelijk monumentenbeleid. (Inclusief documentatie van Iterson koeltoren)', Ministeriële brief aan DSM van 6 augustus 1982.

80 Rijckheydt, SSMOZL, G108, inv.nr. 189: 'Reconstructieplannen gemeente Brunssum', Verslag stuurgroepoverleg 15 december 1982.

uitwerking op de woonkwaliteit van haar eigen woningbouwplannen.⁸¹ In aanvulling op de zorgen over de vervuiling van het terrein, en ook omdat er een concreet ruimtelijk ontwerp ontbrak, werd er door het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voorgesteld dat subsidies alleen werden toegekend voor de sanering en de sloop, voordat de saneringsoperatie ten einde liep.⁸²

Grondonderzoek dat werd uitgevoerd toen Brunssum al slooppplannen aan het opmaken was, toonden echter aanzienlijke vervuiling aan in het tien hectare grote noordelijke deel van het terrein grenzend aan Treebeek, op de plaats van de voormalige cokesfabriek en de elektrische centrale. Hiermee werd een streep getrokken door de plannen om het stedelijk weefsel af te bouwen.⁸³ Hierop liet Brunssum voorlopig het plan varen om dit terrein te bebouwen. De sloop en sanering werd aan DSM overgelaten. De kosten van deze sanering werden in 1984 begroot op fl. 60.000.000.⁸⁴ Ter vergelijking: Hoefnagels had tien jaar eerder precies datzelfde bedrag begroot voor de subsidieaanvraag van de hele operatie. De gemeente hoopte tevergeefs de reeds aangeworven terreinen terug te verkopen aan DSM of aan een andere industriële partij.

Op dit terreindeel werd daarop als eerste gesloopt en gesaneerd. Tussen 1985 en 1990 liet DSM het gros van de overgebleven gebouwen en structuren slopen. In het eerste jaar werd de elektrische centrale gesloopt. Ook de Van Iterson-toren kwam, ondanks de status als beschermd rijksmonument, onder de slopershamer ten val. Het dossier getuigt van onderlinge verwarring en desinformatie onder betrokken overheden en bij DSM over eigen verantwoordelijkheden en over de beschermde status van de toren, maar ook van de zorgen om de hoge kosten van de noodzakelijke restauratie bij behoud.⁸⁵ In 1986 werd het hoofdkantoor met de grond gelijk gemaakt. Aldus verdwenen in rap tempo de primaire kenmerken die het Emmaterrein eerder nog hadden doen aanmerken als een belangrijk relict van het mijnverleden, zonder dat er uitvoerbare plannen voor herontwikkeling klaarlagen. Het mijnterrein bleef achter als een *terrain vague*. Intussen werd de voormalige bruinkoolgroeve annex slikvijver en het omliggende terrein omgevormd tot een park, naar een plan dat in 1986 werd goedgekeurd. De voormalige slikvijver, nog immer te bezichtigen, werd omzoomd met slingerende wandelpaden.⁸⁶

81 *Ibidem*, Verslag stuurgroepoverleg 9 februari 1983.

82 *Ibidem*, inv.nr. 261: 'Reconstructieplan Emma', Verslag overleg 6 april 1983.

83 *Ibidem*, inv.nr. 280: 'Reconstructieplan Emma: grondonderzoek, 1980 - 1984', Grondonderzoek Emmaterrein door INTRON. Het rapport toonde vooral de ernstige vervuiling aan van polycyclische aromatische koolwaterstoffen.

84 *Ibidem*, inv.nr. 261: 'Reconstructieplan Emma', Verslag bespreking tussen SSO en DSM, 26 januari 1984.

85 Rijkshy, Dossierinventaris Gemeente Brunssum, 1982-1999, T303-DOS, inv.nr. 2574: 'Gemeentelijk monumentenbeleid'.

86 Rijkshy, SSMOZL, G108, inv.nr. 195: 'Reconstructieplan Emma: structuurschets, aanbesteding

Ingang van het fabriekscomplex van Staatsmijn Emma in 1969, met het Centraal Proefstation in het midden. Het was op dat moment in gebruik als AFCENT Headquarters. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

De planvorming herpakt: een nieuwe benadering in de jaren 1990

Toch stonden er in het begin van de jaren 1990 nog in gebruik zijnde mijngebouwen overeind. In deze periode liep ook het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), gericht op de inventarisering van waardevol patrimonium gebouwd tussen 1850 en 1940. De rapportering uit 1991 vermeldt dat er nog een schachtgebouw

werkzaamheden, 1983-1988', Definitief plan recreatiegebied Weggebekker door Planburo Jongen, 1 juni 1986.

en een ongedateerde betonnen loods stonden, maar deze objecten, rudimenten die waren achtergebleven zonder contextuele en stedenbouwkundige duiding, werden niet behouden.⁸⁷ Ook de mijnvakschool en het Centraal Proefstation stonden er nog, evenals een tuin aan de Akerstraat-Noord. De jongere mijnvakschool en het Centraal Proefstation werden niet opgenomen in de rapportage van het MIP.⁸⁸ Het proefstation, gebouwd in 1940, kende een sprekende compositie en een zakelijk-modernistische vormgeving, anders dan het verdwenen hoofdgebouw.⁸⁹ Het beeld werd bepaald door een uitgesproken toren, uitstekende platte daken en grote glaspartijen, onder meer met glas-in-loodramen door lokale kunstenaars. De gebouwenvelop omsloot ruimtes van verschillende dimensie en hoogte, geschikt voor het testen van machinerie en materialen alvorens ze toepassing kregen in de mijnen. Op het lege terrein hadden zich twee nieuwe bedrijven weten te vestigen: een bouwmarkt en een industriële bakker.

Op dat moment werden de planningsinitiatieven weer opgenomen door de gemeenten Heerlen en Brunssum, die een gezamenlijke visie op het Emmatterrein en de aangrenzende woonbuurten voorbereidden.⁹⁰ Er werden twee opties overwogen, die beide industrie en commerciële dienstverlening op het grootste deel van het terrein projecteerden. Beide voorstellen voorzagen ook in groene buffers langs de randen van het voormalige mijnterrein en langs de bedding van het mijnspoor om de industrie en diensten te verbergen. Het verschil bestond erin dat het eerste voorstel ook nog een smalle strook woningbouw projecteerde langs de Akerstraat-Noord om hier het straatbeeld te vervolmaken en de woongebieden van Heerlen en Brunssum met dit woonlint aaneen te rijgen.

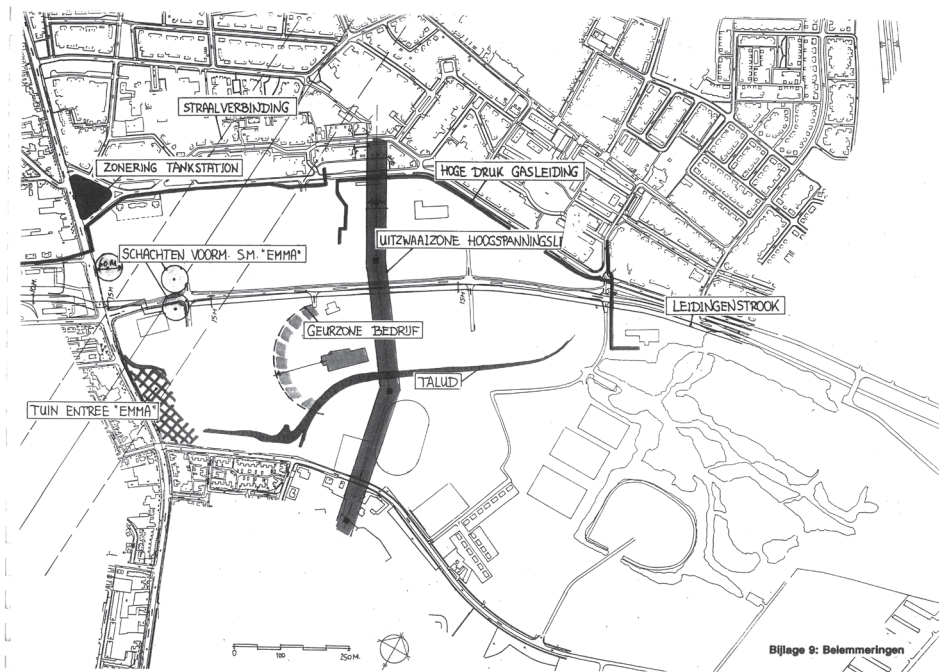
Dat betekende dat de laatste gebouwen van de voormalige mijn met mogelijke sloop werden bedreigd. De gemeenten beschreven drie scenario's met betrekking tot deze overblijvende structuren. De eerste optie was om te kiezen voor behoud en bescherming, in afwachting van bouwhistorisch onderzoek en melding van interesse van potentiële nieuwe gebruikers. De andere twee opties behelsden vervanging van de gebouwen door woningbouw of lichte industrie, in samenhang met de hiervoor genoemde planningsopties. Het is de vraag of er daadwerkelijk geloof werd gehecht aan de mogelijkheid van behoud: in deze periode werden er al

87 R.J. Theunissen, e.a., *Gemeentebeschrijving Brunssum in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project* (Maastricht 1991) 30.

88 De afgebakende periode tot 1940 verhinderde de insluiting van nog jongere, potentiële monumenten. Interview met Oberndorff.

89 W. De Braaf en C. Krijgsman, 'Het Centraal proefstation van de Staatsmijnen in Limburg', *Geologie en Mijnbouw* 5 (1952) 191-196.

90 Rijckheydt, Dossierinventaris Gemeente Brunssum, 1982-1999, T303-DOS, inv.nr. 2797: 'Hygiëne van de bodem', gemeente Heerlen en gemeente Brunssum, Ontwikkeling Revitalisering Emmatterrein Akerstraat Noord, november 1992.

Een analyse van de situatie op het Emmaterrein door Plangroep Heggen en de gemeenten Heerlen en Brunssum, welke ten grondslag ligt aan het Parkplan Emma uit 1994. Wat opvalt is dat de kantoren, de tuin en de centrale werkplaats nog vermeld staan. De bouwmarkt had zich reeds naast de kantoren gevestigd en is later verhuisd naar de oostkant, waar een bedrijventerrein ontstond. Rijckheyt, T303-DOS, inv.nr. 2799.

waardevolle delen uit het Centraal Proefstation weggehaald, zoals een karakteristiek glas-in-loodraam vervaardigd door Charles Eyck. In 1991 werd het geplaatst in een nieuwe kantine voor AFCENT op het terrein van de voormalige Staatsmijn Hendrik.⁹¹ In de context van het MIP spreekt Piet Mertens, lid van de begeleidingscommissie, zelfs van een ‘monumentvijandig klimaat’, en verwoordde hij de angst dat inventarisatie zou leiden tot versnelde sloop om de vaststellingsprocedure en haar gevolgen te snel af te zijn. Daarbij verwees hij naar de gevolgen van de eerdere inventarisatie uit 1978.⁹²

In 1994 werd een laatste planpoging opgestart. Dit keer werd besloten tot een ander financieringsmodel, waarbij een risicodragende ontwikkelaar werd aangesteld op basis van een openbare aanbesteding uitgeschreven door de betrokken

91 ‘Afcen eert Mijnerkers aan vooravond St. Barbarafeest’, *Limburgsch Dagblad* (04 December 1991) 13.

92 P.A.M. Mertens, ‘Verantwoording’, in: P.A.M. Mertens, L. Verpoest en N.H.M. Tummers, *Jongere bouwkunst. Architectuur en stedenbouw van 1850 tot 1940 in Limburg* (Zwolle en Maastricht 2001) 10.

gemeentelijke overheden.⁹³ Het project werd gegund aan een consortium van partners uit de ontwikkelings- en bouwsector, die een oorsprong in de saneringsoperatie deelden. Het architectenbureau Witt & Jongen dat de plannen tekende, was een dochteronderneming van Plangroep Jongen; de projectcoördinatie lag in handen van HP Projectpromotie b.v.

Parallel aan het gehanteerde discours tijdens de saneringsoperatie, beargumenteerde het consortium dat het onontwikkelde terrein een negatieve uitstraling had op de woonbuurten eromheen. Het plan werd verkocht als een vervolmaking van de als ongepland beoordeelde omliggende stedelijke bebouwing:

Vroeger was er een bepaald evenwicht in het straatbeeld waarneembaar, als gevolg van de aanwezigheid van onder andere fabrieksmuren, toegangspoorten, gebouwen en schachten enerzijds en de huidige bebouwing aan de overzijde anderzijds. Als gevolg van de sanering van de gebouwen van de mijnen wordt het beeld van de Akerstraat-Noord momenteel aan de Brunssumse zijde gedomineerd door een kale en lege ruimte. De onevenwichtigheid die daardoor in het straatbeeld is ontstaan zal in de nieuwe plannen worden hersteld door middel van de geprogrammeerde woningbouw aan de zijde die qua massa aansluiting vindt bij het beeld van de Akerstraat-Noord.⁹⁴

Ook de negatieve ondergrondse erfenis en de vervuiling waarop eerdere planinitiatieven waren gestuit, werden in de beschouwing betrokken. Een deel van de gronden diende nog aangekocht te worden van DSM, waarbij de verkoopakte de clausule bevatte dat het zwaarst vervuilde gedeelte, ter plaatse van de voormalige cokesfabriek, nooit gebruikt zou mogen worden voor woningbouw.⁹⁵

Net als in de planvorming van de periode 1979-1982, zette dit voorstel in op de transformatie van de kale vlakte in een woongebied, nu met ruimte voor een bedrijventerrein aan de zuidoostelijke zijde aan het voormalige mijnspoor. Hoewel alle gebouwde relictten van het maaiveld waren verdwenen, bleef de profilering van het terrein en de gesteldheid van de ondergrond als gevolg van de mijnindustrie de planopmaak dicteren. Op het voormalige mijnspoor werd nu de nieuwe Emmaweg geprojecteerd, de centrale as door het gebied waaraan lacunes in de bebouwing waren gekoppeld ter plaatse van Schacht I en II. De zone aan de Akerstraat-Noord werd ontworpen als de representatieve voorzijde, met *urban villa's* in een parkachtig-

93 Rijckheyt, Dossierinventaris Gemeente Brunssum, 1982-1999, T303-DOS, inv.nr. 2799: 'Hygiëne van de bodem', Ontwikkelingsplan Akerstraat-Noord en Emmaterrein Gemeente Heerlen/ Gemeente Brunssum (1994).

94 *Ibidem*, Ontwikkelingsplan Akerstraat-Noord en Emmaterrein, 10.

95 Interview met Franssen.

ge omgeving. Dit betekende het einde van de laatst overgebleven bebouwing en de bedrijfstuin van de Staatsmijn Emma. Ten noorden hiervan werd een bouwcomplex geprojecteerd dat met vloeiende lijnen de locatie van Schacht III ontweek, daar deze put niet bebouwd kon worden. Op de tweede lijn achter deze representatieve bebouwing werden rijwoningen en twee-onder-een-kappers getekend.

Bomenrijen, weginfrastructuur en waterlichamen markeerden zichtlijnen die de verschillende plandelen met elkaar en met een park in de noordoostelijke hoek verbonden. Dit park werd de programmatische oplossing voor de meest vervuilde plek op het gebied, de plek waar vroeger de cokesfabriek had gestaan. De definitieve versie van dit plan werd opgetekend na een kritische evaluatie door experts van de TU Delft.⁹⁶ De dure waterlichamen en een voetgangersbrug over de Emmaweg werden geschrapt en de typologische mix van woningen werd beter afgestemd op de plaatselijke woningmarkt. Het bedrijventerrein werd groter gemaakt. Aansluitend op het vertrouwde vergroeningsconcept, kreeg het project de naam Parkplan Emma.

Dit plan is vanaf 1997 gedeeltelijk tot uitvoering gebracht. De ruimtelijke planvorming van het Emmaterrein had aldus uiteindelijk geleid tot daadwerkelijke ontwikkeling. De eerste fase betrof verdergaande sanering onder meer door sterk vervuilde grond af te graven waar bebouwing gepland stond. Deze zwaar vervuilde grond is gebruikt om het park met glooiingen en heuvels te profileren; de sterk vervuilde aarde is afgedekt met een leeflaag van ongeveer een meter dik die minder vervuild was. De beslissing om een deel van de vervuilde terreinen tussen de Akerstraat-Noord en het park te bebouwen met *urban villa's* en grondgebonden woningen leidde echter tot grote onrust toen op basis van nieuw bodemonderzoek bekend werd dat de sanering ter plekke van die woningen niet voldeed. De bodem was, conform de plannen uit het begin van de jaren 1990, beperkt gesaneerd om bedrijventerreinen te kunnen huisvesten.⁹⁷ Er moest opnieuw chemisch afval worden opgeruimd, nu echter tussen de reeds bewoonde huizen.⁹⁸ De verstedelijking was echter, een kwart eeuw na de sluiting van de Staatsmijn Emma, een voldongen feit.

96 Rijckheyt, Dossierinventaris Gemeente Brunssum, 1982-1999, T303-DOS, inv.nr. 2799: 'Hygiëne van de bodem', Second opinion ontwikkelingsplan Emma-terrein/ Akerstraat-Noord in de gemeenten Heerlen & Brunssum, TU Delft Faculteit Civiele Techniek, Vakgroep Infrastructuur (1995).

97 *Ibidem*, inv.nr. 2814: 'Hygiëne van de bodem', Evaluatierapport bodemsanering Emmaterrein te Brunssum. Deellocatie Woonvlek 1, Lyons Business Support (1997) 5.

98 Interview met Franssen.

Besluit

De dominante benadering van de saneringsoperatie om schoon schip te maken bleef lang en hardnekkig doorklinken, getuige het discours van de ontwikkelde partijen in de jaren 1990 en de voortzetting van de sloop van overgebleven gebouwen tot 1994. Het hedendaagse stedelijke landschap in Parkstad getuigt van de rechtlijnigheid van de uitgevoerde implementeringsoperatie, maar het traject dat werd doorlopen bij de herbestemming van het Emmaterrein toont aan dat er tijdelijk behoudsgericht ruimtegebruik heeft bestaan. Gedurende lange tijd bleef een behoorlijk deel van de mijninfrastructuur op het Emmaterrein intact. In die periode waren er zeker ook voorzichtige pogingen om het discours van eenzijdig negativisme over de ruimtelijke mijnerfenis te doorbreken.

Dergelijke scenario's bleven echter steken in een embryonaal stadium en werden snel van tafel geveegd. Er werd volhardend vastgehouden aan wonen als ruimtelijk programma en als financiële drager van de operatie, waarbij andere bestemmingen stevast als incompatibel werden beschouwd. Het voortgezette gebruik van mijngebouwen als kantoor, werkplaats of fabriek, werd beschouwd als een financiële bedreiging voor de uitgestippelde koers. De eerste plannen bleven als gevolg van onverwachte conflicten beperkt tot de aanduiding van vlekken en dichtheden op basis waarvan de boekhouding in balans moest blijven. Daarbij was de zoektocht naar stedenbouwkundige of architectonische kwaliteit eerder volgend dan leidend.

In het discours achter de saneringsoperatie, bepaald door de argumenten van een beperkte hoeveelheid actoren, viel de financiële en programmatische drijfveer wel samen met de inzet op stedelijke milieuhygiëne, vergroening en bescherming van het omliggende landschap. De volharding in het zoeken naar woonbestemmingen brak dit samenspel echter op: de ontwikkelingen op het Emmaterrein tonen aan dat de bodemvervuiling op weerbarstige wijze opspeelde juist door het conflict met de gekozen woonprogrammering. De ontdekking van de vervuiling leidde weliswaar tot een pas op de plaats, maar daarbij werd er toch al een voorshot genomen op de sloop van de mijnrelicten. Als gevolg daarvan is het voormalige 'zwart' van de Staatsmijn Emma alleen nog rudimentair zichtbaar in het hedendaagse 'groen', als een noodgreep voor de hiaten in de stedelijke morfologie waar de gemaakte plannen niet tot uitvoering konden worden gebracht.

Tegenwoordig speelt herbestemming in toenemende mate een rol in de ruimtelijke ordening. In het besproken tijdsgewricht was er nog geen sprake van functionele menging van programma's in stedelijke context zoals nu mogelijk is en werd er niet naar synergie gezocht tussen oude en nieuwe bebouwing. Er be-

staat inmiddels meer waardering voor industrieel erfgoed, maar dit blijft toch een fragiele monumentencategorie: de problematiek met de bouwtechnische kwaliteit, degradatie en vervuiling zijn ook nu nog actueel. De ontwikkelingen rond de voormalige Staatsmijn Emma tonen de noodzaak om tijdens de conceptvorming voldoende flexibiliteit in acht te nemen met het oog op onverwachte ontwikkelingen tijdens het proces. Bovendien onderstrepen ze de noodzaak van nuance in de omgang met als negatief bestempeld ruimtelijk erfgoed in het licht van veranderende maatschappelijke waardering.

Peter Auer en Leonie Cornips

**CITÉ DUI TS – EEN MULTI-ETNISCHE
MIJNWERKERSTAAL IN EISDEN-TUINWIJK
(BELGISCH-LIMBURG)***

* Een uitgebreidere Engelstalige versie verschijnt in Leonie Cornips en Vincent de Rooij (eds).

Abstract

Cité Duits – A Polyethnic Miners' Variety¹

In the late 1930s and 1940s, locally born children of immigrant coal miners in Tuinwijk, a neighbourhood in the village of Eisden in Belgian Limburg, developed a way of speaking among themselves which they later labelled *Cité Duits*. Having become coal miners themselves, they continued to use *Cité Duits* as an in-group language throughout their professional lives when working underground as well as in their private lives. We will show that *Cité Duits* is a hybrid variety resulting from combining elements of German, Belgian Dutch and the Maasland dialect spoken in Belgian Limburg through focusing and sedimentation. We argue that *Cité Duits* developed and continues to be employed as a symbolic language for expressing group identity

In de jaren 1930 en 1940 ontwikkelden zoons van migranten in de mijnwerkerscité Eisden-Tuinwijk, in Belgisch-Limburg, een eigen manier van spreken die ze later *Cité Duits* gingen noemen. De nu omstreeks 80 jaar oude mannen herinneren zich dat zij dit *Cité Duits* als kinderen op straat begonnen te spreken. Nadat zij zelf mijnwerkers waren geworden, bleven zij het *Cité Duits*, dat inmiddels een min of meer vaste vorm had gekregen, gedurende hun hele leven onderling gebruiken, zowel tijdens het werk ondergronds als in de privé-omgeving.

In dit artikel willen we laten zien dat *Cité Duits* een hybride taalvariëteit is, waarin elementen uit het Duits, het Vlaams-Nederlands en het Maaslandse dialect worden gecombineerd tot iets nieuws. Het *Cité Duits* kon zich ontwikkelen en bleef bestaan omdat het een symbolische betekenis had voor de constructie van lokale en sociale identiteit(en) van deze gemengde groep migrantenkinderen, niet omdat er behoefte was aan een medium voor de onderlinge communicatie (daarvoor waren het Vlaams-Nederlands of Maaslands beschikbaar). De eigen manier van spreken (re)produceerde een groepsidentiteit en gaf het gevoel 'erbij te horen'. Het ontstaan van het *Cité Duits* kan, kortom, worden gezien als een middel om talig een eigen plaats te creëren. Door het gebruik van het *Cité Duits* konden jonge en later volwassen mannen een sociale betekenis geven aan hun buurt, de *cité*, die zij zo als hun 'thuis' gingen ervaren.² In dit artikel onderzoeken wij hoe deze talige

- 1 We danken Jan Kohlbacher en de voormalige mijnwerkers in Eisden. Zonder hen was dit artikel niet mogelijk geweest.
- 2 N. Yuval-Davis, 'Belonging and the politics of belonging', *Patterns of Prejudice* 40 (2006) 197-214;

ontwikkeling bijdroeg aan de verwerving van een eigen plaats voor deze groep sprekers en het gevoel van ‘erbij te horen’ versterkte. Eerst beschrijven we de historische omstandigheden waaronder migranten, en later hun kinderen, van verschillende herkomst en met verschillende moedertalen leefden en hoe zij zich verhielden tot de plaatselijke bevolking. Daarna verbinden we deze sociolinguïstische analyse met een schets van enkele opvallende taalkundige kenmerken van het Cité Duits.

De historische context: arbeidsmigratie

De steenkoolproductie in de Belgische Kempen begon in de periode na de Eerste Wereldoorlog in (van west naar oost) Beringen, Zolder, Winterslag, Zwartberg, Waterschei (bij Genk) en Eisden. De meest oostelijk gelegen mijn bij Eisden lag vlakbij de Nederlandse grens en was daardoor meer geïsoleerd dan de overige. Dit zorgde voor een aparte lokale identiteit, waardoor het Cité Duits zich alleen daar kon ontwikkelen. Zoals in alle mijnbouwgebieden was het niet mogelijk ter plaatse voldoende arbeidskrachten te vinden. De mijnbedrijven in de Belgische Kempen rekruteerden daarom op grote schaal zowel migranten als pendelaars, ter aanvulling van plaatselijk en regionaal beschikbare mijnwerkers. Dit geldt in het bijzonder voor de Eisdense mijn: door de late opening daarvan hadden de overige mijnen de regionale arbeidsmarkt al goeddeels afgeroomd en door de geïsoleerde ligging was die moeilijker bereikbaar vanuit het Belgische rekruteringsgebied.³

In dit grensgebied kwam aanvankelijk veel grensoverschrijdende pendel voor, zowel over de Belgisch-Nederlandse grens als over de taalgrens in België zelf. Tot in de jaren 1920 trokken de Luikse mijnen veel Nederlands-, althans dialectsprekende mijnwerkers uit Belgisch-Limburg aan. Door de groeiende vraag naar mijnarbeid voor de mijnindustrie in de Kempen droogde deze pendelstroom deels op. Luik moest daardoor meer en meer buitenlandse arbeiders aanwerven. In de begintijd werkten er vrij veel Nederlandse grensarbeiders in de Eisdense mijn, die immers vlakbij de grens lag. Maar na de devaluatie van de Belgische frank in 1926 werd dat onvoordeliger en stakte de komst van Nederlanders (zie ook hieronder tabel 2). De Eisdense mijn werd daardoor gedwongen mijnwerkers uit verder weg gelegen landen te halen, meer dan de verder westelijk gelegen Kempische mijnen die beter bereikbaar waren voor arbeiders uit het binnenlandse achterland (het Brabantse Hageland en de provincie Antwerpen).

M. Antonsich, 'Searching for Belonging – An Analytical Framework', *Geography Compass* 4 (2010) 644-659.

3 Bart Delbroek, 'Op zoek naar koolputters. Buitenlandse mijnwerkers in Belgisch-Limburg in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 80-103.

Migranten in de Kempische mijnen en in Eisden

Bij de aanleg van de Kempische mijnen kwamen de eerste geschoolde mijnwerkers, ingenieurs en beambten uit Wallonië, waar een lange traditie van kolenmijnbouw bestond. Vlaamse pendelaars naar de Luikse mijnen kwamen geleidelijk terecht in de nieuwe Kempische mijnen, maar veel werkers in de agrarische sector deden dat alleen met grote aarzeling. Pas in de jaren 1930 trokken zij, aangelokt door de hoge lonen, definitief naar de mijnen. Het tekort aan mijnwerkers werd aangevuld door migranten van Oost-Europese origine, vooral Polen.⁴ Tabel 1 toont de aantallen ondergrondse mijnwerkers per nationaliteit in de beginjaren van de mijnen van Winterslag (1921-1925), Waterschei (1924-1925) en Eisden (1921-1923).

Tabel 1. Aandeel van buitenlandse ondergrondse arbeiders in mijnen van Winterslag, Waterschei en Eisden tussen 1923 en 1925 per nationaliteit

Polen	30	18%	26	15%	12	7%
Nederland	21	13%	7	4%	20	11%
Italië	12	7%	2	1%	20	11%
Joegoslavië	7	4%	19	11%	20	11%
Tsjecho-Slowakije	3	2%	13	7%	4	2%
Duitsland	1	1%	9	5%	3	2%
Hongarije	5	3%	11	6%	5	3%
Oostenrijk	3	2%	3	2%	8	5%
Andere	9	5%	4	2%	7	4%
Totaal buitenland	91	54%	94	53%	99	56%
België	77	46%	85	47%	77	44%

Bron: Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966* [Maaslandse Monografieën 79] (Hilversum 2016) 110.

4 Leen Beyers, 'From Class to Culture: Immigration, Recession, and Daily Ethnic Boundaries in Belgium, 1940s-1990s', *International Review of Social History* 53 (2008) 37-61, aldaar 41; zie ook *idem*, 'Opgroeien in de schaduw van de mijn. Integratie en identiteit van Jonge Polen in Belgisch-Limburg tussen 1925 en 1955', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LI* (2006) 135-158.

Opvallend is het relatief lage aantal Polen in Eisden in het begin van de jaren 1920. Er waren wel veel migranten uit andere Oost- en Zuidoost-Europese landen (Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije, Hongarije). In Eisden werkten in die tijd ook nogal wat Italianen, hoewel de grote instroom van Italiaanse arbeiders in België pas na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam (zie hieronder, tabel 4). De meeste migranten kwamen uit landen die vóór de Eerste Wereldoorlog deel hadden uitgemaakt van het Habsburgse Rijk (Oostenrijk-Hongarije). In deze jaren vóór de muntdevaluatie van 1926 was het aantal Nederlandse pendelaars in deze mijnen nog vrij hoog.

Tabel 2. De nationaliteiten van buitenlandse arbeiders in de mijnen van Belgisch-Limburg, 1926-1927 en 1930

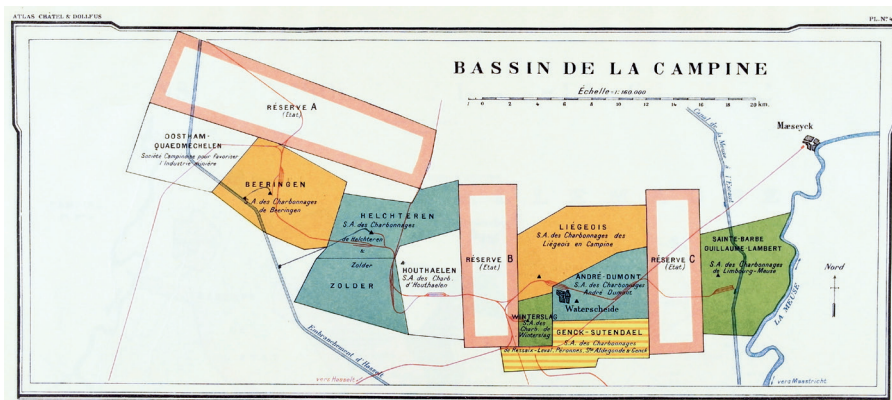
Polen	846	32%	2.099	47%	2.451	34%
Nederland	299	11%	73	2%	331	5%
Italië	239	9%	347	8%	472	7%
Joegoslavië	278	10%	436	10%	1.086	15%
Tsjecho-Slowakije	304	11%	442	10%	1.642	23%
Duitsland	25	1%	53	1%	285	4%
Hongarije	241	9%	212	5%	469	7%
Oostenrijk	208	8%	178	4%	237	3%
Andere	213	8%	642	14%	144	2%
Totaal buitenland	2.653	21%	4.482	22%	7.117	31%
België	10.070	79%	16.249	78%	15.828	69%
Totaal	12.723	100%	20.731	100%	22.945	100%

Bron: Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 85.

Uit de samenstelling van het personeelsbestand in alle Kempische mijnen in 1926, 1927 en 1930 (tabel 2) blijkt een snelle toename van het aantal Polen tussen 1926 en 1927, en Tsjecho-Slovaken en Joegoslaven tussen 1927 en 1930.

De Polen die in de tweede helft van de jaren 1920 in de Kempen arriveerden kwamen direct uit Polen, uit het Ruhrgebied, of uit de kolenmijnen in Noord-Frankrijk.⁵ De zogenaamde Ruhr-Polen waren geschoolde mijnwerkers. Zij, of hun

5 Beyers, 'From Class to Culture', 41.

Situering van de kolenconcessies in het Kempische bekken, circa 1930. Bron: Atlas Châtel et Dollfus, planche no. 4.

ouders, hadden zich in een eerdere fase in het Ruhrgebied gevestigd uit het overbevolkte platteland van Oost-Pruisen (toen nog deel van het Duitse keizerrijk).⁶ Tussen 1870 en 1914 waren er naar schatting 300.000 etnische Polen met een Duitse nationaliteit naar het Ruhrgebied verhuisd.⁷ Na 1900 was een derde van de in de kolenmijnen in het Ruhrgebied werkzame mannen afkomstig uit Oost-Europa. Zij werden 'Polen' genoemd, ongeacht hun etnische afkomst. Hoewel zij Duitse staatsburgers waren, werden deze migranten in het Duitse rijk beschouwd als vreemdelingen en gediscrimineerd.⁸ Hun integratie in het Ruhrgebied verliep verre van gemakkelijk. Tijdens de Franse bezetting van het Ruhrgebied in de jaren 1920 werden ze verdacht van collaboratie en werden ze steeds negatiever bejegend. Om politieke en economische redenen verhuisde twee derde van de Ruhr-Polen in deze jaren naar Noord-Frankrijk, België en Nederland. Een ander deel trok naar het sinds 1918 onafhankelijke Polen. De meeste van deze migranten behoorden tot de tweede of derde generatie en verhuisden in gezinsverband.⁹

Het aandeel van buitenlandse arbeiders in de Kempische kolenmijnen verschilde aanzienlijk per mijn (tabel 3). Hoe oostelijker gelegen hoe meer er behoefte was aan buitenlandse migranten, met het meest oostelijk gelegen Eisden aan kop. Uit tabel 3 blijkt dat er in 1930 nauwelijks meer Nederlanders werkten. Door de komst van arbeidsmigrantengroeide het aantal inwoners in Eisden van 1.250 in 1920 tot 6.077 in 1930.

- 6 Christoph Klessman, 'Comparative Immigrant History: Polish Workers in the Ruhr Area and the North of France', *Journal of Social History* 20 (1986) 335-353, aldaar 336.
- 7 Brian McCook, 'Migration, citizenship, and Polish integration in the Ruhr valley and northeastern Pennsylvania, 1870-1924', *GHI Bulletin* 38 (2012) 119-353.
- 8 Klessman, 'Comparative Immigrant History', 335-336.
- 9 *Ibidem*, 338.

Tabel 3. Het aandeel van buitenlandse arbeiders in de Kempische mijnen in 1930 van west naar oost

Beringen	West	13,5%
Zolder*	West	5,7%
Winterslag	Ten westen van Genk	28,8%
Waterschei	Midden (Genk)	26,8%
Zwartberg	Midden (Genk)	37,4%
Eisden	Oost	50,0%

*de mijn in Zolder was in 1930 nog niet vol in bedrijf

Bron: Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 81-82.

Tabel 4. Buitenlandse arbeiders in de Belgische kolenmijnen naar nationaliteit, 1946-1948 (per 31-12)

Duitse krijgsgevangenen	36.135	1	-
Overige Duitsland	53	3.684	3.095
Spanje	111	198	171
Frankrijk	1.083	1.777	1.257
Nederland	612	865	894
Hongarije	1.023	813	789
Italië	19.164	29.957	46.120
Polen	6.344	12.926	13.269
Zwitserland	209	103	88
Tsjecho-Slowakije	633	719	745
Joegoslavië	641	1.068	1.039
Baltische landen	23	1.433	1.312
Noord-Afrika	507	3.112	1.547
Groot-Brittannië	22	40	61
Geen	47	1.162	545
Andere	282	5.710	5.118
Totaal	66.889	63.568	76.050

Bron: Delbroek, In de put.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden buitenlandse mijnwerkers en hun gezinnen in Eisden gehuisvest in het 'Russisch Kamp', de voormalige barakken voor Russische krijgsgevangenen. De vrouwen wier dagelijks leven zich tussen deze sombere noodonderkomens afspeelde, bewaren merkwaardig genoeg goede herinneringen aan deze tijd. Iedereen was er even rijk, of even arm, maar het gemeenschapsleven was er bijzonder hecht. Bron: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers (Zwolle 2005) 16, 388.

Na de Tweede Wereldoorlog achtte de Belgische regering groei van de productie van steenkool noodzakelijk als energiebron voor de economische wederopbouw. Omdat er niet voldoende aanbod van Belgische mijnwerkers was, moesten de mijnbedrijven, gesteund door de Belgische staat, op zoek naar andere manieren om mijnwerkers te vinden. In de eerste naoorlogse jaren werden er in totaal 64.021 Duitse krijgsgevangenen in de Belgische mijnen ingeschakeld als mijnwerkers, later

'Avondrood', een schilderij van de Poolse ex-mijnwerker Poldi Fronczyk, met zicht op de mijn van Eisden vanaf de Zuid-Willemsvaart. Bron: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers (Zwolle 2005) 1, 14.

volgden zogenaamde *displaced persons*, vluchtelingen, die in Duitse kampen terecht waren gekomen. In 1947 en 1948 werden 7.100 Oost-Europese *displaced persons* in de Kempische mijnen tewerkgesteld.¹⁰ Na verloop van tijd keerden de meeste van hen terug naar hun landen van herkomst, of verhuisden naar de Verenigde Staten of Canada.¹¹ Het tekort aan mijnwerkers kon pas worden opgelost na de ondertekening van een bilateraal verdrag met Italië in 1946. Italianen werden snel de dominante migrantengroep in de Belgische mijnen. Maar ook onder de Italianen bestond een groot verloop. Tabel 4 toont de aantallen buitenlandse mijnwerkers in de Belgische kolenmijnen in de jaren 1946-1948.

Zowel Poolse immigranten in de periode tussen de wereldoorlogen als Italiaanse in de periode daarna brachten al snel hun gezinnen over. Poolse mijnwerkerskinderen in de Kempen groeiden op in de late jaren 1930, 1940 en vroege jaren 1950, toen de mijnindustrie in volle ontwikkeling was, terwijl kinderen van Italiaanse mijnwerkers pas later volwassen werden, in de periode van achteruitgang.¹²

10 Delbroek, *In de put*.

11 Beyers, 'From Class to Culture'.

12 *Ibidem*, 38.

Sociale achtergronden van het ontstaan van het Cité Duits in Eisdën-Tuinwijk

De cité van Eisdën was opgezet als ‘tuinwijk’ en ontleende daaraan zijn naam. De opzet en ligging was uniek in de Kempen. Deze speciale situatie is waarschijnlijk een van de redenen waarom het Cité Duits juist daar ontstond en niet elders in de mijnstreek. Alle mijnbedrijven in de Kempen probeerden mijnwerkers aan te trekken en vast te houden door speciale mijnwerkershuisvesting in zogenaamde cités, waar zij onder meer sportclubs en culturele verenigingen oprichtten.¹³ Vanaf 1910 werden er tuinsteden gebouwd naar Engels voorbeeld, met voor elk huis elektriciteit, stromend water en een tuin. Deze nieuwe huisvesting lag enigszins geïsoleerd van de woonplaatsen van de gevestigde plattelandsbevolking. Zij stelden de inwoners in staat rond te komen van een klein budget door groenten in de tuin te kweken en wat vee te houden. Mijnwerkersgezinnen woonden zo bij elkaar. Ongehuwde mijnwerkers woonden in aparte tehuizen of waren kostgangers in de gezinswoningen.

De Eisdense tuinwijk lag geïsoleerder dan de andere mijn-cités. In 1900 was Eisdën een grensdorpje met zo’n 500 inwoners. Het werd ingesloten door de Zuid-Willemsvaart en de Maas als grensrivier in het oosten en een hoogveengebied (later nationaal park ‘De Hoge Kempen’) in het westen. Aan die kant waren er daardoor weinig verbindingen met de andere mijnen in de Kempen. De geïsoleerde ligging van Tuinwijk werd ook sociaal zo ervaren. Jan Kohlbacher, een van onze informanten en waarschijnlijk de uitvinder van de term ‘Cité Duits’, noemde het een ‘eilandsituatie’:

Waarmee ze in feite gericht een eilandsituatie schiepen. Het kanaal als duidelijke grens, de duidelijke aflijning van de nieuwe tuinstad, met een woonreglement en een eigen bedrijfscultuur, zorgden een afgesloten geheel. Aan het begin van de wegen die van de buitenwereld naar de woonkern leidden, stonden duidelijke borden: Route privée -Eigen Weg. Men kreeg dus niet alleen een mentale, maar ook een materiële afscheiding tussen het dorp en de cité.¹⁴

Verondersteld kan worden dat het isolement van Tuinwijk bevorderlijk was voor de hechtheid van de groep die het Cité Duits ontwikkelde. In de Eisdense mijn werkten naar verhouding meer buitenlandse arbeiders dan in andere mijnen in de Kempen en de samenstelling van deze migrantengroep was zeer gemengd wat

13 *Ibidem*, 43.

14 Jan Kohlbacher, ‘Cité-Duits’, voordracht te Winterslag 2 juni 2012.

Tot de eerste migranten in de Kempische mijnstreek behoorden Polen, Noord-Italianen en Oostenrijkers. Zij kwamen iedere zondag bijeen aan de rand van de cité, met een fles wijn en een trekkharmonica. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eisden.

betreft herkomst en moedertaal. De mobiliteit van deze migranten was hoog (zoals overal), maar minder dan in de andere mijnen en zelfs lager dan die van de Belgische mijnwerkers: in Eisden verliet 70,6 procent van de buitenlandse arbeiders de mijn binnen een jaar, tegen 86,6 procent van de Belgen; in Winterslag en Beringen was dit 77,4 procent van de migranten tegen 67,9 procent van de Belgen.¹⁵

Bovendien woonden in Eisden de buitenlandse gezinnen niet gescheiden van elkaar naar nationaliteit. Dat was in andere mijn­cités wel het geval: recent gearriveerde groepen werden bij elkaar gehuisvest in delen van de mijnwerkersbuurten waar al anderen met dezelfde etnische achtergrond woonden, met als gevolg etnische segregatie. In Winterslag bijvoorbeeld werd etniciteit bewust gebruikt als selectie­criterium bij de huisvesting. Etnische segregatie was er ook met de Vlaamse mijnwerkers. Die hielden zich nadrukkelijk afzijdig, niet alleen van de Franstalige bedrijfsleiding en beambten, maar ook van de arbeidsmigrant­en.¹⁶ Door het grote aantal buitenlandse arbeiders in Eisden was dat daar minder het geval.

In Tuinwijk-Eisden was de toedeling van de woningen niet gebaseerd op nationaliteit of etniciteit, maar op de gezinsgrootte. Gezinnen met verschillende

¹⁵ Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 87.

¹⁶ Beyers, 'From Class to Culture', 46.

migratieachtergronden, nationaliteit en moedertalen, maar met een vergelijkbaar aantal kinderen woonden door elkaar in dezelfde straten. Ook Kohlbacher wijst hierop:

Er is geen sprake van straten waar alleen mensen met dezelfde nationaliteit woonden. Ik werd geboren in de Eisdense Paul Lambertlaan. We groeiden op in een straat waar een zestigtal gezinnen woonde. En daar telden we minstens twaalf verschillende nationaliteiten, Walen en Vlamingen inbegrepen. Met drie logementhuizen waarin nog eens meer dan 100 alleenstaanden verbleven, die we niet in deze optelling meenamen.¹⁷

Jef Hay, een van onze andere informanten, herinnerde zich (in het Cité Duits): ‘Bei uns in dè Strasse hat nur ein Flamische Familie gewohnt, die andere ware allemaal Auslendas : Pollakken, Slovenas, ein Hollenda, mein Fatta un Mutta ware Ungarische Schwaben’.¹⁸

Voor opgroeiende jongens in Tuinwijk was spelen op straat de belangrijkste manier om met elkaar in contact te komen en een groep te vormen. Meisjes werden niet geacht buiten te spelen, maar deelden wel gemeenschappelijke ervaringen in de buurt, bijvoorbeeld omdat zij samen naar school gingen. Schoolgang en lidmaatschap van gemengde sportclubs droegen bij aan de overbrugging van etnische scheidslijnen, met name in de voetbalverenigingen die door de mijnbedrijven werden gesubsidieerd. Deze verenigingen kenden de grootste etnische diversiteit.¹⁹ Terwijl etnische grenzen werden uitgewist, ontwikkelden de jonge leden een ‘wij’ gevoel in de competitie met andere clubs, met name tegen die uit de dorpen, waaronder Eisdendorp. Onze informanten vertelden ons dat zij Cité Duits onder elkaar spraken wanneer ze tegen de jongens van het dorp speelden.

De houding van de plaatselijke bevolking

Volgens Leen Beyers, die etnografisch onderzoek deed in de cité van Zwartberg, moet de vorming van de migrantengemeenschappen worden geanalyseerd in relatie met de reeds gevestigde bewoners in de Limburgse mijnstreek.²⁰ De Poolse en andere Oost-Europese migranten van vóór de Tweede Wereldoorlog en de

17 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’.

18 Met ‘Schwaben’ wordt hier ‘Duitssprekenden’ bedoeld, niet sprekers van het Schwabische dialect.

19 Beyers, ‘From Class to Culture’.

20 *Ibidem*, 38.

Italiaanse uit de periode daarna, hadden te maken met etnische discriminatie, racisme en stigmatisering door de gevestigde lokale bevolking. De oorspronkelijke bewoners associeerden mijnarbeid met immoreel gedrag, drankzucht, socialisme, en Franstaligheid.²¹ Mijnwerkers werden gezien als onbeschaafde buitenstaanders. Auguste Cool, voorman van de Belgische mijnwerkersbond, vond hun gedrag tijdens een treinreis van Hasselt naar Winterslag ongepast: ‘Ziet dan eens hoe ze zich gedragen, hoe ze liggen, hoe ze zitten, hoe ze stampen en vechten. Luister dan eens wat ze zingen, wat ze zeggen, wat ze fluiten’.²² Hij dacht dat alleen onderwijs in Vlaamse scholen hun gedrag kon verbeteren en ‘dat roeren met de tong in de mesthoop der vuiligheid’ kon stoppen. In de volksmond was ‘de put’ slechts goed voor ‘wie zijn moeder heeft vermoord’.²³

In de beeldvorming over de mijnwerkers combineerde de lokale bevolking twee stereotypen: zij waren laaggeschoold en vaak migranten. In hun ogen waren alle mijnwerkers laagopgeleide migranten, vreemde eenden in deze conservatief-katholieke omgeving. Mijnwerkers zorgden voor morele verloedering. Bovendien was men bang voor radicale politieke ideeën die mijnwerkers zouden meebrengen, met name socialisme en communisme.²⁴ In een roman getiteld *De put* vergeleek de katholieke priester Leo van Winkel mijnwerkers met zombies: ‘Bleek, geel, als planten die in het donker groeien. Zodra zij gaan drinken worden ze als dieren’. De Zutendaalse onderwijzer en priester Theo Vandebecck schreef:

Men zegt dat die koolkoppen slecht zijn, bedorven en bedervend; dat de koolput 's menschen hart, den godsdienst en het geloof onzer Vlaamsche werklieden doodt [...]. Men zegt dat die koolputters veel geld verdienen, maar dat geld verbrassen in drankhuizen en danskoten, met leege handen naar huis weerkomen, vrouw en kinderen wreedaardig behandelen, godsdienst en priester verloochenen! [...] dat er daar werklieden zijn die de revolver toonen als de arme vader naar hun loon vraagt; dat daar meisjes zijn, onteerd en bedorven, die uit het ouderlijk huis door hun weenende moeders weggejaagd worden.²⁵

Volgens Beyers hadden katholieke opinieleiders een afkeer van de mijnen en de immigranten, ook al waren de Oost-Europeanen in het algemeen katholiek. Immigrantengedrag en de mijnwerkersbuurten waar zij woonden werden geassocieerd

21 Delbroek, ‘Op zoek naar koolputters’, 81.

22 Geciteerd door Luc Minten, ‘Beeldvorming’, in: F. Delarbre, B. Delbroek e.a. (red.), *De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Zwolle 2006) 395-416, aldaar 400.

23 *Ibidem*, 395.

24 *Ibidem*, 400.

25 Beide citaten in *ibidem*, 404.

met socialisme, drankzucht, geweld en promiscuïteit.²⁶ Het woord ‘koempel’, een leenwoord uit het Duitse Ruhrgebied waar het simpelweg ‘mijnwerker’ betekent, werd in de omliggende dorpen in misprijzende zin gebruikt. Moeders verweten kinderen met vuile kleren: ‘Je loopt erbij als een kompel!’²⁷ Verkering van migranten met een Vlaams dorpsmeisje werd streng afgekeurd.

De houding van de plaatselijke bevolking tegenover de Oost-Europese mijnwerkers veranderde pas na de Tweede Wereldoorlog. Zij werden niet meer gezien als buitenstaanders, maar als een voorbeeld van moed en opoffering. Dit werd mede mogelijk omdat er nieuwe golven migranten instroomden, met name Italianen. De migranten van de eerste golf, die vóór de oorlog was gearriveerd, werd nu beschouwd als goed geïntegreerd en ijverig, en negatieve gevoelens werden nu gericht op de nieuwste migrantengroep.²⁸

Sociolinguïstische voorwaarden voor het ontstaan van het Cité Duits in Eisden

In het begin van de mijnontginning in Eisden kwamen geschoolde mijnwerkers, mijnningenieurs en beampten uit Wallonië, waar reeds lang mijnbouw werd beoefend. Het bestuur en de administratie van de mijn bleef daardoor grotendeels Franstalig. De door de mijnwerkers gebruikte terminologie was Frans en dat was ook het geval met de functie-aanduidingen.²⁹ In de begintijd werd het Frans niet alleen gebruikt voor het technisch vocabulaire in de mijn, maar het was ook een van de gesproken talen in de Tuinwijk. “‘God sprak hier Frans”, zei ooit een oude Eisdenaar’.³⁰ Het Frans was de spreektaal van de hogere beampten, het administratief personeel en de bestuurders van de mijn. De straatnamen in de cité waren ook in het Frans. Maar onder elkaar spraken de meeste mijnwerkers een variant van het Duits als *lingua franca*.³¹

Voor hun kinderen konden de immigranten kiezen tussen een Franstalige en een Nederlandstalige school. De *Soeurs de la Providence* waren in 1912 een Franstalige

26 Beyers, ‘From Class to Culture’, 42; *idem*, ‘Opgroeien in de schaduw van de mijn’, 137.

27 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’.

28 Beyers, ‘From Class to Culture’.

29 Ton van de Wijngaard en Herman Cromptvoets, ‘Mijnwerkerterminologie in de beide Limburgen: meer verscheidenheid dan eenheid’, *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 51 (1989). Voor de functiebenamingen zie Delbroek, *In de put*, 42-43. Zie ook G. Defoin, *Vocabulaire professionnell du houilleur belge* (Luik 1962).

30 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’, 4.

31 Gabriëlle Dorren, *Met de minsten der Mijnen. Geschiedenis van de kleine zusters van de H. Joseph* (Hilversum 2013) 417.

lagere school begonnen, maar zij hadden de cité verlaten in 1929, waarschijnlijk vanwege het toenemende verzet tegen onderwijs in het Frans. Mede onder druk van de lokale geestelijkheid werd er een Nederlandstalige school gevestigd. In 1932 begon de congregatie van de Kleine Zusters van de H. Joseph een Nederlandstalige meisjesschool in de Eisdense cité, in wat door de plaatselijke priester werd beschreven als 'een half goddeloos centrum met een bevolking uit alle gewesten, van alle talen en godsdiensten'.³²

Uit het verslag van de nonnen over de opening van hun school blijkt dat de eerste generatie migranten (de ouders van onze Cité Duits-sprekers) wel wat Duits spraken:

Bij de schoolingang verdrongen zich een paar 100 mannen en vrouwen met hun kinderen om ze aan te geven. 't Waren Hongaren, Duitschers, Tchechoslovakken, Joegoslaviërs, Italianen, Vlamingen, Walen, Polakken en misschien nog van andere nationaliteiten. We hebben dan hun fiches ingevuld zoo goed we konden, van half 9 tot ruim 11 uur. Ze spraken, behoudens enkelen, een onverstaanbare taal, radbraakten wat Fransch en Duitsch om zich toch maar te doen begrijpen, kwamen met hun papieren tevoorschijn in 't Slavisch, Hongaarsch of Poolsch geschreven.³³

Er was personeel in de school aanwezig dat het Pools, Sloveens en Tsjechisch kon vertalen, aangezien 75 procent van de kinderen geen enkele andere taal sprak. Niettemin leerden zij snel Frans of Nederlands.

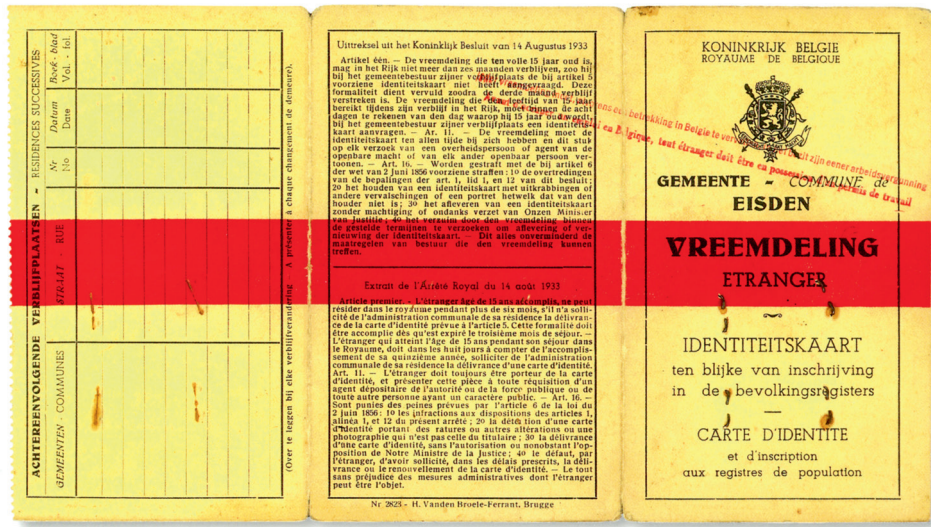
Wat het Duits betreft is van belang dat de meeste immigranten uit landen kwamen die vóór de Eerste Wereldoorlog deel hadden uitgemaakt van het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk. Volgens Kohlbacher waren het

[...] mensen die door hun historisch verleden, actief of latent, het Duits in hun oren hebben. In landen als Oostenrijk of Duitsland was het Duits de taal. Maar in gebieden als Silezië, Sudeten, Slovenië, Noord-Italië, Hongarije e.d. woonden ook vele Duitstaligen. Maar allen hebben ze geleefd onder een Duitstalige ambtenarij, gediend onder Duitstalige bevelen [...].³⁴

32 Geciteerd in *ibidem*.

33 Geciteerd in *ibidem*, 418. 'Polakken' is mogelijk niet als scheldwoord bedoeld, maar alleen een aanduiding voor 'Polen'.

34 Kohlbacher, 'Cité-Duits'.

'De gele pas met de rode streep', zoals de verplichte identiteitskaart voor buitenlanders in de volksmond heette, moest bij elke ambtelijke handeling worden getoond. Hij stond symbool voor de afstand tussen de Vlaamse en de buitenlandse mijnwerkers. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eisden.

Uit de berichten van de nonnen blijkt dat de meeste migranten uit Oost-Europa en ook uit Italië om zich verstaanbaar te maken onderling Duits konden spreken, omdat zij vaak via Duitsland waren gekomen.³⁵ Zoals gezegd, was een aanzienlijk deel van de Polen niet rechtstreeks in Eisden gearriveerd, maar via het Ruhrgebied, waar tweetaligheid onder de Ruhr-Polen gewoon was.

Duits bleef in gebruik in Eisden na de Duitse bezetting van België in 1940 en speelde ook een rol onmiddellijk na de oorlog toen Duitse en Duitssprekende krijgsgevangenen gedwongen arbeid in de mijn verrichtten. Een eerste konvooi arriveerde in Eisden op 21 mei 1945 en de laatste groep verdween in oktober 1946, toen onze Cité Duits-sprekers in hun puberteit waren. Na 1946 besloten 3.865 Duitsers te blijven, van wie er 2.951 in Eisden woonden.³⁶

Omdat het Duits als *lingua franca* diende voor de eerste generatie immigranten, hoorden en leerden de kinderen het van hun ouders en hun vrienden. Kohlbacher merkt daarover op: 'Wat war die konversationsprache unter all die nationalitäten? Die haben, die haben gemacht wat sie zu hause gehört haben of Deutsch, gebrochenes Deutsch. Mein Vater, mein Vater hat immer gesagt von Leo en mich: ihr spricht

35 Dorren, *Met de minsten der Mijnen*, 417.

36 Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 95.

strassendeutsch'.³⁷ Er was, kortom, voldoende gelegenheid voor opgroeiende kinderen in de cité om een soort Duits te leren spreken. Maar het Duits dat de jongens onder elkaar spraken was geen standaard-Duits of een dialect daarvan, noch het taaleigen van het Ruhrgebied, zoals we hieronder zullen laten zien. Wat zij Duits noemden (en wat hun leraren en ouders als een sterk vervormd soort Duits beschouwden) was in feite een mix van Nederlands, Duits en het Maaslands dialect.

Dat zo'n mengtaal zich alleen in Eisden ontwikkelde, en niet in andere mijn-cités, kan worden verklaard door twee bijzonderheden van de mijnwerkersgemeenschap daar: het relatieve geografische en sociale isolement, en de multi-etnische en veeltalige samenstelling van het mijnpersoneel dat naast elkaar woonde. De bewust gecreëerde afstand tussen de Vlaamse en de buitenlandse mijnwerkers en de xenofobe reacties van de lokale bewoners, inclusief leiders van de katholieke kerk en de vakbonden, bevorderden het gebruik van het Duits als een *lingua franca* onder de migranten van de eerste generatie en hun kinderen.

Maar terwijl de volwassen immigranten behoefte hadden aan een gemeenschappelijke spreektaal, leerden hun kinderen al snel vloeiend Nederlands, of het Maaslands dialect te spreken. Voor de jongens onder hen werd het Cité Duits een symbolische taal waarmee zij hun groepsidentiteit konden uitdrukken, maar die niet nodig was voor de onderlinge communicatie. Het gebruik van het Cité Duits (re)produceerde en was vooral uitdrukking van een gevoel van bij elkaar en bij de buurt te horen; het kan worden opgevat in een symbolische betekenis als middel van plaatsbepaling. De jongens die Cité Duits begonnen te spreken en de volwassen mannen die zij later werden gaven daarmee betekenis aan hun buurt en ervoeren die daarmee als 'thuis'.

Enkele taalkundige kenmerken van het Cité Duits

Voor ons taalkundig onderzoek hebben wij de taal van vier respondenten op vier verschillende momenten in verschillende constellaties opgenomen. De hier gepresenteerde eerste onderzoeksresultaten zijn gebaseerd op een verzameling opnamen met een duur van ongeveer vier uur door Leonie Cornips op 13, 14 en 18 maart 2012 en 10 oktober 2013. De opnamen vonden plaats in het Museum van de Mijnwerkerswoning in Eisden-Tuinwijk. Voor dit artikel hebben we van iedere informant ongeveer 20 minuten opname geanalyseerd.³⁸

37 Kohlbacher, 'Cité-Duits'.

38 Een minuut gesproken conversatie kan tussen de 20 en 40 minuten aan transcriptietijd vergen.

De informanten zijn opgevoed in verschillende moedertalen: Hongaars, Oekraïens, Oostenrijks-Duits, en Portugees/Italiaans. Ten tijde van de opnamen waren zij tegen de 80 jaar oud. De sprekers vormen dus geen ‘natuurlijke’ etnische groep; hun ouders hadden immers een geheel verschillende nationale, etnische en taalachtergrond. Als in Eisden geboren kinderen van eerste-generatie immigranten, maakten ze vanaf hun kindertijd deel uit van een gelijkgestemd jongensnetwerk dat bleef bestaan toen ze in de mijn begonnen te werken, gingen voetballen, of om andere redenen in de cité bij elkaar kwamen. De door hen gebruikte taalvariëteit hebben zij niet verworven door een gemeenschappelijke familieachtergrond. Zij hebben die zelf gecreëerd door gebruik te maken van kenmerken van een taal (Duits) die hen niet vanzelfsprekend eigen was. Taalkundigen noemen dit *crossing*, met als doel de versterking van de onderlinge solidariteit en de groepsidentiteit van minderheden tegenover anderen.³⁹ Die ‘anderen’ waren in dit geval voornamelijk de inwoners van Eisden-dorp en hoogstwaarschijnlijk ook gezagdragers in de cité, met name onderwijzers en ouders. De taalkenmerken die zij daarvoor uitkozen werden niet overgenomen van een reeds bestaande sociale groep, maar gebruikt als een middel om zichzelf te positioneren als leden van een aparte groep in de betreffende sociale omgeving.

In de volgende paragrafen beschrijven we enkele kenmerken van het Cité Duits die in het taalgebruik van de vier gehoorde sprekers frequent voorkomen, zoals in het gebruik van bepaalde en onbepaalde lidwoorden, of opvallend waren door verschillen in het Duits en het Nederlands, zoals de interne werkwoordvolgorde.⁴⁰ Een waarschuwing is hier op zijn plaats: wij reconstrueren het Cité Duits op basis van het taalgebruik van sprekers die bij de opnames bijna 80 jaar oud waren. Tegelijk gaan wij ervan uit dat zij en hun leeftijdgenoten het Cité Duits ontwikkelden in hun kindertijd, dus zo’n 70 jaar geleden in de jaren 1930 en 1940, en dat het zich daarna uitkristalliseerde tot een aparte manier van spreken. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit proces van vastlegging zich in verschillende stadia heeft voltrokken en dat het taalgebruik ook nog veranderde in de volwassen levensfase van de sprekers. Al dit soort ontwikkelingen blijft verborgen en er kan alleen maar over worden gespeculeerd. Met name de verhouding tussen de Duitse, Maaslandse en Nederlandse bestanddelen van het Cité Duits kan veranderd zijn. Men dient ook voor ogen te houden dat het Cité Duits uitsluitend onderling werd gebruikt door mannen met het beroep van mijnwerker. In het dagelijks leven was

39 Ben Rampton, *Crossing. Language and Ethnicity among Adolescents* (London 1995).

40 Nantke Pecht, “Siehs’ du, du wars (...) besser wie du hast gedacht: Du has’ Französisch gesprochen!”, *Taal en Tongval* 65 (2013) 149-169; idem, ‘The postfield in Cité Duits: Syntactic variation in in-group speech’, in: *Artikelen van de 8ste Anéla Conferentie Toegepaste Taalwetenschap 2015* (Delft 2015) 39-58.

het Nederlands de dominante spreektaal van onze informanten, ook in gesprekken met hun echtgenotes en familieleden. Aangezien zij al lang zijn gepensioneerd, is er steeds minder gelegenheid Cité Duits te spreken. Bovendien zijn veel vroegere mijnwerkers uit Eisden verhuisd of inmiddels overleden, dus het aantal personen met wie Cité Duits kan worden gesproken is sterk verminderd. Cité Duits is zonder enige twijfel aan het uitsterven. Onze informanten gebruiken het tegenwoordig nog zelden, hoewel zij veel genoeg beleefden aan de door ons georganiseerde bijeenkomsten waarop zij herinneringen ophaalden aan hun werkzame leven als mijnwerkers. Zoals in alle gevallen van taalveroudering kunnen structurele veranderingen in de taal als gevolg van dit alles niet worden uitgesloten.⁴¹

Dit voorbehoud neemt niet weg dat de structuren van het nu gesproken Cité Duits sterk blijken af te wijken van de uit de literatuur over tweetaligheid bekende patronen van *code-mixing* (taalmenging).⁴² Het is daarom niet waarschijnlijk dat Cité Duits is ontstaan als een vorm van dit soort *code-mixing*, omdat die, afgezien van overloopeffecten, als het invoegen van woorden of een zin beginnen in een taalvariëteit A en eindigen in een taalvariëteit B herkenbaar zou moeten zijn. In deze gevallen kunnen elementen van de ene of de andere taal strikt van elkaar worden onderscheiden, maar dat is niet zo in het Cité Duits. Neem bijvoorbeeld de volgende passage uit ons corpus:

(1) has du də gro:sə tɔnə gəhat/

In de relevante contacttalen Duits, Nederlands en het Maaslands dialect,⁴³ zou dezelfde vraag zijn (std.D = standaard Duits, std.N = standaard Nederlands, MD = Maaslands Dialect):

(2) a.	std.D	/has(t)	du	di	gro:sə	tɔnə	gəha:pt/
		Hast	du	die	grosse	Tonne	gehabt?
b.	std.N	/had	je	də	χRO:tə	tonə	χeha:t/
		Heb	je	de	grote	tonnen	gehad?
c.	MD	/hœbs	du	də	γRU:tə	tonə	γeha:t
		Höbs	doe	de	groëete	tónne	gehad?

41 Nancy Dorian (red.), *Investigating obsolescence: studies in language contraction and death* (Cambridge 1989).

42 Pieter Muysken, *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing* (Cambridge 2000).

43 Met dank aan Ton van de Wijngaard.

De zinsnede in het Cité Duits (1) heeft veel kenmerken van het Duits (2a); het hulpwerkwoord *has* en het persoonlijk voornaamwoord *du* zijn volledig Duits; het zelfstandig naamwoord *Tonne* kan Duits zijn (enkelvoud; 2a) of Nederlands/Maaslands (meervoud; 2b, 2c). Het bepaalde lidwoord *de* is daarentegen duidelijk Nederlands/Maaslands (2b, 2c). Anders dan het Duits (2a), maakt het Nederlands/Maaslands in het gebruik van het lidwoord geen onderscheid tussen enkel- en meervoud (zie hieronder). Bij het deelwoord *gəhat* is er een woordinterne vermening: het voorvoegsel *ge-* in (1) wordt op z'n Duits uitgesproken zoals in (2a), dat wil zeggen /g/ in het begin van de lettergreep als een k-achtige klank, maar in de uitspraak van de stam ontbreekt de Duitse einduitspraak /p/ voor *-t* (2a) (*-hat* in plaats van *-həpt*). Die laatste kan daarom als Nederlands of Maaslands worden gekarakteriseerd (2b, 2c).

Dit voorbeeld kan worden uitgebreid met andere en complexere,⁴⁴ maar hier volstaan wij met de constatering dat deze taalmenging niet ad hoc gebeurt, maar regelmatig is en dat daaruit een aparte taalvariëteit is ontstaan. Om dat aan te tonen willen we in de volgende paragrafen op basis van een voorlopige analyse laten zien dat de specifieke taalstructuren van het Cité Duits op regelmatige wijze elementen bevatten van het Duits, het Nederlands, of het Maaslandse dialect. Wij onderzoeken deze elementen op het gebied van de uitspraak (fonologie), het lidwoordgebruik en de werkwoordsvolgorde.

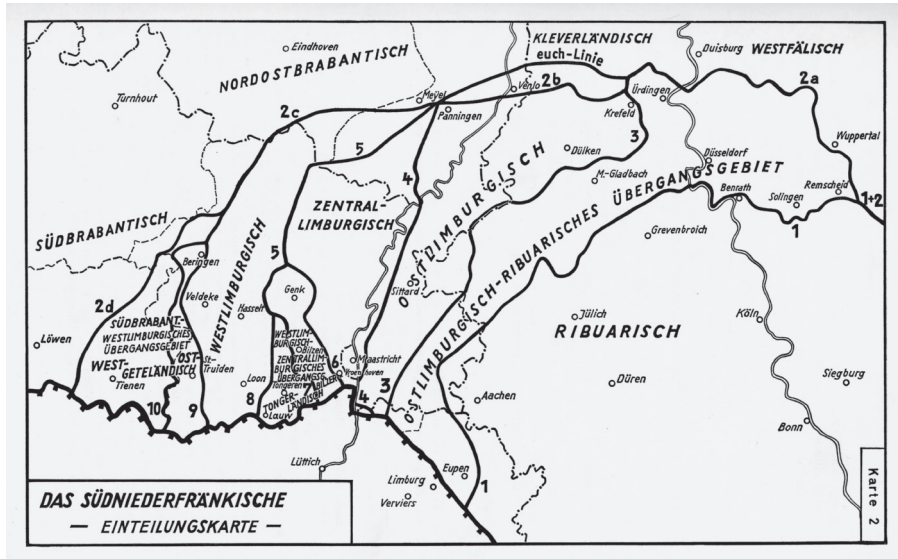
Fonologische kenmerken

Een van de belangrijke fonologische kenmerken van het Cité Duits betreft de uitspraak van de medeklinkers /t, p, k/, die met luchtdoorlating (de taalkundige term is fricatief) worden uitgesproken in het standaard Duits en in de zuidelijke dialecten, maar met volledige obstructie van het stemkanaal of andere spraakorganen in het (standaard) Nederlands (zoals *-s-* en *-t-* in 'Strasse ~ straat en *-ch-* en *-k-* in 'Dach ~ dak'). In het bijzonder de uitspraak van de West-Germaanse /k/ is belangrijk, omdat het Maaslandse dialectgebied, waartoe Eidsen behoort, deel uitmaakt van een grote overgangszone tussen de noordelijke en westelijke 'gesloten' uitspraak van de /k/ en de oostelijke en zuidelijke fricativisering daarvan tot /ch/ (zie kaart 2).⁴⁵ De Midden-Limburgse dialecten (waar het Maaslands toe behoort) worden gesproken ten zuiden van de zogenoemde Benrather linie (lijn 2 op kaart 2), die de overgang van gesloten /k/ naar de zuidelijke fricatieve niet-initiële

44 Zie daarvoor het oorspronkelijke artikel in het Engels, aangehaald in noot 1.

45 Jan Goossens, 'Die Gliederung des Südfränkischen', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30 (1965) 79-94.

Kaart 2. De ruimtelijke verdeling van het Zuidnederfrankisch

Bron: Jan Goossens, Die Gliederung des Südfränkischen, in: Rheinische Vierteljahrs Blätter 30 (1965).

positie /ch/ (zoals in *ich* ~ *ik*) markeert, maar ten noordwesten van de Uerdingen linie (lijn 1), die betrekking heeft op de overgang van /k/ naar /ch/ als middenklank (zoals in *machen* ~ *maken*). In de Midden-Limburgse dialecten zijn echter weer tal van variaties zodat deze scheidslinien niet absoluut zijn.

In de geanalyseerde tekstgedeelten gebruikten de vier sprekers van Cité Duits 135 keer woorden met een midden- of eind/k/, 84 procent daarvan werd uitgesproken als /ch/ (fricatief), 14 procent als gesloten /k/, de resterende 2 procent werd niet uitgesproken. Als de gevallen waarin de eind /k/ in het Maaslands als in het Duits wordt uitgesproken apart worden geteld (zoals in *ich/ik* en *auch/ook*), neemt het aantal fricatieven iets toe (87 procent van de 115 gevallen), terwijl zij afnemen in woorden die in het Midden-Limburgs als in het standaard Nederlands worden uitgesproken (65 procent).⁴⁶ Dit lagere percentage is een gevolg van het feit dat in bepaalde gevallen andere fonologische kernmerken de standaard-Nederlandse uitspraak bevorderen (zoals in *boek: boeks(k)es*, of *werkelijk*). De sprekers uit de Oostenrijks-Duitse en Hongaarse gezinnen gebruikten het hoogste aantal fricatieven (100 procent), bij de sprekers met de Portugees/Italiaanse en Oekraïense achtergrond was dat wat minder het geval (respectievelijk 90 en 73 procent).

46 In het onderzochte bestand zijn dit het Duitse *Kirche*, -lich, -reich, *machen*, *Sache*, *Buch*, *sicher*, *suchen*, overeenkomstig het Nederlandse *kerk*, -lijk, -rijk, *maken*, *zaak*, *boek*, *zeker*, *zoeken*.

Daarbij moet worden aangetekend dat deze aantallen zijn geteld over de hele gesproken tekst. De sprekers spraken echter niet voortdurend en consequent Cité Duits, maar gingen zo nu en dan over op het Nederlands. In deze gevallen treffen we uiteraard de gesloten Nederlandse uitspraak aan. Als deze gevallen niet worden meegeteld, wordt het aantal fricatieven nog groter. De voorkeur van de sprekers voor de fricatieve uitspraak boven de gesloten Nederlandse kan worden geanalyseerd als een Duitse of Maaslandse component in het Cité Duits. Het feit dat deze ook worden gebruikt als het Maaslands een gesloten uitspraak heeft, pleit echter voor de eerste interpretatie.

In woorden met de West-Germaanse /t/ en /p/ klanken gebruikt het Maaslandse de gesloten uitspraak zoals in het Nederlands, terwijl het Duits fricatieven gebruikt. In deze gevallen zijn de resultaten opvallend eenduidig: in bijna alle gevallen worden de West-Germaanse /t/s en /p/s als begin- en middenklanken op de Duitse manier uitgesproken, dat wil zeggen fricatief (96 procent van 84 /t/s; 100 procent van de 5 /p/s).⁴⁷ Er ontstaat echter een heel ander beeld voor de eind /t/. Die komt hoofdzakelijk voor in de veelgebruikte woorden *dat* en *wat*, en wordt vrijwel nooit fricatief uitgesproken (99 procent van de 72 gevallen), in tegenstelling dus tot de begin- en midden /t/ en /p/. In het gebruik van de eind/p/ daarentegen, zoals in het Duitse voorvoegsel *auf* ~ *op* en afgeleide vormen als *drauf*, is de dominante uitspraak fricatief (72 procent van 33 gevallen); de zes gevallen van een uitspraak op z'n Nederlands zijn alle gedaan door dezelfde spreker, waarvan twee in de context van een overgang naar het Nederlands.

In het algemeen volgt de uitspraak van deze medeklinkers in het Cité Duits dus het Duitse patroon, mogelijk versterkt door de invloed van het Maaslandse dialect in het geval van *auch/ich*. Daarop is echter één uitzondering, namelijk de eind /t/. Hoe kan deze uitzondering worden verklaard? Men zou kunnen denken aan beïnvloeding door het Nederlands en Maaslands dialect, maar waarom zou die er alleen zijn in het specifieke geval van de eind /t/, terwijl die niet herkenbaar is in de begin- of midden /t/? Een andere, en mogelijk betere verklaring is de invloed van het *Ruhrdeutsch* dat werd gesproken door de Poolse immigranten die in de jaren 1920 vanuit het Ruhrgebied naar de Belgische mijnen trokken. De uitspraak *dat, wat* en een 'harde' /t/ in woorden als *allet, et* voor het Duitse *alles* en *es*, zijn tot op de dag van vandaag symptomatisch voor het spraakgebruik in het Ruhrgebied. Het is een overblijfsel van het Nederduits. In een studie naar het gebruik van deze uitspraakvariant onder mijnwerkers uit Duisburg (van ongeveer dezelfde leeftijd als onze informan-

47 Voor /t/ als beginklank heeft dit betrekking op de woorden: *zwei, zehn* ~, *ziehen, zu(rück)*, *Zeit*; voor /t/ als tussenklink op *Straße, groß, essen, heißen, müssen, wissen, Wasser, sitzen, besser, lassen, weiß, Wurzel*. Voor /p/ geldt dit voor *Pferd, laufen, schlafen*.

ten) vond Salewski deze gesloten eind /t/ in gemiddeld 55,6 procent van de gevallen.⁴⁸ Het taalgebruik van Ruhr-arbeiders van Poolse afkomst is slechts één keer empirisch onderzocht, in een studie door de volkskundige Himmelreich uit 1943.⁴⁹ Zij verzamelde gegevens onder eerste-generatie Poolse migranten en hun echtgenotes in Gelsenkirchen aan het eind van de jaren 1930. Bij hen kwamen in spontane uitspraken circa 35 procent Nederduitse vormen voor, zoals *wat*, *dat*, *allet*.⁵⁰ Het feit dat de aantallen in onze gegevens aanzienlijk groter zijn, wijst op taalconsolidatie, waardoor een variabele vorm tot een vast kenmerk van het Cité Duits is geworden.

Voorbeelden van woordgebruik en zinsbouw

Het bepaald lidwoord

Wat betreft gebruik van het bepaald lidwoord hadden de Cité Duits-sprekers de theoretische keuze tussen het Duits, met onderscheid tussen naamvallen en geslachten zoals in *der*, *die*, *das*, *den*, *dem*; het Nederlands, zonder naamvallen en met slechts twee vormen van geslachtsonderscheid in *de* en *het* (of spraakafkortingen daarvan); of het Maaslands dialect, met de varianten *ət*, *de*, *den* en *d'* (geen naamvallen; in de uitspraak onderscheid tussen drie geslachten).⁵¹ De informanten kozen het vaakst voor de vorm *de(r)* (88 procent van 96 waarnemingen), gevolgd door *di* (10 procent van 96). De vormen *het* en *dat* (beide Nederlands of Maaslands) komen slechts één keer voor, terwijl de vormen *das*, *den* en *dem* volledig ontbreken. Dat geeft aan dat de Duitse naamvalvervoegingen in het Cité Duits zeldzaam zijn.

Het lijkt erop dat het aan het Nederlands of Maaslands dialect ontleende *de(r)* wordt gebruikt als een niet naar geslacht of naamval gespecificeerd standaardlidwoord.⁵² In het Nederlands wordt echter wel tweeledig onderscheid gemaakt tussen lidwoorden bij gewone (mannelijke of vrouwelijke) en onzijdige woorden. Bij enkelvoudige gewone naamwoorden wordt het bepaalde lidwoord *de* gebruikt, bij onzijdige *het*. Het zelfstandige naamwoord *wasser* ('water') in zinsdeel (3) is onzijdig in zowel het Nederlands als in het Duits, en we zouden derhalve *het/ət* (Nederlands/Maaslands) of *das* (Duits) als lidwoord kunnen verwachten. Maar de spreker gebruikt *wasser* met het lidwoord *de*.

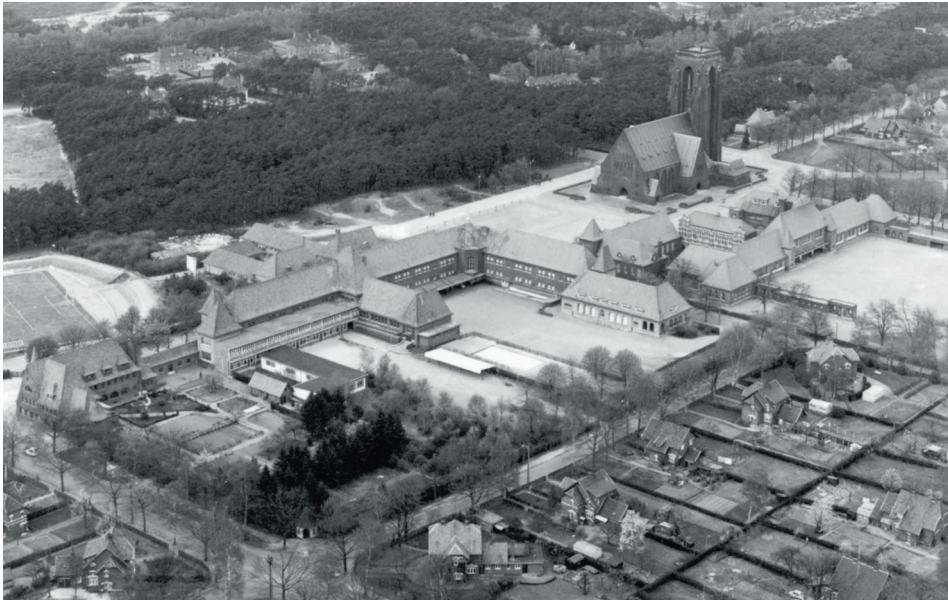
48 Kerstin Salewski, *Zur Homogenität des Substandards älterer Bergleute im Ruhrgebiet* (Stuttgart 1998).

49 Hildegard Himmelreich, *Volkstümliche Beobachtungen an der Umgangssprache in Gelsenkirchen* (Diss. Münster 1943).

50 Eigen tellingen gebaseerd op haar interviewtranscripties B1, 1-3 (43 gevallen).

51 Met dank aan Rob Belemans voor informatie over de Maaslandse dialectvariëteiten.

52 Vgl. Ianthi Tsimpli en Aafke Hulk, 'Grammatical gender and the notion of default: insights from language acquisition', *Lingua* 137 (2013) 128-144.

De cité van Eindhoven gezien vanuit de lucht, omstreeks 1950. Alle nutsgebouwen liggen gegroepeerd rond de Grand Place, het centrale plein en het hart van de cité. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eindhoven.

(3) hee det ging mid de wasser miit

Grammaticale geslachten staan in het Nederlands onder druk: in de gesproken taal van immigranten komt het verlies van de onzijdige vorm *het* veel voor en dat blijft ook zo bij volgende generaties die in Nederland zijn geboren en de taal als kind hebben geleerd. Het gebruik van *de* als standaardlidwoord is ook bekend in talen met een sterke Nederlandstalige component, zoals Negerhollands, Berbice-Nederlands, Afrikaans, Curaçaos-Nederlands, Surinaams-Nederlands en Indisch-Nederlands.⁵³ In sommige gevallen wordt het algemene gebruik van het lidwoord *de*, ook voor onzijdige woorden, ervaren als deel van de identiteit.⁵⁴

53 Vgl. Leonie Cornips en Aafke Hulk, 'External and Internal Factors in Bilingual and Bidialectal Language Development: Grammatical Gender of the Dutch Definite Determiner', in: C. Lefebvre, L. White en J. Christine (red.), *L2 Acquisition and Creole Genesis. Dialogues* (Amsterdam/Philadelphia 2006) 355-378.

54 Leonie Cornips, 'Loosing grammatical gender in Dutch. The result of bilingual acquisition and/or an act of identity?', *International Journal of Bilingualism - Ethnolinguistics: The emergence of new varieties among adolescents* 12 (2008) 105-124.

Naast *de(r)* wordt in het Cité Duits *die* gebruikt als lidwoord. Dat geldt altijd voor de aanwijzende vorm (13 gevallen). Bovendien kiezen de vier sprekers meestal het lidwoord *die* voor meervoudsvormen (78 procent van de 27 gevallen), waarmee zij het Duitse patroon volgen (voor de eerste en vierde naamval), en slechts in 12 procent (van de 27 gevallen) *de*, zoals in het Nederlands en het Maaslands. Net zomin als met *de(r)*, wordt in het gebruik van *die* echter niet op Duitse wijze gevarieerd volgens de naamvallen (zie voorbeeldzinsdeel 4).

(4)	dann gehen	die	gehen die (.) die die (.)	de jungens gehen
	dann un	die	maeidjes	

Samenvattend: in het lidwoordgebruik varieert het Cité Duits nauwelijks naar geslacht of naamval, maar wel naar aantal. De regelmatige vormen van het lidwoord zijn de volgende:

/də/ = enkelvoud, bepaald	gelijk aan het Nederlandse bepaald lidwoord
/di/ = meervoud & aanwijzend	gelijk aan het Duitse meervoudslidwoord en het Nederlandse aanwijzend lidwoord

Het onbepaald lidwoord

Voor het onbepaald lidwoord konden de sprekers kiezen uit de Duitse vormen *ein, eine, einer, einem, einen, eines* (met onderscheid naar naamvallen en drie geslachten), het Nederlandse *een* (geen naamvallen, geen geslachten) en in het Maaslandse dialect *(e)ne, (e)nen* (mannelijk), *een* (vrouwelijk), *e(n)* (onzijdig) (geen naamvallen, drie geslachten). De meest gebruikte was de lidwoordvorm *e(i)n* (in 83 procent van de 52 gevallen). De lidwoordvorm *e(i)ne/r* werd zes keer gekozen (12 procent van 52), *e(i)nen/e(i)nem* twee keer, en *e(i)ne* een keer. Zinsnede (5) laat zien dat het onbepaald lidwoord *e(i)n*, dat in alle te kiezen taalvariëteiten voortkomt, de standaardvorm is, niet gespecificeerd naar naamval en geslacht. In deze zinsnede is het woord *neffen* ('neef') mannelijk in het Duits en in deze taal zou na het voorzetsel *neben* de derde naamval (datief) van het lidwoord (*einem*) moeten volgen. De feitelijk door de spreker gebruikte vorm *e(i)n* lijkt echter op het Nederlandse *een*; net als in het Nederlands wordt dit door de spreker zonder onderscheid naar naamval of geslacht gebruikt.

(5) neben e(i)n naef von mich

In zinsnede (6) zouden we volgens het Duitse taalsysteem de lidwoordvorm *eine* verwachten, aangezien *Wiese* ('weide') vrouwelijk is, maar de spreker gebruikt *e(i)n*.

(6) dat is e(i)n große wiese

Samenvattend blijkt dat de vier sprekers in de meeste gevallen kiezen voor het onbepaalde enkelvoudige lidwoord *e(i)n* en dat volgens het Nederlandse patroon gebruiken, dat wil zeggen zonder te onderscheiden naar naamval en geslacht.

Het bezittelijk voornaamwoord

Voor het bezittelijk voornaamwoord (waarvoor we alleen het enkelvoudig gebruik bekijken) konden de spreker kiezen uit een reeks opties, zoals (voor de eerste persoon) de door naamvallen en geslacht bepaalde Duitse vormen *meine*, *meiner*, *meinen*, *meinem*, *meines*, de door geslacht, maar niet door naamvallen bepaalde Maaslandse vormen *mene(n)* (mannelijk), *men* (vrouwelijk), en *me(n)* (onzijdig), en het Nederlandse *mijn* zonder naamval- of geslachtsvariatie. In de overgrote meerderheid van de gevallen verbogen de sprekers de bezittelijke voornaamwoorden niet: in 96 procent van de 45 gevallen werd *mein* (als in het Duits), *mijn* (als in het Nederlands), *men* (als in het dialect) gebruikt, of hun varianten in de tweede en derde persoon.

Een verbuiging (zoals in *meine* en *meinem*) kwam slechts een keer voor.

Een voorbeeld is zinsnede (7): het woord *Frauw* ('vrouw') is vrouwelijk, en volgens het Duitse systeem zouden we daarom *seine* verwachten. Hier wordt echter *sein* gebruikt (volgens het Nederlandse systeem in *zijn*). Hetzelfde geldt voor zinsnede (8) waar we in het Duits *deine* zouden verwachten.

(7) ja! sein frouw war ook

(8) maar dann kommt dein mutter/

Net als bij lidwoorden zijn er geen aanwijzingen dat er in het Cité Duits in het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden onderscheid wordt gemaakt naar naamvallen en geslacht. Ongeacht de verschillende herkomsttalen in het ouderlijk huis gebruikten de vier sprekers zonder veel onderscheid de volgende simpele vormen:

<i>de</i>	= bepaald lidwoord, enkelvoud
<i>die</i>	= bepaald lidwoord meervoud & aanwijzend voornaamwoord
<i>ein</i>	= onbepaald lidwoord, enkelvoud
<i>mein</i>	= bezittelijk voornaamwoord, zonder verbuiging

Deze vormen komen niet volledig overeen met hetzij het Nederlandse, het Duitse of het Maaslandse gebruik. Zo wordt in het bepaald lidwoord in het Nederlands of Maaslands geen verschil gemaakt in enkelvoud of meervoud: in beide gevallen wordt *de* gebruikt. In het Duits is dat wel het geval: voor meervouden wordt altijd *die* gebruikt. Het Cité Duits past voor het bepaalde lidwoord enkelvoud de Nederlandse vorm toe, voor het meervoud de Duitse. Anderzijds volgt het Cité Duits bij onbepaalde lidwoorden niet het Maaslandse gebruik van naamvals- en geslachtsvariatie.

Werkwoordsvolgorde

De in het Cité Duits gangbare werkwoordsvolgorde is interessant, omdat er hierin ook een verschil bestaat tussen enerzijds het Nederlands en het Maaslands, en anderzijds het Duits.⁵⁵ Het Nederlands staat een variabele werkwoordsvolgorde in de bijzin toe, zoals in de zinsneden (9a) en 10a), in het Duits is variant (10b) grammaticaal onjuist.

(9) a. Nederlands/Maaslands	wanneer hij iemand	gezien heeft
b. Duits	wenn der einen	gesehen hat

(10) a. Nederlands/Maaslands	wanneer hij iemand	heeft gezien
b. Duits	*wenn der einen	hat gesehen

55 Voor het Maaslands, zie Sjeff Barbiers e.a., *Syntactic Atlas of the Dutch Dialects (SAND) Volume II* (Amsterdam 2008).

De vier sprekers van het Cité Duits gebruikten 17 keer een werkwoordcombinatie in deze vorm of een variant daarvan. In 88 procent van de gevallen was hun werkwoordvolgorde incorrect volgens de Duitse grammaticale regels, maar correct volgens de Nederlandse en Maaslandse. Ook daarin lijken de Cité Duits-sprekers dus een voorkeur te hebben voor het Nederlandse en Maaslandse gebruik. Eerder onderzoek van Leonie Cornips in Heerlen liet een veel gevarieerder patroon zien, met een grotere voorkeur voor de in het Duits gangbare woordvolgorde dat ook gangbaar is in het Nederlands, maar ook het voorkomen van beide woordvolgordes.⁵⁶

Conclusie

Cité Duits, de taalvariëteit waarvan wij hier een aantal kenmerken hebben onderzocht, kan in meer dan één opzicht ‘perifeer’ worden genoemd. Het werd ontwikkeld en alleen gesproken in de cité van Eisden-Tuinwijk, gelegen aan de oostrand van het Belgische mijngebied in de Kempen tegen de grens met Nederland. Dat wil echter niet zeggen dat er geen uitwisseling van arbeid en inwoners plaatsvond met de buitenwereld. Eisden maakt deel uit van een transnationale ruimte, zowel door grensoverschrijdende verbindingen met andere mijnbouwgebieden in de regio, met name die in Nederland en Luik, als op grotere afstand met die in Duitsland (met name het Ruhrgebied) en verder weggelegen rekruteringsgebieden voor mijnwerkers.⁵⁷ Juist de perifere ligging in België maakten grensoverschrijdende verbindingen door uitwisseling van arbeid mogelijk en noodzakelijk. Het was moeilijk in Eisden en omgeving voldoende geschoolde Belgische mijnwerkers te vinden, en de Eisdense mijn was daardoor meer dan andere Kempische mijnen afhankelijk van ‘import’ van arbeid. De qua afkomst gemengde bevolking was een van voorwaarden voor het ontstaan van het Cité Duits als aparte mijnwerkerstaal.

Nog belangrijker was dat het Cité Duits werd ontwikkeld door een ook in sociaal opzicht perifere groep sprekers, kinderen van arbeidsmigranten, die voornamelijk afkomstig waren uit Oost- en Zuidoost-Europa. De migranten waren rechtstreeks door de mijn gerekruteerd in hun thuisland, of indirect in Eisden

56 Leonie Cornips, ‘Empirical syntax: idiolectal variability in two- and three-verb clusters in regional standard Dutch and Dutch dialects’, in: A. Dufter, J. Fleischer en G. Seiler (red.), *Describing and modeling variation in grammar* (Berlin/New York 2009) 203-224.

57 Vgl. Ad Knotter, ‘Labour migrants and cross-border commuters. Comparative perspectives on mining labour markets in the Belgian-Dutch-German borderland in the twentieth century’, in: Angelika Westermann (red.), *Montanregion als Sozialregion. Zu gesellschaftlichen Dimension von ‚Region‘ in der Montanwirtschaft* (Husum 2012) 125-150.

gearriveerd via mijngebieden in Duitsland of Noord-Frankrijk. In Eisden woon- den zij samen in de cité die het mijnbedrijf speciaal voor deze migrantenarbeiders en hun gezinnen had aangelegd. Zij waren daardoor afgesloten van het bestaande Eisden-dorp en omgeving, waar de lokale Belgische bevolking woonde, vooral boeren en landarbeiders. De Tuinwijk voorzag in veel behoeften, zoals moderne behuizing, sportverenigingen, scholen, maar de nieuwkomers bleven een aparte gemeenschap, die met wantrouwen werd bejegend, zowel door de gevestigde be- woners als door Belgische gezagdragers en opinieleiders (met name de katholieke). Dit versterkte het (gevoel van) isolement, maar bevorderde tevens de onderlinge band en de binding aan de cité als (woon)plaats. In dat proces van plaatsbepaling werden de etnische grenzen tussen de verschillende migrantengroepen overschre- den en grotendeels uitgewist.

Onder deze omstandigheden ontwikkelden jongens van de tweede generatie migranten in de jaren 1930 en 1940 een manier van spreken bij hun onderlinge speelcontacten op straat (waarbij meisjes niet werden toegelaten). In de decennia daarna werd dit spraakgebruik toegespitst en vastgelegd in een ‘eigen’ taalvarië- teit met vaste ‘regels’, die ze Cité Duits noemden, maar die niets met Duitsland of Duitsers te maken had. Deze taalvariëteit werd vooral een symbool van het feit dat ze in de cité thuishoorden. Het werd ‘hun taal’ in afwijking van het Maaslandse dialect dat werd gesproken door de dorpsbewoners, maar ook van de ‘officiële’ taal van gezagdragers op school en in de mijn (hetzij Frans, hetzij Vlaams/Nederlands), en thuis (de moedertaal van de immigranten, en ook standaard Duits). Het Cité Duits werd gedomineerd door het Duits, de *lingua franca* van hun ouders. De mees- te van de migranten van de eerste generatie hadden enige kennis van het Duits, omdat zij uit landen kwamen die tot 1918 deel uitmaakten van het Habsburgse rijk of uit het oosten van het toenmalige Duitsland (nu Polen). Poolse mijnwerkers die eerst als migranten in het Ruhrgebied hadden gewoond spraken vloeiend Duits.

Hun kinderen leerden Nederlands op school en dat werd hun belangrijkste taal in de leefomgeving. Cité Duits bleef daardoor ook perifeer in het gebruik: het werd alleen door mannen en jongens gesproken, het was dus een ‘genderlect’, en belang- rijker, het werd alleen ondergronds door mijnwerkers gebruikt, en was dus ook een ‘beroepslect’. Cité Duits is strikt groepsgebonden. Met echtgenoten en familiele- den, en bij alle openbare gelegenheden, werd en wordt het Nederlands gebruikt (of het Maaslandse dialect). Als beroeps- en geslachtsgebonden groepstaal werd Cité Duits niet meer overgedragen toen de mijnen in de jaren 1980 en 1990 sloten. Waarschijnlijk werd het al eerder niet meer door jongere mijnwerkers gebruikt, omdat de etnische samenstelling van het mijnpersoneel al in de jaren 1960 en 1970 drastisch was gewijzigd, eerst door de komst van Italianen, later ook van Turken.

In tegenstelling tot moderne, zogenaamde ‘multi-ethnolecten’,⁵⁸ is het Cité Duits geen variëteit van een dominante taal in een bepaalde samenleving (in dit geval zou dat het Nederlands zijn), maar een echte hybride taalvariëteit, waarin elementen van het Duits, het Nederlands en het Maaslandse dialect door elkaar zijn gemengd. Conform verwachting heeft Duits als *lingua franca* in dit proces een zekere structurele vereenvoudiging ondergaan; beïnvloeding door het *Ruhrdeutsche* taaleigen zoals dat door de Ruhr-Polen werd gesproken kan evenmin worden uitgesloten. De door ons geanalyseerde spraakfragmenten van onze vier informanten tonen een opmerkelijke homogeniteit. Dit betekent dat zij als groep in de praktijk van de onderlinge communicatie bepaalde kenmerken uit de taalomgeving van het Nederlands, het Maaslands dialect, en spreekvarianten daarvan hebben geselecteerd. In deze communicatiepraktijk hebben zij hun manier van spreken toegespitst en vastgelegd, waardoor zij een aparte taalvariëteit hebben gecreëerd. Omdat de sprekers hun leven lang met elkaar hebben gecommuniceerd is een in taalkundig opzicht unieke mengtaal ontstaan. De meeste mengtalen zijn ontstaan in vrijblijvender contactsituaties, waardoor de afzonderlijke talen in een mix herkenbaar blijven. In het Cité Duits worden stukjes van die talen door elkaar gehusseld en veranderd.

[Vertaling Ad Knotter]

58 Jacomine Nortier en Bente A. Svendsen (red.) . *Language, Youth and Identity in the 21st Century: Linguistic Practices Across Urban Spaces* (Cambridge 2015); Leonie Cornips en Jacomine Nortier (red.), ‘Ethnolects? The emergence of new varieties among adolescents’, *International Journal of Bilingualism* 12/1,2 (2008).

Annet Schoot Uiterkamp

**‘VOORLOOPIG IN ALLE STILTE’.
TEWERKSTELLING VAN POLITIEKE
GEVANGENEN IN DE MIJN WILLEM-SOPHIA
TE SPEKHOLZERHEIDE (1945-1946)***

* Citaat uit SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 158: ‘Verslag 4e vergadering Adviescommissie voor Arbeidszaken 18 augustus 1945’, 6. Hierbij dank ik Willibrord Rutten, die mij op het spoor heeft gezet van het onderwerp en Theo Dibbets, die de resultaten van zijn vooronderzoek loyaal aan mij heeft overgedragen.

Abstract

'For the time being keep it silent'. Employment of political prisoners at the mine Willem-Sophia in Spekholzerheide (1945-1946)

This article investigates the beginnings of the employment of collaborationist prisoners in Dutch coal mines after the Second World War, especially in the mine Willem-Sophia in Spekholzerheide (1945-1946). Such employment, made urgent by shortage of fuel as well as of labour, was debated in the early months of 1945. Initially the military commander in charge ('Militair Gezag') forbade employment of prisoners unless no regular unemployed were available. Mine directors insisted, particularly because in the months following the liberation of the southern part of Limburg, political prisoner camps housed numerous skilled miners. In collective memory their employment is supposed to have generated much resistance among miners and their unions, as it was supposed to be a degradation of their profession. But research in the archives does not produce much evidence to corroborate this as far as the Willem-Sophia is concerned: the first Dutch coal mine to employ these 'infected' miners.

Die politieke delinquenten hebben ons van het begin af aan bijzonder hoog gezeten. Het was een stomiteit van de bovenste plank om mensen, die tijdens de oorlog fout tot zeer fout waren geweest de keuze te geven om in de mijnen te werken en zodoende hun straf 'uit te zitten'. De mijnarbeid werd daardoor op een uiterst menonwaardige wijze omlaag gehaald.¹

Aldus oud-vakbondsman Frans Dohmen in zijn memoires uit 1986. Na de Tweede Wereldoorlog werden geïnterneerden die verdacht werden van collaboratie met de Duitse bezetters tewerkgesteld in de Limburgse mijnen, zowel degenen die in afwachting waren van hun veroordeling als reeds veroordeelden. Frans Dohmen suggereert in zijn memoires dat deze tewerkstelling omstreden was. Spreekt Dohmen, voorzitter van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) vanaf 1944, hier voor zichzelf of werd zijn opvatting algemeen gedeeld? Hebben de mijnwerkers zelf de inzet van politieke delinquenten geaccepteerd of was er verzet? Wie nam het initiatief tot de tewerkstelling: de mijnondernemingen of

1 Frans Dohmen, *Memoires, het gezicht van een tijdperk. Herinneringen van een mijnwerker en vakbondsleider, verteld aan Jan Spanjaard* (Heerlen 1986) 50.

Gezicht op de Willem-Sophia vanaf de top van de naastgelegen steenberg in 1941. Gemeten naar productie en personeelsomvang was deze particuliere mijnonderneming de kleinste van alle Nederlandse steenkolenmijnen. De Willem-Sophia was in Waalse handen; de productie begon er in 1902. Fotocollectie SHCL.

de regering? Ook in België werden geïnterneerde collaborateurs, of ‘incivieken’ zoals ze in België werden genoemd, in de steenkolenmijnen aan het werk gezet. Is de Nederlandse besluitvorming daardoor beïnvloed? In de loop der jaren zijn er nogal wat publicaties verschenen waarin het al dan niet gedwongen werken van politieke delinquenten in de mijnen aan de orde komt.² Maar antwoord op de vraag hoe het allemaal begon is hierin niet te vinden. In dit artikel belicht ik de tewerkstelling in de steenkolenmijn Willem-Sophia te Spekholzerheide, de eerste Nederlandse mijn die politieke delinquenten in dienst nam.³ Na een schets van de problemen met

- 2 Marcel Krutzen, ‘Kranten over de tewerkstelling van politieke delinquenten in de Nederlandse Limburgse steenkolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog. Een eerste verkenning’, *Het land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* 65 (2015) 176-189; Marcia Luyten, *Het geluk van Limburg* (Amsterdam/Antwerpen 2015) 131; Serge Langeweg, ‘Werving, herkomst en binding van mijnwerkers’, in: Ad Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 54-98, aldaar 85-86; idem, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965. Maaslandse Monografieën 75* (Hilversum 2011) 116-117; Marcel Krutzen, ‘Over strafkampen voor ‘foute Nederlanders’ en het mijnkamp Julia te Eygelshoven [1947-1957]’, *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor oostelijk Zuid-Limburg* 60 (2010) 147-162; Wim Nijsten, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979) 18; A.D. Belifante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 306-309.
- 3 Voor dit onderzoek heb ik gebruikgemaakt van de archieven van de mijn Willem-Sophia en die van het

de arbeidsvoorziening in de Limburgse en Belgische mijnen vlak na de bevrijding in 1944 en van de situatie in de mijn Willem-Sophia, wordt een overzicht gegeven van de internering van ‘foute Nederlanders’ en hun tewerkstelling in voornamelijk de Willem-Sophia in de eerste jaren na de oorlog. Uit mijn onderzoek zal blijken dat de leiders van de NKMB en de bij het NVV aangesloten Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond genegen waren collaborateurs aan het kolenfront te gedogen.

De situatie in Zuid-Limburg in het najaar van 1944

In september 1944 bevrijdde het Amerikaanse leger het Zuiden van Limburg, eerst Maastricht op 14 september, een paar dagen later Heerlen en pas omstreeks 5 oktober Kerkrade. Veel was verwoest, niet alleen huizen en fabrieken, maar ook bruggen en wegen. Er heerste chaos, er was schaarste aan levensmiddelen en sociale onrust greep om zich heen in de mijnstreek. En wat moest men doen met collaborateurs? In grote aantallen werden ze gevangengenomen en in provisorische kampen opgesloten. De Nederlandse regering in ballingschap was nog in Londen gevestigd. Tijdens de oorlog was besloten dat bij afwezigheid van de regering een Militair Gezag zou worden ingesteld. En zo kwam Zuid-Limburg net als de rest van het bevrijde Zuiden voorlopig onder Militair Gezag, met als Provinciaal Militair Commissaris luitenant-kolonel H.J.H. Vullingsh, later opgevolgd door majoor mr. C.W.A. Schurmann.⁴ In de mijnstreek werd majoor ir. C.M.J.A.F. Nicolas tot militair commissaris benoemd. Op 11 oktober 1944 werd hij ook als Inspecteur-Generaal van de Mijnen aangesteld.⁵ Het Militair Gezag had vergaande bevoegdheden.

In deze chaotische situatie moest het dagelijks leven weer op gang komen, scholen geopend, fabrieken opgestart, huizen gebouwd. Ook de mijnen moesten weer volop gaan produceren. Veel mijnwerkers verlieten echter de mijnen, hadden genoeg van het zware werk, wilden liever werken voor het Amerikaanse leger, meehelpen om de rest van Nederland te bevrijden. Ook ondergedoken vluchtelingen,

Militair Gezag, respectievelijk aanwezig in het SHCL en het RHCL. Helaas heeft DSM mij tot nu toe geen toestemming gegeven om het archief van de Beheerder van de mijnen te raadplegen. Dit archief maakt deel uit van het DSM-archief dat zich in het RHCL bevindt. Het Beheer is ingesteld bij het Buitengewoon Mijnbesluit (KB) van 26 april 1945 (Stbl. no. F63) en heeft geduurd tot 1-1-1949. Het betreft de onderbeheerstelling door de staat van de particuliere mijnen. De directeur van Staatsmijnen Chr. Th. Groothoff was daarmee belast, vandaar dat het archief bij Staatsmijnen is gevormd en bewaard.

- 4 D.C.L. Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946* (Amsterdam 2011); P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen...? Een schets van gebeurtenissen in en om Maastricht tussen juni 1944 en september 1945*. Deel 1 (Assen/Maastricht 1989) 61; *idem*, Deel 2 (Assen/Maastricht 1989) 162-163; Frans Pilipiec, *Herinneringen aan de mijn Willem-Sophia* (z.p. 2007) 109; René van Zandvoort (ed.) *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog 1937-1947* (Kerkrade [1994]) 153-188.
- 5 RHCL, archief Militair Gezag Limburg, 07.E09, inv.nr. 4682, map 208: brief 23 juli 1945.

mensen die aan de *Arbeitseinsatz* waren ontsnapt, en studenten wilden terug naar hun oude werk of studie en verlieten de mijnen. Daarnaast werden mijnwerkers en arbeiders met een Duitse nationaliteit direct ontslagen, net zoals NSB'ers en andere meelopers. Er ontstond daardoor een groot tekort aan ondergrondse mijnwerkers. En wat te doen met die duizenden opgesloten mannen en vrouwen in de kampen? Men was het erover eens dat die streng gestraft moesten worden. Maar hoe moest dat geregeld worden met rechtbanken en politie?

De situatie in de Belgische mijnen en de inzet van 'incivieken'

België was in september 1944 in een paar dagen bevrijd en de regering keerde al snel vanuit Londen terug naar Brussel. Direct werden collaborateurs of 'incivieken', zoals ze in België werden genoemd, opgepakt en in interneringskampen opgesloten. Terwijl er een tekort aan kolen heerste, liepen de Limburgse en Waalse steenkolenmijnen leeg, net als die in Nederland. Belgen die tijdens de oorlog in de mijnen waren gaan werken om aan de verplichte tewerkstelling te ontsnappen, verlieten nu de mijnen weer. Ook waren Russische krijgsgevangenen die in de Belgische mijnen hadden gewerkt naar andere plaatsen overgebracht. Bovendien had het werk in de mijnen een negatieve reputatie.⁶

Het lukte niet om genoeg mensen aan te trekken. De Belgische regering besloot zwaardere maatregelen te nemen. Op 28 maart 1945 kwam het personeelstekort aan de orde in het Belgische parlement, waarbij voorgesteld werd circa 14.000 Duitse krijgsgevangenen in te schakelen bij de kolenproductie. De geallieerden stemden toe, nadat een onderzoek was ingesteld naar de hygiënische omstandigheden in de mijnen. Het was een voorlopige oplossing en in feite in strijd met de Conventie van Genève uit 1929, die stelde dat krijgsgevangenen zo snel mogelijk na afloop van vijandelijkheden moesten worden gerepatriëerd.⁷ Mijnwerkers en bonden kwamen in verzet tegen tewerkstelling van krijgsgevangenen. Op 9 april 1945 brak een staking uit in diverse Belgisch-Limburgse mijnen.⁸ Desondanks werden steeds meer krijgsgevangenen tewerkgesteld in de mijnen, ook vlak bij de Nederlandse grens in Eisden, in de mijn *Limbourg Meuse*. Op 22 mei begon men daar met 500 man, een aantal dat naar verwachting zou kunnen oplopen tot 2.700 in de weken daarna.

6 Luc Minten, 'De tewerkstelling van de incivieken in de Limburgse mijnen (1946-1950)', *Het Oude Land van Loon. Jaarboek van de federatie der Geschied- en Oudheidkundige kringen van Limburg* 50 (1995) 225-242, aldaar 226; zie ook: Jan Kohlbacher, *Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965* (Eisden 1998).

7 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 82: 'Afschrift brief Nederlandse particuliere mijnen aan minister van Sociale Zaken', 16 april 1945; zie ook Minten, 'De tewerkstelling van de incivieken', 226-227.

8 *Ibidem*, 228, noot 15.

De Duitsers werden in kampen ondergebracht en stonden onder bewaking van Belgische militairen. Ze daalden een uur eerder af dan de vrije arbeiders, werkten in aparte afdelingen, en kwamen niet in aanraking met de Belgische mijnwerkers.⁹

De inzet van krijgsgevangenen had echter niet voldoende effect. Daarom werden er vanaf januari 1946 ook ‘incivieken’ ondergronds tewerkgesteld. Dit ging niet zonder slag of stoot. De eerste plannen ontstonden al in voorjaar 1945.¹⁰ In dezelfde vergadering van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers waarin de inzet van krijgsgevangenen aan de orde kwam, werd ook gesproken over de inzet van ‘incivieken’:

C’est une question très complexe. Il y a à Merxplas 150 mineurs détenus [sic]. Là, la situation est différente. Mais il faut voir la solution sur le terrain psychologique. Si les mineurs sont d’accord pour travailler avec des prisonniers, ils ne le sont plus lorsqu’il s’agit de détenus pour incivisme, à moins qu’on ne puisse en faire une section spéciale.¹¹

Aanvankelijk zou het om vrijwillige tewerkstelling gaan, van mijnwerkers en mannen onder de 35 jaar die geschikt waren voor ondergronds werk. Er kwamen specifieke mijnkampen, waarna op 17 januari 1946 de eerste ‘incivieken’ bij Zwartberg ondergronds gingen. Hun aantal nam snel toe, van 395 in januari tot 3.212 in september 1946. Toch bleef er een tekort aan arbeidskrachten bestaan. Een van de redenen was dat alleen veroordeelde ‘incivieken’ vrijwillig in de mijnen mochten gaan werken. Het grootste deel van de gevangenen ‘incivieken’ bestond in 1946 echter uit mensen die in staat van beschuldiging waren gesteld. Het lukte niet om gevangenen sneller te veroordelen. Om te voorzien in voldoende arbeidskrachten en om het gevangenen mogelijk te maken inkomen voor hun gezin te verdienen, kwam het daarom in enkele gevallen tot een verplichte tewerkstelling van veroordeelden. Ook werden de criteria verruimd. Het initiatief ging bij deze maatregelen uit van de regering en niet van de mijndirecties.¹²

9 RHCL, archief Militair Gezag Limburg, 07.E09, inv.nr. 4682, map 208: ‘Politierapport Heerlen’, 22 mei 1945.

10 Minten, ‘De tewerkstelling van de incivieken’, 227.

11 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 82: ‘Copie-extrait Chambre des representants compte rendu analytique séance du mercredi 28 mars 1945’, bijlage bij afschrift brief: ‘Nederlandse particuliere mijnen aan minister van Sociale Zaken’, 16 april 1945. Vertaling: ‘Dat is een heel ingewikkelde vraag. Er zitten in Merksplas 150 gedetineerde mijnwerkers. Daar is de situatie anders [dan in het geval van krijgsgevangenen]. Maar we moeten de oplossing zoeken op psychologisch vlak. Als de mijnwerkers al ermee akkoord gaan samen te werken met gevangenen, gaan ze daar niet meer mee akkoord, als het gaat om incivieken, tenzij men daar een aparte groep kan maken’.

12 Minten, ‘De tewerkstelling van de incivieken’, 225, 228-231; zie voor de mijnkampen ook: Helen Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950*

Portret van majoor ir. C.M.J.A.F. Nicolas. Charles Nicolas werd op 13 oktober 1944 vanuit Londen door de regering in ballingschap benoemd tot Militair Commissaris voor de Oostelijke en Westelijke Mijnstreek. Bron: Fred Cammaert en Marcel Put, 'Eindelijk een echte burgemeester'. Feiten en fabels over Marcel van Grunsven, 1940-1946 (Roermond 2014).

De Nederlandse mijnen in 1944-1945

Vooraf nadat ook de rest van Nederland was bevrijd ontstond er een schreeuwend tekort aan kolen. Er was een dringende behoefte aan kolen voor de wederopbouw. Nederland was afhankelijk van de eigen Limburgse mijnen; invoer uit andere landen was nagenoeg onmogelijk, omdat ook daar tekorten bestonden.¹³ In Nederland werd in twaalf mijnen kolen geproduceerd: in de Staatsmijnen Wilhelmina in Terwindschen, Emma in Treebeek, Hendrik in Brunssum en Maurits in Geleen, en in de particuliere mijnen Oranje-Nassau I, II, III en IV rondom Heerlen, de maatschappij Laura & Vereeniging met de mijnen Laura en Julia in Eygelshoven, de mijn Willem-Sophia in Spekholzerheide en de Domaniale Mijn te Kerkrade.¹⁴

De regering had steeds meer invloed gekregen op het mijnwezen. Direct na de bevrijding in 1944 was ir. Nicolas aangesteld als Militair Commissaris voor de mijnstreek. Hij moest orde op zaken stellen en de productie herstellen. Dat ging moei-

(Amsterdam 2013) 238-240.

13 Schoonoord, Het 'Circus Kruls', 703-708.

14 Langeweg, Mijnbouw en arbeidsmarkt, 27-40.

zaam. Hij voelde zich tegengewerkt door de Provinciaal Commissaris Schurmann.¹⁵ Intussen schroefde de regering in ballingschap de druk op bij de particuliere mijnen. Ze verweet deze dat ze niet in staat waren de problemen grondig aan te pakken. De maatschappijen verzetten zich hevig. Het mocht niet baten. Op 8 juni 1945 werd het Koninklijk Besluit van 4 mei van kracht, bekend als Buitengewoon Mijnbesluit, dat bepaalde dat de vier particuliere mijnen voorlopig onder staatsbeheer waren gesteld. Dr. ir. Ch.Th. Groothoff, directeur van Staatsmijnen, werd benoemd tot beheerder.¹⁶ De aandeelhouders bleven eigenaar van de mijnen, maar de opbrengst van de gedolven kolen verviel aan de staat, in ruil voor een schadeloosstelling, en de directies werden van hun bevoegdheden ontheven. Er werd per mijn een toezichthouder aangesteld die namens Groothoff het gezag uitoefende. De onderbeheerstelling kan men zien als een stap in de richting van nationalisatie van de hele Nederlandse mijnindustrie. Het beheer duurde tot 31 december 1948.¹⁷

De Willem-Sophia

De mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide, de kleinste particuliere mijn, was in 1898 gestart met Belgisch kapitaal. De grootste productie werd bereikt in 1937 met 503 duizend ton kolen. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werkten er 1.352 arbeiders.¹⁸ Nadat de Duitsers Nederland bezet hadden, stelden zij de Willem-Sophia onder Duits beheer, net zoals dit het geval was bij andere particuliere mijnen die in buitenlandse handen waren.¹⁹ Op 17 september 1944 werd Spekholzerheide bevrijd door Amerikaanse soldaten. Een dag daarvoor hadden gewapende Duitsers mijnwerkers gedwongen om materialen uit het magazijn van de mijn in wagons te gooien, die richting Duitsland vertrokken. De Willem-Sophia lag in het schootsveld van Amerikanen en Duitsers. De mijn lag stil, op een nog werkende pomp na. De bevolking van Spekholzerheide en Kerkrade werd geëvacueerd. Omstreeks 5 oktober werd ook Kerkrade-Oost bevrijd. De inwoners konden pas

15 RHCL, archief Militair Gezag, 07.E09, inv.nr. 4682, map 206: brief Nicolas aan Schurmann, 1 dec. 1944.

16 Zie voor een levensbeschrijving van Groothoff: W.J.M. Klaassen, 'Groothoff, Christiaan Theodoor', in: J. Charité (ed.), *Biografisch woordenboek van Nederland*, dl. 1 ('s-Gravenhage 1979) 218-220.

17 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 603, inv.nr. 82; zie ook Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Amsterdam en Zwolle 2009) 214-215.

18 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 31-32, 269; zie ook: Pilipiec, *Herinneringen*, 3-7; 32-34.

19 Het Duitse beheer in de mijnen valt buiten het kader van dit artikel. Zie hiervoor de artikelen van Frank van Buren en Willibrord Rutten in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 49 (2004) 135-164 en 165-190; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 108-113.

aan het eind van de maand terugkeren.²⁰ Na het einde van het Duitse beheer kwam ir. Carel Frederik Albert de Groot (1891-1955) weer aan het hoofd van de directie te staan. Kort na de Eerste Wereldoorlog was hij bij de mijn in dienst getreden, waarna hij in 1935 was benoemd tot directeur van de vennootschap.²¹ Hij ontsloeg meteen personeelsleden die lid van de NSB waren geweest en werknemers met een Duitse of Italiaanse nationaliteit. Daarnaast verlieten arbeiders vrijwillig het werk, ze wilden liever bij de Amerikanen werken of in dienst treden bij de grensbewakingstroepen. Moeizaam kwam de productie weer op gang. Regelmatig waren er stakingen. Men wilde meer loon, meer brood voor het zware werk. Bovendien waren er problemen met het vervoer. Omdat de wegen kapot waren en er niet voldoende bussen waren om de mijnwerkers te vervoeren, kwamen de mijnwerkers geregeld niet opdagen. In 1939 was er 471.000 ton gedolven, met een gemiddelde dagproductie van 1.565 ton, en tijdens de bezetting was nog volop geproduceerd. Na de bevrijding in 1944 produceerde men gemiddeld op een dag slechts 397 ton. In de eerste maanden van 1945 schommelde de dagproductie tussen de 396 ton in februari en 500 in april 1945.²²

Op 25 januari 1945 stelde de Militair Commissaris voor de mijnstreek ir. De Groot onder huisarrest, op grond van vage beschuldigingen.²³ Nicolas liet onderzoek doen, maar intussen werkte De Groot vanuit huis min of meer gewoon door. Hij kreeg stukken ter kennisname toegestuurd en voerde overleg. In juni 1945 ontving de directie van de Willem-Sophia officieel bericht dat de onderneming tijdelijk onder beheer van de staat was gesteld, met Ch. Groothoff als beheerder. Deze berichtte dat hij 'vooralsnog' niet verder ingreep in de gewone gang van zaken dan noodzakelijk was voor het doel: het vergroten van de winning van steenkolen en 'door de belangen van den Staat, voor wiens rekening het beheer gevoerd wordt, wordt vereischt'. Hij verzocht de directie de leiding van de onderneming op de gewone manier voort te zetten, voor zover hij haar geen afwijkende voorschriften zou sturen. Alle door de Willem-Sophia sinds 8 juni gewonnen delfstoffen waren in eigendom overgegaan op de staat. Groothoff gaf opdracht deze delfstoffen te verkopen en te leveren, overeenkomstig de aanwijzingen van het Rijkskolenbureau en het Centraal Distributiekantoor. Hetzelfde gold voor de op 8 juni aanwezige voorraden delfstoffen. Hij vertrouwde op de volledige medewerking bij de uitoefening van de aan hem opgedragen functie.²⁴

20 Pilipiec, *Herinneringen*, 108-109; Van Zandvoort (ed.) *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 163-185.

21 Pilipiec, *Herinneringen*, 39.

22 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 603, inv.nr. 82: 'Note sur le Siège d' Exploitation situé à Spekholzerheide', 4 aug. 1945.

23 *Ibidem*: diverse stukken.

24 *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan directie', 20 juni 1945.

Ir. Carel Frederik Albert de Groot (1891-1955), was sedert 1935 directeur van de Willem-Sophiamijn in Spekholzerheide. Direct na de bevrijding werd hij op grond van vage beschuldigingen door het Militair Gezag onder huisarrest geplaatst, maar later van alle blaam gezuiverd. Bron: Steenkool Jrg. 10, juli 1955.

De directie werkte mee, maar stuurde intussen wel brieven, legde bezoeken af bij ministers en voerde overleg met de Belgische ambassadeur, alles om onder het beheer uit te komen. Had aanvankelijk Groothoff het beheer namens hem overgelaten aan de directie, per 15 augustus werd die daarvan ontheven. Hij droeg de leiding over aan dr. L.J. Rüländ, hoofdbedrijfsingenieur bij Staatsmijnen in Limburg.²⁵ Voortaan moesten brieven uitgaande van het onder beheer staande bedrijf een ander briefhoofd hebben. Onder de naam 'Mijn Willem-Sophia' kwam 'onder beheer' te staan en bij ondertekening 'namens het Beheer'. De correspondentie van de vennootschap kon het oude briefhoofd blijven behouden.²⁶ Op de achtergrond bleef De Groot aan het werk, maar pas in maart 1946 was er een eind gekomen aan het justitieel onderzoek en kon hij weer gaan en staan waar hij wilde. De Groot werd in zijn functie hersteld van directeur van de S.A. des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia.²⁷ Van leiding uitoefenen over de Willem-Sophia onder beheer was echter geen sprake.

25 *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan directie', 9 aug. 1945.

26 *Ibidem*: 'Brief Groothoff aan Mijn Willem-Sophia te Spekholzerheide', 10 aug. 1945.

27 Onder meer blijkend uit: *ibidem*: 'Brief vanuit Mijn onder beheer aan De Groot', 13 april 1946.

Er werd een nieuw onderzoek ingesteld. Een dergelijk onderzoek werd niet alleen naar hem gedaan, maar ook naar in totaal vijf directeuren en bedrijfsleiders van andere mijnen.²⁸ Uiteindelijk werd ir. De Groot van alle beschuldigingen vrijgesproken. Met ingang van 21 april 1947 werd hij in functie hersteld en kon hij namens Groothoff het beheer over de Willem-Sophia uitvoeren. Rüländ droeg zijn bevoegdheden aan De Groot over.²⁹ Algeheel eerherstel bleek ook uit de benoeming van De Groot tot officier in de orde van Oranje-Nassau op 16 oktober 1948.³⁰

De interneringskampen en de tewerkstelling

Ook al behoorde het tot de taak van het Militair Gezag om verdachten te arresteren, in de praktijk liep het anders. Direct na de bevrijding in september 1944 begonnen in het zuiden oud-verzetssrijders en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten massaal ‘foute Nederlanders’ op te pakken en vast te zetten. Deze werden, al dan niet terecht, verdacht van NSB-lidmaatschap, aansluiting bij het Nederlandse Arbeidsfront (NAF), collaboratie met de Duitse bezetters en onvaderlands gedrag, of van het treden in Duitse krijgsdienst. Duizenden mensen werden zonder enig uitzicht op een einde aan hun gevangenschap in kampen opgesloten, lichte en zware gevallen bij elkaar. Deze kampen waren te vinden in Maastricht, Valkenburg, Heerlen, Spekholzerheide, Voerendaal, Hoensbroek en elders. De situatie in veel van die kampen was slecht. Er ontbraken de noodzakelijke hygiënische voorzieningen en er was, net als in de burgerwereld, een tekort aan voedsel.³¹

In het begin van 1945 werd het Militair Gezag echt verantwoordelijk voor de politieke gevangenen en kreeg het meer grip op de situatie. Op basis van het Besluit Buitengewoon Strafrecht uit december 1943 werden politieke gevangenen niet volgens het normale strafrecht vervolgd en veroordeeld, maar volgens bijzondere rechtspleging. Het bijzondere zat hem in een mengeling van burgerlijk en militair recht. Er werd een speciaal opsporingsapparaat opgezet met plaatselijke Politieke Recherche Afdelingen. Verdachten moesten terechtstaan voor regionale tribuna-

28 *Ibidem*, inv.nr. 482: ‘Persverslag 3720/25 van 27e verg. MIR’, 30 december 1946; Peet en Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen*, 131.

29 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 603, inv.nr. 703, dossiermap 251: ‘De Commissie van onderzoek sociale gedragingen van directies en bedrijfsleiders van mijnen tijdens de bezetting, beslissende in de zaak van Ir. Carel Frederik Albert de Groot [...], Directeur der Steenkolenmijn “Willem-Sophia” [...]’, 1 april 1947, en inv.nr. 82, ‘Brief van Groothoff aan MIR’, 17 april 1947; inv.nr. 673, map 22: ‘Mededeling Beheerder’, 17 april 1947.

30 *Ibidem*, inv.nr. 197: ‘Bekendmaking aan personeel’, 16 okt. 1948.

31 H. Termeer, ‘Het geweten der natie’. *De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden september 1944 - mei 1945* (Assen 1994) 345-370, 592-626.

len. Voor Limburg was dit in Maastricht gevestigd. Na een veroordeling kon men in beroep gaan bij een van de vijf Bijzondere Gerechtshoven en als laatste beroepsinstantie bij de Bijzondere Raad van Cassatie in Den Haag. De veroordelingen kwamen langzaam op gang. In Maastricht volgde de eerste uitspraak bij het Tribunaal pas op 27 september 1945, een jaar na de bevrijding. Na de opheffing van het Militair Gezag aan het eind van 1945, kwam het beheer van de kampen en de berechting van de politieke delinquenten te vallen onder het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) en daarmee onder het Ministerie van Justitie.³²

Het Militair Gezag mocht iedereen aanhouden en in bewaring nemen. De verordening op de bewarings- en verblijfskampen verplichtte gedetineerden om alle arbeid te verrichten die de kampcommandant hun opdroeg. Hij kon hen hiervoor betalen. Deze verplichting zat al vanouds in de gevangeniswetgeving. In de latere aanvulling op de verordening is echter ook sprake van vrijwillige arbeid buiten het kamp.³³ Vanaf het begin van oktober 1944 werd in Maastricht een beperkt aantal politieke gevangenen aan het werk gezet bij officiële instanties of bij particulieren, vooral bij garages. Daar werkte men zelfs al op vrijwillige basis. Het geld dat bij particulieren werd verdiend, ging rechtstreeks naar het kamp.³⁴ Geregeld traden er misstanden op en werden gevangenen mishandeld. Later kwamen er klachten dat het rouleersysteem niet consequent werd toegepast. Hierbij zouden allen die graag wilden, om de beurt kunnen gaan werken.³⁵ De mensen werden soms tewerkgesteld bij Amerikaanse objecten. Maar vanaf 19 december 1944 was dat niet meer toegestaan, tenzij na schriftelijke toestemming van de Amerikanen.³⁶ Majoor Nicolas, de militair commandant voor de mijnstreek, was een tegenstander van tewerkstelling, ondanks de verordening. Zolang er werklozen waren, wilde hij dit niet toestaan.³⁷ Alleen in noodgevallen week de majoor van deze regel af. Het lossen van kolen gebeurde op de Staatsmijn Hendrik door werklozen in te zetten. Zij hadden echter recht op één vrije dag in de week, terwijl de cokesfabriek in werking bleef. Op verzoek van de mijn stond Nicolas in dit geval toe dat 70 à 80 gevangenen NSB'ers de werklozen vervingen op hun vrije dag. Ze kregen zelfs extra eten en

32 A.D. Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, passim, 38, 95; Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*.

33 *Publicatieblad van het Militair Gezag* no. 1 (19 sept. 1944), 'Verordening bewarings- en verblijfskampen' no. 4, 12 sept. 1944, art. 5; *ibidem* no. 29 (14 mei 1945), 'Aanvulling verordening bewarings- en verblijfskampen' no. 100, 5 mei 1945, art. 1, aanvulling op art. 5; Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 38 en 302.

34 Bronzwaer, *Maastricht bevrijd!* Deel 1, 84 en RHCL, archief Militair Gezag Limburg, 07.E09, PMC Limburg, dossier 4880, nr. 253: 'Accountantsrapport', 17 jan. 1945.

35 *Ibidem*, dossier 4880, nr. 250: 'Rapport kamparts J. Hollman', 13 okt. 1944 en nr. 253: 'Rapport der Commissie [...]', Maastricht 19 april 1945, 9.

36 *Ibidem*, 253: 'Rapporten Kamp-commandant J. Mentrop aan Commissaris MG Limburg', 15 dec. 1944 en 4 jan. 1945.

37 *Ibidem*, DMC Heerlen (Mijnstreek), dossier 4898, nr. 1: 'Telefoongesprek met Nicolas', 21 nov. 1944.

regenkleding van de mijn. De commandant van het bewakingskamp Brunssum ontving gedetailleerde instructies over het tewerkstellen van gevangenen. Daarbij gold als richtlijn dat gevangenen tewerkgesteld mochten worden als er ter plaatse geen geregistreerde werklozen (steuntrekkers) aanwezig waren en verder voor elke militaire noodzaak. Het is niet duidelijk of het werken op basis van vrijwilligheid gebeurde.³⁸ Bij latere verzoeken om werk door gevangenen werd eveneens steeds benadrukt dat eerst onder werklozen gezocht moest worden.³⁹

Bij het werken buiten het kamp moest bewaking aanwezig zijn, maar daar waren de kampcommandanten niet voor verantwoordelijk. Daarvoor moest de hulp worden ingeroepen van bewakingstroepen, wat weer tot de nodige problemen leidde. In Sittard achtte ‘men het ongewenscht dat blanke kampgevangenen worden tewerkgesteld onder toezicht van negers. Men is van oordeel dat in Amerika zoo iets ook niet geduld wordt door het publiek, en vraagt vanwege het Militair Gezag ingrijpen in deze’.⁴⁰ Het kwam ook voor dat gevangenen zonder bewaking aan het werk werden gezet. Vanaf 11 januari 1945 was dit echter uitdrukkelijk verboden.⁴¹

Politieke gevangenen konden in de mijnstreek diverse werkzaamheden verrichten: klusjes als opruimen van vuilnis, het sjuuwen van hout en kolen, maar mochten ze ook de mijnen in? Bij een inspectie van bewaringskampen bleek begin januari 1945 dat gevangen genomen mijnwerkers al weer meewerkten in de mijnen. Het is niet duidelijk wie hiervoor toestemming had gegeven en wat deze mijnwerkers deden. Waren ze al ondergronds aan het werk? Dat is niet waarschijnlijk. Majoor Nicolas vond in elk geval dat daar de tijd nog niet voor was aangebroken. Hij was absoluut tegen.⁴² In het voorjaar van 1945 kwam tewerkstelling vaak aan de orde bij het Militair Gezag, vooral als zaken direct opgelost moesten worden, bijvoorbeeld de herinrichting van scholen: ‘Voor dergelijke werkzaamheden, die van algemeen nut zijn, zijn de gevangenkampen goed. Of bijv. een particuliere weg, die totaal verreden is, daar kunnen zij aangezet worden om deze weer te repareren’.⁴³ In de loop van 1945 werd Nicolas steeds soepeler, en vond hij dat gevangenen zoals NSB’ers ingezet konden worden bij het schoonmaken van de trambaan

38 *Ibidem*: ‘Bespreking Nicolas met ir. Itz en ir. Reinards’, 21 nov. 1944. Waarschijnlijk waren de betrokkenen niet echt op de hoogte, want in werkelijkheid beschikte de Staatsmijn Hendrik niet over een cokesfabriek.

39 Bijvoorbeeld bij het schoonmaken van het noodziekenhuis in Treebeek en voor het repareren van kapot materiaal bij de bruinkoolwinning. *Ibidem*, dossier 4898, nr. 1: ‘Bespreking Nicolas’, 28, 29 nov. en 2 dec. 1944.

40 *Ibidem*, dossier 4907, nr. 85: ‘Rapport opsporingsdienst Militair Gezag in de Mijnstreek over febr. 1945’.

41 *Ibidem*, dossier 4906, nr. 80: ‘Correspondentie commandanten gevangenkampen’, 27 nov. 1944; nr. 81: ‘Brief J. Seelen aan alle kampcommandanten’, 10 jan. 1945.

42 *Ibidem*, dossier 4898, nr. 2: ‘Bespreking Nicolas met Mr. Dessing’, 6 jan. 1945 en ‘Besprekingen Nicolas’, 13 en 17 jan. 1945.

43 *Ibidem*, nr. 3: ‘Bespreking Nicolas met Palmas’, 9 april 1945.

Heerlen-Kerkrade, de wederopbouw van Susteren, Montfoort en Sevenum, of meewerken met de Heidemaatschappij bij het omploegen van landbouwgronden en poten van aardappels.⁴⁴ Ook hielp een gevangene uit kamp Hoensbroek bij het opsporen van munitie.⁴⁵ Al met al is duidelijk dat er niet moeilijk meer werd gedaan om gevangenen te werk te stellen. 'Allen die niet werken moeten ingezet worden voor de opbouw van Limburg – Stein, Susteren, Roosteren –, politieke gevangenen, Duitsers die steun trekken enz.'⁴⁶ De nood was te hoog.

De lonen die betaald werden voor het verrichte werk, kwamen niet ten goede aan de gevangenen zelf. Het geld werd overgemaakt aan de verschillende kampen waarin ze verbleven. Die gebruikten de inkomsten voor het dekken van de kamp-onkosten.⁴⁷ Niet altijd werd er betaald, soms kreeg men een maaltijd.⁴⁸ Geïnterneerden hadden – afgezien van zo nu en dan een extra boterham – geen direct voordeel bij tewerkstelling, al dacht het kamp personeel daar anders over: het kamp had geldelijk voordeel, maar het was ook van belang voor gedetineerden, 'daar zij hierdoor een groot gedeelte van den dag in de open lucht verblijven'.⁴⁹ Alleen frisse lucht is wat karig. In april 1945 deed de sociale sectie van het Comité voor Maatschappelijke Wederopbouw in Heerlen een beroep op de Militair Commissaris in de Mijnstreek om althans een deel van het loon ter beschikking te stellen van gezinsleden van de gevangenen. Nicolas voelde hier wel voor: hij noteerde met potlood dat besproken moest worden of het administratief mogelijk was.⁵⁰ Het resultaat is niet bekend.

Tewerkstelling in de Nederlandse mijnen

Ondanks de gebrekkige communicatiemiddelen was in Nederlands-Limburg bekend hoe men in België het kolenprobleem oploste. Zou men hier ook krijgsgevangenen en collaborateurs kunnen inzetten? De particuliere mijnen suggereerden in april 1945 zoiets in een brief aan de minister van Sociale Zaken, waarin ze wezen

44 *Ibidem*, dossier 4906, nr. 81: 'Brief Nicolas aan commandant bewarings- en verblijfskampen', 8 maart 1945 (trambaan); dossier 4901, nr. 22: 'Brief Nicolas aan alle gezagdragers', 10 maart 1945 (Susteren); dossier 4906, nr. 81: 'Brief burgemeester Montfort aan Nicolas', 7 mei 1945 en antwoord van Nicolas; dossier 4906, nr. 81: 'Brief Majoor Mentrop aan commandant bewaringskamp Mijnstreek', 16 juni 1945 (Sevenum); dossier 4901, nr. 23: 'Brief Chr. Maas aan Nicolas', 20 april 1945 en dossier 4906, nr. 81: 'Antwoord van Nicolas', 23 mei 1945 (landbouwgronden).

45 *Ibidem*, dossier 4901, nr. 23: 'Weekrapport' 23 april-6 mei 1945.

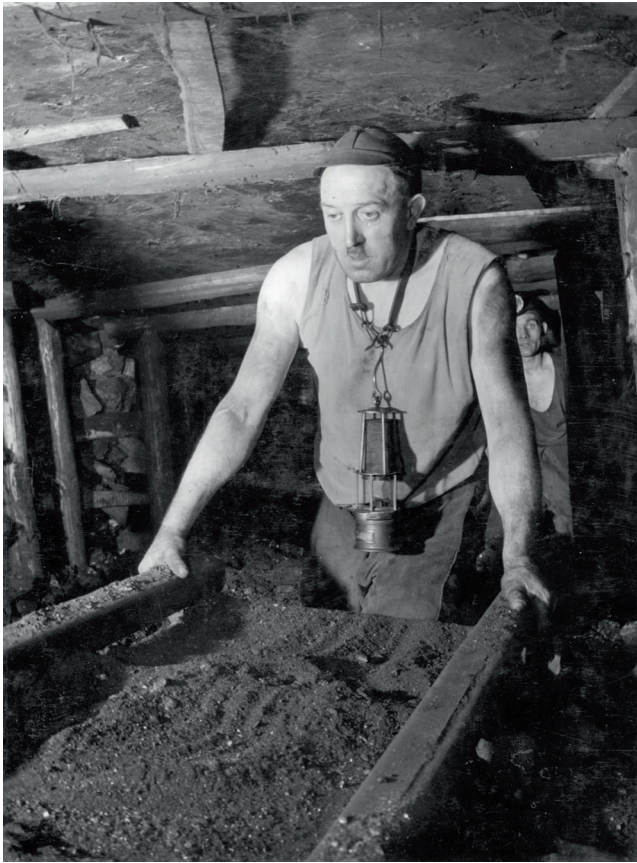
46 *Ibidem*, dossier 4898, nr. 3: 'Gesprek Nicolas met kapitein Simonis', 26 juni 1945.

47 *Ibidem*, dossier 4880, nr. 250.

48 *Ibidem*, dossier 4898, nr. 1: 'Bespreking Nicolas', 28 en 29 nov. 1944.

49 *Ibidem*, dossier 4880, nr. 250: '14 daags kamprapport Kamp Maastricht', 15 maart 1945.

50 *Ibidem*, dossier 4901, nr. 23: 'Brief sociaal comité aan Nicolas', 6 april 1945.

Houwers aan het werk op de 440-meterdieping van de Willem-Sophiamijn, omstreeks 1950. Fotocollectie SHCL.

op de Belgische plannen.⁵¹ Een probleem was dat de regering nog in Londen zat en alles via het Militair Gezag geregeld moest worden. Eigenlijk was de kwestie in Nederland al eerder aan de orde gesteld dan in België. Op 13 januari 1945 vroegen vertegenwoordigers van Staatsmijnen aan majoor Nicolas welke de voorwaarden waren om gevangenen te werk te stellen op de mijnbedrijven. Nicolas antwoordde dat dit absoluut niet mocht. Net als bij overige aanvragen moesten er eerst mensen uit de werkverschaffing en werklozen voor het werk worden aangezocht. Staatsmijnen brachten in dat de gevangenen natuurlijk apart zouden werken, en ze zouden maaltijden en brood op de mijn kunnen krijgen. Maar Nicolas bleef bij zijn standpunt: eerst navragen bij het Gewestelijk Arbeidsbureau. Eventueel zou later de kwestie nog eens aanhangig gemaakt kunnen worden. Uit het verslag is

51 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv. nr. 82: Afschrift 'Brief particuliere mijnen aan min. van sociale zaken', 16 april 1945.

niet duidelijk of het ook al over ondergronds werk gaat, wel dat het 20 tot 50 man betrof.⁵²

In elk geval sjouwden een twintigtal gedetineerden bovengronds kolen op de Oranje-Nassaumijn I, nadat mr. Van Hövell van het Militair Gezag hierom verzocht had bij het bewarings- en verblijfskamp Mijnstreek. De commandant van dit kamp, reserve 2^e luitenant Jos Seelen, had al eind januari bij de directie van dezelfde mijn gevraagd of er mogelijkheden waren om gedetineerden boven- of ondergronds te werk te stellen. Maar dit was zuiver informatief en hij was er mogelijk zelfs zijn bevoegdheid mee te buiten gegaan.⁵³ Bovengronds bleken er intussen zo nu en dan NSB'ers uit het kamp Spekholzerheide bij de Willem-Sophia te werken. Ze laadden kolen voor de Amerikanen.⁵⁴

Het initiatief om politieke gevangenen in te zetten in de mijnen ging niet alleen van de mijndirecties of van bewakingskampen uit, maar ook bijvoorbeeld van de inspecteur van politie W. Aartsen, korpschef in Hoensbroek. Hij meldde begin maart 1945 in een rapport aan de Officier van Justitie te Maastricht, J. Dautzenberg:

Zou het niet gewenscht zyn, dat de mynwerkers, die als politieke gevangenen op het kasteel Hoensbroek verblyven, worden ingeschakeld in het kolenproductieproces? Zij zouden mogelyk in een afzonderlyke afdeeling tewerkgesteld kunnen worden, zoodat zy geheel geen verbinding hebben met de andere werkers in het mynbedrijf. Om het contact met andere mijnwerkers geheel uit te sluiten zouden de uren van aanvang en einde der werkzaamheden voor deze menschen een uur later gezet kunnen worden als voor de anderen. Zy zouden dan onder leiding kunnen werken van de opzichters e.d., die momenteel ook politieke gevangenen zijn. Door deze tewerkstelling zou de kolenproductie worden opgevoerd, wat in dezen tyd een gebiedende eisch genoemd kan worden.⁵⁵

Majoor Nicolas nam het voorstel niet over. Hij antwoordde dat het technisch vrijwel onmogelijk was dat gedetineerden mijnarbeid zouden verrichten zonder contact te hebben met de buitenwereld. Bovendien achtte hij het 'zeer ongewenscht'

52 RHCL, archief Militair Gezag, 07.E09, DMC Heerlen (Mijnstreek), dossier 4898, nr. 2: 'Bespreking met Nicolas', 13 jan. 1945. In de Belgische Kamer werd deze kwestie op 28 maart 1945 besproken.

53 *Ibidem*, dossier 4906, nr. 81: 'Brief van Seelen aan Nicolas, no. 633', 3 febr. 1945 en antwoord van Nicolas, 10 febr. 1945.

54 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport onbezoldigd rijksveldwachter aan directie Willem-Sophia', 16 maart 1945.

55 RHCL, archief Militair Gezag, 07.E09, DMC Heerlen (Mijnstreek), dossier 4906, nr. 81: Citaat uit 'Brief Officier van Justitie J. Dautzenberg aan Nicolas'. Brief L nr. 174, 7 maart 1945. Zelfde tekst (onder kopje economie) ook in: *ibidem*, dossier 4876, nr. 207: 'Verslag gemeentepolitie Hoensbroek tijdvak bevrijding 18 sept. 1944 t.m. 10 maart 1945, opgesteld door Inspecteur van Politie W. Aartsen', 12 maart 1945.

om hen aan het werk te zetten ‘vanwege de consequenties daaraan verbonden’.⁵⁶ Wat Nicolas daarmee bedoelde schreef hij er niet bij. Was hij bang voor reacties van vrije mijnwerkers?

De afdeling arbeids- en sociale zaken van het Militair Gezag voerde in april op enkele mijnen gesprekken met bedrijfsleidingen over het tewerkstellen van arbeiders.⁵⁷ Het is niet duidelijk over wie men het had: werklozen of politieke gevangenen. Intussen werd het Militair Gezag wel volledig op de hoogte gehouden van de Belgische situatie via politierapporten uit Heerlen. Hierin werd bericht over stakingen tegen de proef met tewerkstelling van Duitse krijgsgevangenen en het vervolg van de proef.⁵⁸ In Nederlands-Limburg probeerde men in juni 1945 voor het eerst krijgsgevangenen in te zetten, niet bij de kolenproductie maar bij de wederopbouw van Susteren en Roosteren.⁵⁹

Op 4 augustus stelde de Belgische eigenaar van de Willem-Sophia in een brief aan de minister als mogelijke oplossing van het kolentekort onder andere het inzetten van buitenlandse arbeiders of van gevangenen ondergronds voor.⁶⁰ De mijn stond al onder beheer, zou Groothoff zo op het idee zijn gekomen? Hoe dan ook: het kwam niet volledig uit de lucht vallen, toen ir. Groothoff, beheerder van de Nederlandse Mijnen, tijdens de vierde vergadering van de Adviescommissie voor Arbeidszaken (Ad-VA) op 18 augustus 1945 de tewerkstelling van politieke gevangenen aan de orde stelde. Hij vroeg aan de leden, onder wie zes vertegenwoordigers van de mijnwerkersbonden, of ze bezwaar hadden tegen tewerkstelling op de steenkolenmijn Willem-Sophia van ongeveer 225 in Spekholzerheide geïnterneerde NSB'ers. Het ging hierbij om mannen die van beroep mijnwerker waren. Groothoff bracht de kwestie neutraal, hij noemde ook andere mogelijkheden om het aantal arbeiders te verhogen, zoals het aantrekken van Polen die in de geallieerde legers hadden meegevochten, maar die niet naar hun land terug wilden. Ook opperde hij om een wervingsactie te beginnen in Noord-Nederland om ongehuwde arbeiders aan te trekken.

De commissieleden vatten het werken van NSB'ers direct op als dwangarbeid, hoewel Groothoff die term niet in de mond nam. M. Oosthoek van de radicale Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf reageerde dat het ‘opleggen van

56 *Ibidem*, dossier 4906, nr. 81: ‘Brief van Nicolas aan Dautzenberg’ afd. JZ, dossier 479, no. 8228, 9 maart 1945.

57 *Ibidem*, dossier 4898, nr. 4: ‘Rapport afd. arbeids- en sociale zaken’, 9-21 april 1945.

58 *Ibidem*, inv.nr. 4683, map 247: ‘Politierapporten Heerlen’, 5 en 22 mei 1945.

59 *Ibidem*, dossier 4898, nr. 3: ‘Bespreking Nicolas met dhr. Krijger’, 30 juni 1945.

60 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 603, inv.nr. 82: ‘Note sur le Siège d’ Exploitation situé à Spekholzerheide’, 4 aug. 1945, behorend bij niet ondertekende doorslag van brief aan Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères et du Commerce Extérieur Bruxelles.

Dr.ir. Christiaan Theodoor Groothoff (1887-1969), directeur van Staatsmijnen sedert 1937, werd in juni 1945 ook belast met het beheer van alle particuliere mijnondernemingen in ons land. RHCL, fotocollectie Staatsmijnen/DSM.

dwangarbeid in de mijnen aan N.S.B.'ers het mijnwerk nog minder in aanzien zou brengen'. Bovendien zou het inzetten van NSB'ers ook fnuikend zijn bij de wervingsactie. Men kon beter de NSB'ers over de grens aan het werk zetten, ten bate van Nederland. Ook W.J. Hamers van dezelfde bond, was tegen het inzetten van NSB'ers, en ook van Polen. W. Rappange van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond verzette zich niet tegen het werken van NSB'ers, maar ook hij dacht dat het opleggen van mijnwerk als straf een degradatie inhield. Waarom zette men de bonafide Duitsers niet in? Hij doelde op mensen met Duitse nationaliteit, van wie gebleken was dat ze tijdens oorlog niet 'fout' waren geweest en die ontslagen waren, louter en alleen omdat ze Duitsers waren. Gezien de kolennood en het gebrek aan mijnwerkers 'nu en in de toekomst' zou Frans Dohmen van de R.K. Mijnwerkersbond het juist 'onverantwoord' achten als 'niet' tot tewerkstelling van NSB'ers in de mijnen werd overgegaan.⁶¹ Het spreekt bovendien 'van zelf, dat dit voor hen geen straf is, want zij zijn mijnwerker van beroep; hun straf zal uit iets anders moeten bestaan'. Met andere woorden: Dohmen had toen geen enkel bezwaar tegen het inzetten van NSB'ers. Blijkens het citaat bij de opening van dit

61 Cursivering ASU.

artikel kon of wilde hij zich deze mening later niet meer herinneren. De collega van Dohmen, P.J. Kaanen, sloot zich bij hem aan en sprak zich verder uit voor het aannemen van Polen. Als enige van de vertegenwoordigers van de mijndirecties nam J. Mous het woord. Hij meende dat je niet te snel bezwaar moest maken als het ging om de verhoging van de productie. ‘Er is alle reden om N.S.B.’ers-mijnwerkers flink aan het werk te zetten’.

Ondanks het verzet van een aantal vakbondsvertegenwoordigers werd op voorstel van Groothoff afgesproken, ‘dat het plan om op de mijnen [sic] Willem-Sophia N.S.B.’ers te werk te stellen voorlopig in alle stilte zal worden uitgevoerd’. Voorzitter Groothoff hoopte dat het voorstel van Rappange om bonafide Duitsers weer in dienst te nemen ingang zou vinden onder de arbeiders. Blijkbaar was dat niet vanzelfsprekend. Hij vond dat dit ook moest gelden voor staatlozen, die ook direct na de bevrijding waren ontslagen. Het idee om NSB’ers over de grens te laten werken, was reeds in ‘bevoegde kringen’ besproken, maar niet uitvoerbaar gebleken. En uiteindelijk zou pas tot het aantrekken van Polen worden overgegaan na wervingsactie in het noorden van het land.⁶² In de volgende Ad-VA-vergaderingen werd geen woord meer vuil gemaakt aan de NSB’ers. Blijkbaar verliep hun inzet voorspoedig en namen de vrije arbeiders er geen aanstoot aan.⁶³

Tewerkstelling bij de steenkolenmijn Willem-Sophia

En zo geschiedde het dat op maandag 27 augustus 1945 de eerste politieke delinquenten afdaalden in de mijn Willem-Sophia.⁶⁴ In alle stilte. De Voorlichtingsdienst van de Nederlandsche Steenkolenmijnen bracht het bericht niettemin officieel naar buiten en diverse kranten namen het bericht zonder commentaar en volledig over. Zo meldde het *Limburgsch Dagblad* op 29 augustus dat twee dagen eerder vanuit het kamp in Spekholzerheide 187 NSB’ers ondergronds tewerk waren gesteld en dat het aantal nog tot ruim 200 zou worden opgevoerd. Het betrof uitsluitend personen die ook vroeger mijnwerker waren geweest, en voornamelijk jongeren. Ze werkten in aparte afdelingen, in drie diensten en kwamen feitelijk niet in contact met andere arbeiders. Bij de aanstelling was erop gelet dat zich onder de mannen geen SS’ers, Landwachters of andere ‘zware jongens’ bevonden. Men kreeg niet zelf het loon, ‘terwijl zij uiteraard geen aandeel hebben in de

62 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 158: ‘Verslag 4^e vergadering Ad-VA’, 18 aug. 1945, 5-6.

63 *Ibidem*, Verslagen vergaderingen 17 sept., 3 en 10 okt. 1945.

64 En dus niet in de Emma en de Hendrik, zoals Marcia Luyten beweert. Onzorgvuldig is bovendien haar terminologie ‘oorlogsmisdadigers’ in dit verband. Luyten, *Het geluk van Limburg*, 131.

voordeelen, die op dit oogenblik aan het mijnwerkersberoep verbonden zijn'.⁶⁵ Uit de laatste toevoeging blijkt dat de Voorlichtingsdienst wilde benadrukken dat de NSB'ers er geen voordeel uit konden halen dat ze weer aan het werk waren. Misschien wilde de dienst eventuele klachten van vrije mijnwerkers voorkomen. Met de voordelen doelde de Voorlichtingsdienst waarschijnlijk op de verstrekkingen door de Stichting Mijnwerkers Voorzieningen (SMV), opgericht in juli 1945. Mijnwerkers kwamen (buiten het distributiestelsel om) in aanmerking voor artikelen die op de bon waren.⁶⁶ In een later artikel in het *Parool* is er sprake van tewerkstelling van zogenaamde 'kleine N.S.B.-ers, die gerekruteerd werden uit vroegere mijnwerkers. [...] Tewerkstelling van andere gedetineerde N.S.B.-ers is niet mogelijk, daar het werk in de mijnen niet zonder een jarenlange geoefendheid behoorlijk ten uitvoer kan worden gelegd'.⁶⁷

In het archief van de Willem-Sophia is niets te vinden dat wijst op een overeenkomst tussen het kamp Spekholzerheide en de mijn. Die was ook niet nodig. Want zoals hierboven al vermeld verplichtte de 'Verordening op de kampen' gedetineerden om alle arbeid te verrichten die hun was opgedragen. Binnen de mijn ging men over tot de orde van de dag. De 'nieuwe personeelsleden' waren immers bekend met het werken in de mijn; ze hoefden geen opleiding te volgen. Wel werd er een register aangelegd met namen van gedetineerde mijnwerkers en typte men een lijst met toegekende werknummers. Op deze lijst kwam het woord gedetineerde niet voor; als kop staat er slechts 'in dienst genomen personeel' boven. De gedetineerden kregen een nummer vanaf 3.000, los van de andere arbeiders. Uit lijsten van goedgekeurde en afgekeurde politieke gevangenen blijkt dat ze ook medisch werden gekeurd.⁶⁸

Het kamp, in feite een voormalig schoolgebouw, lag aan de Akerstraat 91 in Spekholzerheide, op loopafstand van de mijn.⁶⁹ Als je in de buurt woonde was het verleidelijk om te proberen naar huis te gaan. Dat gebeurde dan ook. In november

65 'Tewerkstelling van N.S.B.ers. Een aantal mijnwerkers op de Willem Sophia aan het werk', *Limburgsch Dagblad*, 29 aug. 1945. Soortgelijke berichten in *Nieuwe Haagsche Courant*, 30 aug. 1945, *Veritas. Katholiek 14-daagsch blad voor Maastricht*, 1 sept. 1945. Korte meldingen in *Het Vrije Volk*, 30 aug. 1945, *De Kroniek*, 1 sept. 1945 en *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 3 sept. 1945. Deze en andere geciteerde kranten zijn geraadpleegd via <http://www.delpher.nl/>.

66 Willibrord Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker', in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 388-424, aldaar 395.

67 'Steenkoolproductie stijgt. Stakingen in V.S. groot handicap', *Het Parool*. Rotterdam, 24 okt. 1945.

68 SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv. nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden. Contrôleboek over de maand vanaf aug. 1945'; inv. nr. 689, dossiermap 147: 'In dienst genomen personeel'; 'In dienst genomen personeel en inmiddels weer ontslagen'; 'Keuringen politieke gevangenen goedgekeurden'; 'Keuringen politieke gevangenen afgekeurden'.

69 De ligging blijkt uit: RHCL, archief Militair Gezag Limburg, 07.E09, DMC Heerlen (Mijnstreek), dossier 4908, nr.92: 'Brief van Res. 1 luit. L.A.J. Palmaers aan Nicolas', 25 april 1945.

Speckholzerheide. Industriestraat met Panorama Mijn Willem Sophie.

Gezicht op Speckholzerheide vanaf het dak van een van de huizen aan de Industriestraat, met rechts de schachtorens en gebouwen van de Willem-Sophiamijn. Jaartal onbekend. Collectie SHCL.

lukte het twee gevangenen om ongezien via de schachtoren Ham tijdens de avonddienst te ontkomen, een paar uur thuis door te brengen en voor het einde van de dienst via dezelfde weg weer terug te komen. Een 36-jarige ondergrondse mijnwerker was het zelfs al vier keer eerder gelukt, zonder betrap te worden. Bij de vijfde keer, nu samen met een 45-jarige stutter, werd de vlucht ontdekt. Een mijnpolitie van de Willem-Sophiamijn hield beide mannen aan, stelde een rapport op voor de mijndirectie en gaf ze over aan de kampbewaarders. Beiden bleven in de mijn werken.⁷⁰

De gedetineerden werkten in aparte afdelingen, maar kwamen toch in aanraking met de andere mijnwerkers. Dat kon ook moeilijk anders. Ze wisten zich in het badlokaal en daar werkten niet-gedetineerde badknechten; de kooien waarin ze naar beneden gingen werden bediend door vrije mensen; opzichters van de mijn hielden toezicht, et cetera. Gaf dit in de praktijk problemen? De mijnpolitie stelde wel eens een rapport op over handeltjes van badknechten met gedetineerden, in verband met het ruilen van tabak voor zeep bijvoorbeeld, maar de nadruk lag daarbij op de badknechten. Er waren wel eens problemen met de kooien, maar dat hield

70 SHCL, archief Willem-Sophiamijn, EAN 0603, inv.nr. 138: 'Rapport 25/45 van onbezoldigd Rijksveldwachter A. de Vries aan bedrijfsingenieur', 17 nov. 1945; inv.nr. 686, schrift 114: 'Administratie geïnterneerden'.

geen verband met de gevangenen.⁷¹ Het lijkt er zelfs op dat sommige mijnwerkers een grotere hekel hadden aan de bewakers die de gevangenen begeleidden dan aan henzelf. Dat waren immers oud-collega's. Tijdens een relletje in het badlokaal waarbij een bewaker, in de mening dat hij gedetineerden voor zich had, zei dat er niet gerookt mocht worden, riep een mijnwerker: 'Jelie Hollanders denken ons Limburgers te kunnen drukken zoals je het ook de N.S.Bers doet'. De sergeant-wachtcommandant was ook niet positief over 'die prachtig opbouwende Nederlanders'.⁷²

Hoewel er geen productiegegevens bekend zijn over de periode van mei tot en met september 1945, is het zeer waarschijnlijk dat met de komst van de gedetineerden de productie toenam. Dat was in elk geval vanaf oktober het geval (tabel 1). Werd in april 1945 nog slechts 500 ton per dag geproduceerd, in november was dit opgelopen tot zo'n 1.040 ton per dag. Was die maand misschien een uitzondering, vanaf april 1946 schoot de productie omhoog, mede dankzij de inzet van de gedetineerden, die meer dan een kwart van het aantal diensten verrichtten.

Tabel 1. Maandelijks productiecijfers Willem-Sophia oktober 1945 - juni 1946

Maanden	Productie in tonnen	Aantal diensten ondergronds	Aantal diensten ondergronds PD'ers	Totaal aantal diensten ondergronds	% diensten door PD'ers
Oktober 1945	25.410	16.391	6.334	22.725	27,9%
November 1945	27.040	15.292	5.600	20.892	26,8%
December 1945	19.490	13.099	4.457	17.556	25,4%
Januari 1946	23.780	15.750	4.823	20.573	23,4%
Februari 1946	22.655	14.491	5.322	19.813	26,9%
Maart 1946	23.825	15.258	5.996	21.254	28,2%
April 1946	26.370	16.067	6.092	22.159	27,5%
Mei 1946	29.780	16.831	6.320	23.151	27,3%
Juni 1946	31.110	16.542	6.121	22.663	27,0%

PD'ers = politieke delinquenten

Samengesteld op basis van weekoverzichten met productiegegevens aanwezig in SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 21.

71 *Ibidem*, inv.nr. 138: diverse rapporten mijnpolitie.

72 *Ibidem*: 'Bijzonder wachtrapport Spekholzerheide', Nieuwenhagen 10 april 1946.

Uitbreiding van de tewerkstelling naar andere mijnen

Gezien de kolennoed lag het voor de hand dat ook in andere mijnen gedetineerden te werk zouden worden gesteld. Op 10 september 1945 stuurde generaal-majoor H.J. Kruls, chef-staf van het Militair Gezag, een brief naar alle kampcommandanten in het land. Hij vroeg hen namen van gedetineerde mijnwerkers door te geven om ze in de mijnen te werk te kunnen stellen. Het lijkt er niet op dat hij wist dat ze al in Spekholzerheide aan de slag waren.⁷³ Of het iets opleverde is niet bekend.

Nadat het Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging (DGBR) was ingesteld (begin 1946) kwam er schot in de zaak. Het is niet zonder meer duidelijk van wie het initiatief uitging. Belinfante stelt dat het DGBR onmiddellijk besprekingen opende met mijndirecties en dat dus het Directoraat het voortouw nam. Het lijkt er echter eerder op dat de plannen uit de koker van de mijnen kwamen, net als in het begin van 1945, en dan vooral uit die van het Beheer. Had niet ook Groothoff in augustus 1945 de eerste stappen gezet, mede op voorstel van een mijndirectie? Op 9 januari 1946 schreef hij een brief aan de Mijn Industrie Raad, opvolger van de Ad-VA. Hij had het voornemen om een begin te maken met de indienstneming van NSB'ers 'en dergelijke', van in de Mijnstreek aanwezige Duitsers en van Polen.⁷⁴ Hij schreef nu over NSB'ers in het algemeen en niet meer over ex-mijnwerkers. Groothoff was geen lid van de MIR. Hij moest de zaak overlaten aan het overleg binnen deze Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Voorzitter was ir. F.C.M. Wijffels, die eerder minister was geweest. Hij behandelde de kwestie tijdens een MIR-vergadering op dezelfde wijze als Groothoff een paar maanden eerder: hij stelde voor in te stemmen met de tewerkstelling van NSB'ers 'en dergelijke' zoals deze thans geschiedt, te weten afgescheiden en groepswijze'. Hij was ook niet tegen het inzetten van bonafide Duitsers, en zelfs niet tegen inzetten van andere Duitsers, mits afgescheiden en in groepsverband, en eigenlijk moesten Polen ook kunnen worden ingezet. De tewerkstelling van Polen was vooral een discussiepunt, de rest nauwelijks. Het ging hierbij vooral over het al dan niet afgescheiden werken. Men stemde met het voorstel van Wijffels in. Het inzetten van NSB'ers 'en dergelijke', dat wil zeggen: andere politieke gevangenen, stond eigenlijk al niet meer ter discussie. Later stemde men ook in met het voorstel om toe te staan dat lichte gevallen, mensen die eerst ontslagen waren, toch weer in de mijn mochten gaan werken. Te denken valt hierbij aan mijnwerkers die zich hadden aangesloten bij het NAF, of sympathiserend NSB-lid waren geweest.⁷⁵

73 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 306.

74 RHCL, Archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 80: 'Brief van Groothoff aan MIR', 9 jan. 1946; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 306.

75 RHCL, Archief MIR, 07.Z01, inv.nr. 27: 'Verslag 5^e verg. MIR', Heerlen 18 jan. 1946. Zie ook: 'Mijnindustrie raad-ondernemingsraden', *Limburgsch Dagblad*, 8 febr. 1946.

Het punt van vrijwilligheid was in de brief van Groothoff en in de MIR niet aan de orde geweest. Iedereen vond dit waarschijnlijk vanzelfsprekend. Volgens Belinfante vond de mijndirectie echter dat men alleen gedetineerden op basis van vrijwilligheid als arbeidskrachten kon inzetten. 28 februari 1946 vroeg het DGBR alle kampcommandanten na te gaan, 'welke gedetineerden bereid zijn VRIJWILLIG in de mijnen [te] gaan werken'.⁷⁶ In het *Limburgs Dagblad* verscheen een kleine mededeling dat er al 220 NSB'ers en andere politieke gevangenen in de Willem-Sophia werkten, dat het een geslaagd experiment was, en dat men nu het aantal wilde gaan uitbreiden met gedetineerden, afkomstig uit de kampen in het gehele land.⁷⁷ In april meldde dezelfde krant dat er in de Domaniale Mijn te Kerkrade zo'n 100 politieke gevangenen werkzaam waren, van wie velen oud-mijnwerkers, en afgezonderd van de andere mijnwerkers. Ook in de steenkolenmijn Laura te Eygelshoven werkten vanaf 15 april politieke gedetineerden, 90 in totaal.⁷⁸ Het is niet duidelijk of deze uitbreidingen het gevolg waren van de oproep van het DGBR.

In mei bleek dat zo'n 1.800 NSB'ers uit verschillende kampen in het land zich hadden aangemeld voor vrijwillige arbeid in de mijnen. Dit waren geen oud-mijnwerkers, maar 'geoefende krachten'. Na een voorlopige keuring en een korte vooropleiding zouden ze ondergronds gaan. Bij de keuring bleek dat 30 procent ongeschikt werd verklaard. Het DGBR hoopte dat niet alleen de kolenproductie omhoog zou gaan, maar ook dat het zou leiden tot een geleidelijke reclassering van de gevangenen.⁷⁹ Dit argument was nog niet eerder naar voren gebracht.

Op 24 mei 1946 sloten ir. Ch. Groothoff, beheerder van de mijnen, en mr. B.I.A.A. ter Veer, Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging (onder wie de verantwoordelijkheid voor de kampen viel), een overeenkomst waarin de tewerkstelling van gedetineerden in de mijnen formeel werd geregeld. Heel anders dus dan in augustus het jaar daarvoor. Er werd onder meer in vastgelegd dat de gedetineerde dezelfde loonvoorwaarden kregen als de vrije arbeiders, men ontving kinder- en/of gezinstoeslag, en ook productietoeslag was toegestaan. De mijnen betaalden de netto lonen aan de kampen, waarna deze voor de verdeling zorgden. f 4,- per dag was bestemd voor het kamp (voor de woon- en verblijfskosten), van

76 Citaat uit Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 306. Met mijndirectie bedoelt Belinfante waarschijnlijk het Beheer onder leiding van Groothoff.

77 'Politieke delinquenten naar de Mijnen? In afgescheiden verband', *Limburgsch Dagblad*, 27 mrt. 1946. Zie ook: Krutzen, 'Kranten over de tewerkstelling van politieke delinquenten', 177.

78 'Politieke gevangenen in de "Dom. Mijn"', *Limburgsch Dagblad*, 26 april 1946; 'Uit het Mijnbedrijf productie', *Limburgsch Dagblad*, 7 mei 1946; 'Kolenproductie in Limburg zeer belangrijk gestegen', *Nieuwsblad van het Zuiden: dagblad met ochtend- en avond-editie*, 9 mei 1946. Zie voor exacte aantallen tabel 2.

79 'Gedetineerden aan het werk in de Mijnen Vrijwillige aanmelding - Werkzaamheden geschieden gesepareerd'. *Limburgsch Dagblad*, 7 mei 1946. Zie ook: Marcel Krutzen 'Kranten over de tewerkstelling', 177.

het overige kreeg de gevangene of zijn verwanten tot een maximum van f4,- per dag, en van het daarna resterende bedrag was 50 procent bestemd voor het kamp en 50 procent voor de gedetineerde of zijn verwanten. De regeling ging in op 1 juni 1946.⁸⁰ Vanaf die datum stroomden meer gevangenen de mijnen in, nu ook bij de grotere particuliere en de staatsmijnen.

Tabel 2 geeft een overzicht van de personeelssterkte in die mijnen waarin de eerste delinquenten tewerkgesteld waren: de Willem-Sophia, de Laura en de Domaniale mijn. Gegevens zijn beschikbaar vanaf november 1945. Uit de tabel blijkt dat er relatief veel gedetineerden in de Willem-Sophia werkten, zeker in november, toen meer dan 27 procent van het aantal ondergrondse mijnwerkers daar uit gevangenen bestond. Met uitzondering van januari 1946 bleef dit aantal hoger dan 20 procent. Bij de Laura en de Domaniale Mijn was dit percentage veel lager. Een mogelijke verklaring kan zijn dat het ex-mijnwerkers betrof die direct aan het werk gezet konden worden, en dat de lichte gevallen onder de mijnwerkers na januari 1946 uit de kampen waren verdwenen.

Tabel 2. Maandoverzichten sterkte arbeiderspersoneel Willem-Sophia (WS), Laura en Domaniale Mijn (DM), november 1945 - juni 1946

Maand	WS Formele sterkte O.G.*	WS Aantal PD's	WS Totale sterkte O.G.	WS % PD's O.G.	Laura Form. sterkte O.G.*	Laura Aantal PD's	Laura Totale sterkte O.G.	Laura % PD's O.G.	DM Formele sterkte O.G.*	DM Aantal PD's	DM Totale sterkte O.G.	DM % PD's O.G.
11-1945	739	281	1.020	27,5%	772	-	772		1.067	-	1.067	
12-1945	726	244	970	25,2%	785	-	785		1.089	-	1.089	
01-1946	764	161	925	17,4%	785	-	785		1.103	-	1.103	
02-1946	766	209	975	21,4%	787	-	787		1.131	-	1.131	
03-1946	775	236	1.011	23,3%	787	-	787		1.147	-	1.147	
04-1946	786	253	1.039	24,4%	803	98	901	10,9%	1.154	117	1.271	9,2%
05-1946	802	228	1.030	22,1%	795	120	915	13,1%	1.169	150	1.319	11,4%
06-1946	849	242	1.091	22,2%	782	131	913	14,3%	1.175	166	1.341	12,4%

* exclusief gedetineerden; O.G. = ondergronds; PD's = politieke delinquenten.

Samengesteld op basis van maandoverzichten, opgesteld door afd. statistiek van de Nederlandse steenkolenmijnen, aanwezig in SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 127.

80 SHCL, Archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 135: Afschrift 'Overeenkomst betreffende de tewerkstelling van gedetineerden [...]', 24 mei 1946.

Tabel 3 laat de situatie zien per 30 juni 1946, inclusief de mijnen die vanaf juni gevangenen opnamen. Ook nu valt het extra hoge aantal in de Willem-Sophia op. Is daar in juni 22,2 procent van het aantal ondergrondse mijnwerkers gedetineerd, in de Emma is dat slechts 3,0 procent. Verder zijn er naar verhouding meer gevangenen in de particuliere mijnen werkzaam dan in de twee Staatsmijnen (12,5 respectievelijk 8,5 procent). Het zijn echter momentopnamen. Na juni loopt het aantal gedetineerden op tot 10,6 procent van het totale aantal ondergrondse mijnwerkers, het hoogste percentage in de naoorlogse jaren.⁸¹

Tabel 3. Formele personeelssterkte ondergronds van mijnen met politieke gevangenen (PD'ers) en percentages ervan, juni 1946

Naam mijn	Formele sterkte ondergronds excl. PD'ers	Aantal PD'ers ondergronds	Totale formele sterkte ondergronds	% PD'ers op totale aantal ondergronds
Willem Sophia	849	242	1.091	22,2%
Laura	782	131	913	14,3%
Domaniale Mijn	1.175	166	1.341	12,4%
Totaal I	2.806	539	3.345	16,1%
Oranje-Nassau I	1.000	90	1.090	8,3%
Oranje-Nassau II	971	153	1.124	13,6%
Oranje-Nassau III	1.185	86	1.271	6,8%
Oranje-Nassau IV	555	67	622	10,8%
Totaal II: ON I tm IV	3.711	396	4.107	9,6%
III Totaal particuliere Mijnen: I + II	6.517	935	7.452	12,5%
Emma	3.330	104	3.434	3,0
Hendrik	2.380	98	2.478	3,9
Totaal IV Staatsmijnen	5.710	202	5.912	3,4
Totaal mijnen: III + IV	12.227	1.137	13.364	8,5

Tabel samengesteld op basis van statistiek no. 3111, opgesteld door Afd. Statistiek Ned. Kolenmijnen, aanwezig in SHCL, archief Willem-Sophia, EAN 0603, inv.nr. 127.

81 Berekend op basis van Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 117 tabel 4.14. Pas vanaf juli 1946 werken er ook gedetineerden in de niet in tabel 3 genoemde mijnen.

Samenvatting en conclusie

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog doemden twee grote problemen op. Enerzijds moesten grote aantallen politieke gevangenen als NSB'ers, SS'ers en andere collaborateurs worden bewaakt en berecht. Anderzijds moest het land worden opgebouwd, terwijl er een tekort was aan alles. Het Zuiden van Nederland was bij de oplossing van deze problemen een soort proeftuin. Het was immers een half jaar eerder bevrijd. En in die proeftuin kon men gemakkelijker zijn gang gaan dan na mei 1945. In Limburg werd het probleem van gevangen genomen mijnwerkers al heel snel gekoppeld aan het oplossen van het tekort aan personeel voor de kolenproductie. In januari 1945 probeerde men al politieke gedetineerden aan te trekken, eerder nog dan in België. Ging daar het initiatief uit van de regering, in Nederland namen de mijnen het voortouw. In augustus 1945 lukte het om politieke gevangenen in stilte aan te stellen. Mensen wisten er van, maar er werd geen ruchtbaarheid aangegeven. De mijn Willem-Sophia speelde daarbij, misschien ongewild, een voortrekkersrol. Het kamp Spekholzerheide zat vol mijnwerkers en de koppeling lag voor de hand. Toen het daar eenmaal goed liep, kon men gemakkelijk de overstap maken naar uitbreiding, niet alleen met politieke gevangenen uit de streek, maar uit heel Nederland. Vanaf juni 1946 werd de tewerkstelling geformaliseerd en werden ook delinquenten uit andere beroepen aangetrokken die zich hiervoor vrijwillig opgaven. Ook dat is een verschil met België. Daar moesten sommige 'incivieken' verplicht in de mijn werken. In dit stadium blijkt niet dat mijnwerkers op grote schaal weerstand boden. Enkele vakbondsleiders maakten zich wel druk om het aanzien van het beroep, dat zou inboeten als gedetineerden werden ingeschakeld bij de kolenwinning. Van krachtig verzet was in 1945 echter geen sprake, al helemaal niet bij Frans Dohmen, de leider van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond. Dit artikel concentreerde zich op het 'proefjaar'. In een vervolgonderzoek zullen de latere jaren aan de orde komen, waarin de aantallen tewerkgestelden groter werden en de samenstelling van de groep aanzienlijk veranderde.

Fotokatern m.m.v. Max Wijnen

LIMBURG KRIJGT KLEUR: 1908-1944

Abstract

This selection of family portraits, advertisements and pictures of public events presents early colour photography in Limburg. Most of these were taken by amateurs who experimented with then innovative techniques.

In 1861 nam James Clerk Maxwell de eerste kleurenfoto ter wereld. Sindsdien duurde het nog zeker 30 jaar voordat bruikbare resultaten in vierkleurendruk in tijdschriften konden worden afgedrukt. De zwart-witfilm was lange tijd niet in staat om het kleurenspectrum in de juiste grijstinten weer te geven. Dat was pas mogelijk na de uitvinding van het zogenaamde droge-platenprocedé, in combinatie met de toevoeging van stoffen aan de emulsie voor een correcte weergave van de grijstinten. Vooral kleurreproducties van schilderijen waren een prestatie van de eerste orde.

Voor dit 'droge-platenprocedé' werden voor elke kleurenfoto drie glasplaten gebruikt, die achter elkaar werden belicht met afzonderlijke kleurenfilters in de kleuren blauw, groen en rood. Hiermee werden alle kleuren vertaald naar de juiste grijstinten. Projectie van de glasplaten door drie afzonderlijke en identieke projectoren voorzien van de identieke opnamefilters blauw, groen en rood leverde bruikbare kleurenbeelden op. Het vervaardigen van kleurenfoto's op papier was alleen met een omslachtig kleurendrukprocedé mogelijk en voor de particulier om financiële redenen onbereikbaar.

In het najaar 1907 brachten de Franse uitvinders Auguste en Louis Lumière een glasplaat op de markt met een kleurenraster, bestaande uit eenlaags gekleurde aardappelzetmeelkorrels in de kleuren rood, blauw en groen met elk een doorsnede van eenhonderdste millimeter. Een dunne vernislaag hechtte dit kleurenraster aan de lichtgevoelige laag van de glasplaat. Door na belichting het verkregen zwart-witbeeld chemisch te bewerken ontstond een zwart-witpositief, dat in doorzicht een tamelijk getrouwe kleurenpositief opleverde, de zogenaamde autochrome.

De in Roermond geboren legerkapitein Emile van Waegeningh gebruikte als een van de eerste Nederlandse amateurfotografen deze autochromes en oogstte daarmee veel bewondering bij leden van het Koninklijk Huis, die door hem in 1908 in kleur werden gefotografeerd. Deze autochromes waren zo duur dat ze niet per tien maar per vier stuks werden verkocht. De gevoeligheid was door het kleurenraster zo gering, dat alleen niet bewegende objecten scherp konden worden vastgelegd.

Een tweede Limburger die met autochromes werkte was Charles Daniels. Hij hield in het najaar van 1910 in zijn vitrine, aan de Kleine Staat te Maastricht een mini-expositie van enkele door hem gemaakte kleuropnamen van de interieurs van de kerken van Sint-Pieter en de Paterskerk, en een opname van een collectie bloemen. Het publiek werd desgevraagd verteld dat de foto de kleuren zelf reeds bezat en het dus geen ingekleurde zwart-witfoto was! Tot circa 1936 bleef de autochromeplaat in de handel.

In 1916 kreeg de autochromeplaat concurrentie van de eveneens op additieve kleurvorming berustende Agfa *Farbenplatte*, waarvan de lichtdoorlatendheid door het ontbreken van aardappelzetmeelkorrels veel groter was. Grote kleurrijke vlakken waren echter noodzakelijk om bevredigende resultaten te kunnen waarden.

De geneesheer-directeur van het ziekenhuis Calvariënberg, Lambert van Kleef, was tevens een verdienstelijk amateurfotograaf. Hij maakte in 1922 portretten in kleur van zijn schoonzoon, van zijn dochter en van drie kleinkinderen.

In de jaren 1920 werd in zeer bescheiden mate gebruikgemaakt van kleurenfotografie in de reclame voor industriële producten. De *Limburger Koerier* van 15 september 1927 vermeldt onder 'Nederlandsch fabrikaat' welke keurige reclame werd gemaakt voor keramische producten. Bij de Maastrichtse boekdrukkerij Boosten en Stols verscheen een catalogus over vuurvast aardewerk 'PARAFEU' met een natuurgetrouwe kleurafbeelding van dit product op de titelpagina. Ongetwijfeld is hier gebruikgemaakt van een Jos-Pé-camera, die voor elke opname drie glasplaten met ingebouwde kleurenfilters gebruikte en ook geschikt was voor bewegende onderwerpen, daar alle glasplaten tegelijkertijd werden belicht.

Een derde wijze om kleuren fotografisch te registreren was het gieten van drie kleurgevoelige lagen op elkaar en de belichte kleurenfilm door herbelichten en of chemische bewerking in de donkere kamer te transformeren naar een diapositief. In 1936 werd in Duitsland de *Agfacolor Neu* uitgebracht, de eerste kleurendiafilm voor het populairder wordende kleinbeeldformaat, waarvan het ontwikkelen werd uitbesteed aan een ontwikkelcentrale.

De vrijgezel Alphons Hustinx uit Roermond experimenteerde al snel met dit materiaal en legde in 1939 de glazenier Joep Nicolas schilderend in zijn atelier in Roermond vast, voordat deze naar Amerika vertrok. Tussen 1939 en 1946 maakte hij in totaal 2.000 opnamen in Nederland, waarvan bijna 500 in Limburg.

Maar er waren ook andere individuele fotoliefhebbers actief, waaronder eigenaren van fotozaken. In de winter van 1939 werden er kleuropnamen gemaakt van het vooroorlogse carnaval in Venlo. In de zomer van datzelfde jaar legde een amateurfilmer vast hoe een deel van de vrijetijdsbesteding eruit zag van de economisch directeur van de N.V. Céramique: zittend in de voortuin gehuld in een kamerjas.

Door J.A.H. de Haan werd op 22 september 1944 in kleur vastgelegd, hoe de gemeente Weert door Engelse militairen werd bevrijd.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef kleurenfotografie nog lang een exclusiviteit voor de doorsnee burger, maar door technologische vernieuwing werd de kleurenfotografie voor nagenoeg iedereen bereikbaar. Door de ontwikkeling van de kleurnegatieffilm was het omstreeks 1950 mogelijk zelf gemaakte kleurenfoto's te laten afdrucken op papier. De kwaliteit daarvan was matig, de kleurstabiliteit onbevredigend en het procedé was bovendien zeer prijzig. Omstreeks 1960 waren deze bezwaren goeddeels weggenomen, zodat analoge kleurfotografie bereikbaar werd voor velen.

Gebruikte literatuur:

Brian Coe, *Colour Photography. The first hundred years 1840-1940* (London 1978).

Dick Boer, *Het fotoboek* (Bloemendaal 1945).

W.H. Idzerda, *Kleurenfotografie in de praktijk* (z.p. z.j.).

Pierre van der Pol, Harry van Boxtel, Kapitein van Waegeningh, *Fotograaf* (Breda 2010).

L. Kreukels, Alphons Hustinx. *Kleur in donkere dagen. Het dagelijks leven in Nederland tijdens WO II* (Roermond 2005).

Ingrid M.H. Evers e.a., Lambert Th. van Kleef 1846-1928. *Chirurg en pionier* (Maastricht 2016).

Emile van Waegeningh in zijn laboratorium 1901-1910.
Autochrome systeem Lumière. Origineel 9 x 12 cm glasplaat.
Herkomst: Gemeentearchief Breda. Geen verdere signatuur.
Fotograaf: onbekend.

- >> G.J.D. Bauduin, schoonzoon van de oud geneesheer-directeur van Calvariënberg Lambert Th. van Kleef.
Datum: 15 september 1922.
Autochrome, systeem Agfa Farbenplatte. Glasdia kleur, 9 x 12 cm.
Herkomst: RHCL, fotocollectie L.Th. van Kleef, nr. 25.
Fotograaf: Lambert Th. van Kleef.

C. H. B. Bauduin-Van Kleef, dochter van Lambert Th. van Kleef en echtgenote van G. J. D. Bauduin.

Datum: 15 september 1922.

Autochrome, systeem Agfa Farbenplatte. Glasdia kleur, 9 x 12 cm.

Herkomst: RHCL, fotocollectie L.Th. van Kleef, nr. 19.

Fotograaf: Lambert Th. van Kleef.

Clementine Bauduin, kleindochter van Lambert Th. van Kleef en dochter van G.J.D. Bauduin en C.H.B. Bauduin-Van Kleef

Datum: 15 september 1922.

Autochrome, systeem Agfa Farbenplatte. Glasdia kleur, 9 x 12 cm.

Herkomst: RHCL, fotocollectie L.Th. van Kleef, nr. 23.

Fotograaf: Lambert Th. van Kleef.

Anna Bauduin, kleindochter van Lambert Th. van Kleef en dochter van G.J.D. Bauduin en C.H.B. Bauduin-Van Kleef.

Datum: 15 september 1922.

Autochrome, systeem Agfa Farbenplatte, Glasdia kleur, 9 x 12 cm.

Herkomst: RHCL, fotocollectie L.Th. van Kleef, nr. 21.

Fotograaf: Lambert Th. van Kleef.

Pauline Bauduin, kleindochter van Lambert Th. van Kleef en dochter van G. J. D. Bauduin en C. H. B. Bauduin-Van Kleef.

Datum: 22 augustus 1922.

Autochrome, systeem Agfa Farbenplatte. Glasdia kleur, 9 x 12 cm.

Herkomst: RHCL, fotocollectie L. Th. van Kleef, nr. 24.

Fotograaf: Lambert Th. van Kleef.

Leden van de familie Gadiot voor het kasteel van Gronsvelt, gefotografeerd omstreeks 1925.

Autochrome, systeem Lumière. Origineel 9 x 12 cm glasplaat.

Herkomst: RHCL, fotocollectie familie Gadiot. Geen verdere signatuur.

Fotograaf: onbekend.

★ C A T A L O G U S ★
P A R A F E U

VUURVAST AARDEWERK

Kleurendruk van een vuurvaste pan uit een catalogus berustend in het archief van N.V. de Sphinx.

EAN 1012, inv.nr. 2190.

Opnamejaar: 1927.

Fotograaf: onbekend.

Gasthuisstraat

J. VOIJEN

TAP-
VERGUNNING

Glazener Joep Nicolas in zijn atelier in Roermond, vóór zijn vertrek naar Amerika.

Reproductie van Agfacolor kleurendiafilm.

Datum: 1939.

Herkomst: collectie NIOD, beeldnummer 171641.

Fotograaf: Alphons Hustinx.

<< Een deel van de carnavalsoptocht te Venlo. Gereproduceerd van een Agfa kleurendia.

Opnamedatum: 1939.

Herkomst: Archief V.V.G. Jocus te Venlo.

Fotograaf: onbekend.

J.H.J. Defesche rookt in de voortuin van zijn woning in de Alexander Battalaan een sigaar. Hij zou op 75-jarige leeftijd in 1953 worden gepensioneerd als economisch directeur van de Société Céramique.

'Still' uit een Kodachrome dubbel-acht smalfilm uit 1939.

Herkomst: Familiefilms in bezit van H. Defesche.

De zussen Gerda en Tinie Breukers, voor deze gelegenheid uitgedost in oranje en rood-wit-blauw met Engelse soldaten bij de brug over de Zuid-Willemsvaart in het pas bevrijde Weert.

Datum: 22 september 1944.

Originele kleurendia berust bij het Gemeentearchief Weert.

Herkomst: Beeldbank WO2, beeldnummer 199677.

Fotograaf: J.A.H. de Haan.

OVER DE AUTEURS

Prof. dr. Peter Auer (1954) studeerde algemene en Germaanse taalkunde aan de universiteiten van Keulen, Manchester en Konstanz. Tussen 1992 en 1998 was hij hoogleraar Germaanse taalkunde aan de Universiteit van Hamburg. Sinds 1998 is hoogleraar in hetzelfde vak aan de Universiteit van Freiburg en een van de directeurs van FRIAS: Freiburg Institute of Advanced Studies. Zijn onderzoek richt zich op meertaligheid, sociale dialectologie, interactie analyse en op de syntaxis van de gesproken taal. peter.auer@germanistik.uni-freiburg.de

Prof. dr. Leonie Cornips (1960) is senior-onderzoeker sociolinguïstiek aan het Meertens Instituut (KNAW) in Amsterdam en hoogleraar taalcultuur in Limburg aan de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar de constructie van lokale identiteit door talige praktijken in Limburg. Meer taalkundig van aard zijn haar onderzoeken naar de eerste en tweede taalverwervingsprocessen van het Nederlands bij jonge kinderen, het ontstaan van nieuwe Nederlandse variëteiten zoals het Marokkaans- of Turks-Nederlands in de Randstad. leonie.cornips@maastrichtuniversity.nl

Drs. Esther Jacobs (1967) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij was werkzaam als trainer en adviseur voor diverse loopbaanadvies- en reïntegratiebureaus. Thans is zij zelfstandig coach, trainer en adviseur in de gezondheidszorg, de hulpverlening en het onderwijs. info@estherjacobs.com

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht.

a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Joris Roosen MA (1987) werkt als promovendus aan de Universiteit Utrecht aan een proefschrift over de impact van de Zwarte Dood in het graafschap Henegouwen. In 2014 behaalde hij een master geschiedenis aan de universiteit van Gent met een scriptie getiteld: 'De rurale economie in het Maasland, Haspengouw en Nederlands Zuid-Limburg tijdens de 18e eeuw'. Op basis van de gegevens uit zijn scriptie publiceert hij geregeld over Limburg tijdens het einde van het Ancien Regime.

j.roosen@uu.nl

Drs. Annet Schoot Uiterkamp (1950) studeerde geschiedenis in Nijmegen en volgde de opleiding tot wetenschappelijk bibliothecaris aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was werkzaam aan een middelbare school in Ede, aan de Katholieke Universiteit en het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Samen met J.C.H. de Groot publiceerde zij in 1988 een bibliografie voor en over de provincie Overijssel. Van 1990 tot 2015 was zij bibliothecaris, eerst bij de Opleiding Tolk-Vertaler, later bij de Jan van Eyck Academie in Maastricht. Ze schreef artikelen over de strijd tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren 1930, over volksgezond-

heid, volkshuisvesting en armenzorg in het negentiende -eeuwse Zwolle en samen met Jos Perry over 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht'. Momenteel werkt ze als research fellow van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg aan een proefschrift over tewerkstelling van politieke delinquenten in Limburgse mijnen.

annet.perry@home.nl

Dr. Marijn van de Weijer (1979) studeerde Architectuur aan de TU Eindhoven en heeft een master in Human Settlements van de KU Leuven. In 2014 promoveerde hij in de Ingenieurswetenschappen en de Architectuur aan de KU Leuven en de Universiteit Hasselt. Hij is verbonden als doctor-assistent aan de Faculteit Architectuur en Kunst van de Universiteit Hasselt. Zijn onderzoeksinteresse omvat ruimtelijke transformatie in suburbane en perifere gebieden en herbestemming van gebouwd erfgoed.

marijn.vandeweijer@uhasselt.be

Max Wijnen (1952) was tot november 2017 werkzaam als archiefmedewerker van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij is tevens fotograaf met interesse voor historische fotografie.

m.wijnen@maastrichtuniversity.nl

COLOFON

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

i.s.m. Sociaal Historisch Centrum
voor Limburg, Maastricht
info@shclimburg.nl
www.shclimburg.nl

©2017 WBOOKS/Sociaal
Historisch Centrum voor
Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

Lori Lenssinck

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. - Dl. 4 (1959) - _ -

Zwolle/Maastricht: WBOOKS/Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek LXII-2017/ onder red. van A. Knotter en
W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, op-
geslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de
illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen.

Degenen die desondanks menen rechten te kunnen
doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

ISBN 9789462582354

NUR 693,696

W BOOKS

